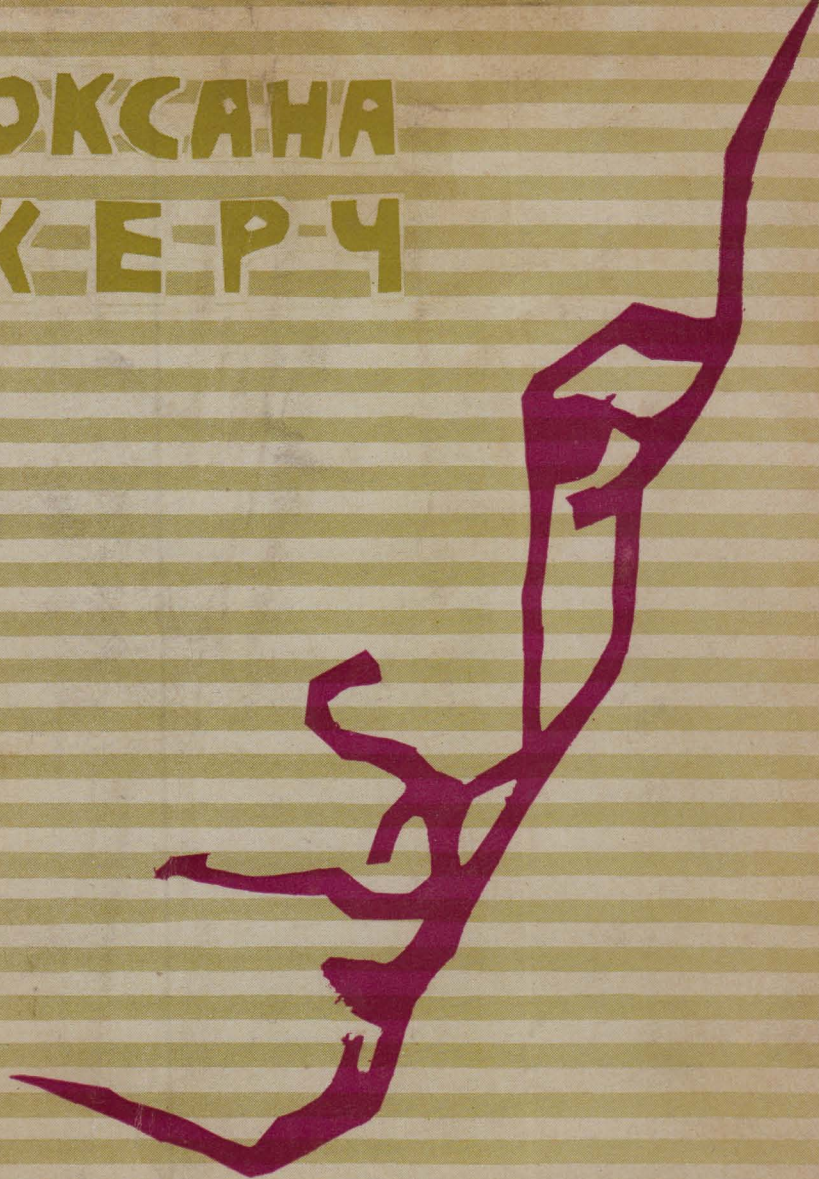

**ОКСАНА
КЕРЧ**

НАРЕЧЕННИЙ

diasporiana.org.ua

Оксана Керч

НАРЕЧЕНИЙ

1965

Накладом Видавництва „Гомін України”

Торонто

Канада

ПРО АВТОРА І ТВІР

Ім'я авторки повісти „Наречений” Оксани Керч знає українській читацькій публіці.

Оксана Керч уродженка Галичини. Свою літературну і журналістичну творчість почала у львівському щоденнику „Українські Вісті” та в жіночих журналах „Нова Хата” і „Жіноча Доля” в тридцятих роках.

На еміграції друкувала статті, репортажі та оповідання в українській пресі США, Аргентини, Англії та Канади. Одержала першу нагороду на конкурсі „Української Думки” в Лондоні за різдвяне оповідання „Книга роду”.

У 1957 р. у видавництві Ю. Середяка в Буенос Айрес вийшов її роман „Альбатроси”. Іншим твором О. Керч була повість „Вулька”, друкowana в журналі „Наше Життя” в США, а відтак повість „Ленка”, що була друкowana підвалом в „Українській Думці” — Лондон.

OKSANA KERCH

THE BRIDEGROOM

1965

Published by "Homin Ukrainy" (Ukrainian Echo)
Publ. Co. Ltd., 140 Bathurst St., Toronto 2b, Ont.
Canada.

Оксана Керч

НАРЕЧЕНИЙ

diasporiana.org.ua

1965

Накладом Видавництва „Гомін України”
Торонто, Онт., Канада.

Бібліотека Видавництва „Гомін України”

ч. 27

Літературно-мовний редактор

В. Давиденко

Обкладинка роботи мистця

Володимира Ласовського

Всі права застережені
Copyright Reserved

ЛЮБУНЯ

Мешкання на першому поверсі, треба двічі подзвонити, тільки тоді відчинять, а то думають, що чужі, а чужим не можна вірити, часи такі. Вкінці коридору велика вітальня. Вікно на балкон заслонює кіш з дев'ятьма вазонками. Листясті фікуси, альпійські фіялки, мірти й тендітне бильце цитрини, яка намагається вже, кажуть, п'ятий рік розвинути у пристойну рослину й ніяк не може. Цератова, темнозелена з різьбленою спинкою канапа зайняла цілу стіну праворуч дверей, а перед нею на повигинаних химерно ніжках — овальний стіл, застелений гаптованою скатертю з такими узорами, як це бувають на старих фелонах. Краски вилиняли, шовкова підшивка витріпалась і ось-ось обірветься, але скатерть не дається часові, вона має чар погідної старої людини, що пам'ятає багато з минулих, добрих літ. Кахлева аж під стелю піч сповнює вітальню затишним теплом. На запорошеному виступі печі стоїть алябастровий годинник з веселими, дуже виразними цифрами, але він мовчить давно. Із стелі звисає велика лампа, оточена безліччю скляних дармовисиків. Вони похитуються, коли прочинити двері на балкон, дзвонять тоді, як дзвіночки.

— Коли б ви зайшли, прошу я вас, тому так з двадцять років, тоді було... — і не докінчує пан Скіслевич, що власне було.

Вулиця в диму від безнастанного руху поїздів. Ідучи нею, важко зловити повітря; вона має запах дав-

ніх подорожей, які попереджувались лунким гудком льокомотиви й димом, що снує кошлаті хмари над Польовою вулицею міста Львова.

**
*

Я біжу, я поспішаю, щоб якнайшвидше доскочити будинку число 14, вибратись сходами і двічі натиснути дзвінка на важких і солідних, як і вся кам'яниця. дверях.

Я своя в цьому мешканні, бо це хата моїх батьків, тут ще живуть панни „на станції”, вони тут теж свої і свій у нашій хаті поручник Семен Трусевич. Ах, Семен! На цій фелонській скатертині, в грубезному альбомі з мідяним окуттям багато світлин нашого поручника, або нареченого, як його вдома називають. Він наречений не мій і не моєї навіть сестри, а панни Вероніки з Бродків. Це чудова панна, темна шатенка, струнка, з білісінькими ручками, тільки в неї на потилиці „мишка”! Це секрет і вона цю мишку заслоняє вишневою або темносиньою тафтовою кокардою.

Наречений! Власне такий єдиний, найкращий у світі! В галіфе, з нашивками комір, нові порипують чоботи, англійський вусик і... перчик на бороді. Скільки розмов про цей перчик у дівочій кімнаті! Та горе! тільки доходить розмова до цього перчика, мене зараз же викидають з кімнати.

— Кицюню! Виглянь, чи не видно мамці!

Або:

— Подивись з балькону, чи спокійно на вулиці!

На вулиці ніколи немає спокою. Але що мені до того, що проти наших вікон поставили кулемета! Та й не розумію я добре, чого це скрикнула жінка, впряжена так зручно в санчата з баняком для виварювання білизни. Ми всі возимо воду аж з Батярівки, з криниці, бо в Добростанах відтяли воду. (Хіба воду можна врізати?). Жінка скрикнула і схопилася за ногу. По-

кинула санчата, лежить на снігу. Ось вона підвелася, але їй важко йти, вона кульгає, а за нею по снігу рожевіє тонюня смужечка. Що це?! Кров?!

Пан поручник лише іноді впадає на короткий відпочинок. Тоді замовкають постріли, кажуть перемир'я тоді. Мама кутається в англійський плед для подорожі і мчить до консуму, щоб принести звідтіля гливкий, несмачний военний хліб, і ми сідаємо до столу підвечіркувати. Я обгризаю шкуринку, з м'якушу ліплю „муніцію”. Пан поручник оповідає цікаві пригоди, і всі слухають його з подивом, навіть тато кидає газету. Пан Семен каже, що він зовсім не герой, але треба мати „цивільну відвагу” і головне — „життя брати таким, яким воно є”...

— Раз живемо! — і обкидає теплим поглядом Марійку. Чому її, а не Вероніку — свою суджену? Її ж привезли з села разом з великим кошем. У коші було безліч смачних речей, але найважливіше — це маркізетова суконка й золоті черевички на французьких закаблуках. Це добро привезли для панни Вероніки, але вдома кажуть, що це для нього. Не знаю, чому так говорять. Мабуть, тому, що вона, одягнувши ці чари на себе, цілісіньку ніч танцювала з поручником і всім дуже подобалась. А особливо гарно вийшла біла коломийка.

— Чому біла? — перебиваю розмову старшим. — А є ще й чорна?

— Дурна! — кидає насмішливо Вірка. Моя сестра тільки на три роки старша за мене, але, певно, всі розуми поїла.

— Що таке? Не можна запитатись?

— Біла коломийка, Любуню, така, що її танцюють удосвіта, коли вже біліє день. Це звичайно останній танець. Останній танець... додає трохи сумно пан поручник і дивиться вже не на мене й не на наречену, а знову ж таки на Марійку. Диво, диво! Але

мені яке діло? Бач, який він чемний і добрий і зовсім не задається, як моя сестра. Він витягає із своєї польової торби пляшку з румом і наливає на грудочку цукру.

— На! Закуси підвечірок! Хотів привезти дітям трохи шоколяди, та не дали, — ніби вибачався перед мамою і знову повернувся до Марійки. Певно, не з Веронікою одружиться, коли закінчиться війна, а з Марійкою. Але як це вони зроблять? Мав же звінчатись з Веронікою, навіть слово взяв, як війна закінчиться... А коли ж війна закінчиться? Вже два дні й дві ночі горять на залізниці муніційні склади. По небу котиться глухий гул, дим виїдає очі. Ми з мамою перекидаємось до хати нашої вчительки. Вона живе проти Єзуїтського саду. А тато залишається вдома. Мені шкода його. Чому не йде з нами?

— Тихо сиди! І чого таку малу брати з собою? Треба бути обережним, а вона репетує. Може тобі й страшно? — глузує з мене Вірка.

— Мені страшно? Ти що? Чого страшно?

В Єзуїтському саду фронт. Зовсім близько чути постріли. Мама потягнула нас за руки, припадаємо до землі. Вірка притулилася до мене.

— Ти боїшся? — питаю зовсім без злоби, але вона гордо відкидається від мене.

— Тихенько, діти! Ще пару кроків. Лізьмо сюди! — Мама тягне нас убік від патрулі. Це польська патруля. Ми ще по польському боці. Я бачу рогаті шапки й таки страшно мені стає. Але патруля раптом кидається на землю, бо кулі сипляться по вулиці, як камінці. Ми вже заповзли за закрут і бігом допадаємо хату нашої вчительки. Смішно плутається довга мамина спідниця, коли вона біжить. Прибігли. Навіть не привітавшись, мама подає щось незнайомому панові. Він потиснув мамину руку й хутко виходить. Мама всміхається, важко дихаючи. Як вона гордо всміха-

ється! Тоді вона зовсім не виглядає ні старою, ні стомленою. Ми також сміємось, мовчки притулившись до її хутра.

— Мали щастя!

Виявляється, що ми могли й не мати щастя. Коли б нас поцілила куля, або гірше, коли б польська застава затримала нас на Технічній вулиці... Мама перехрестилася і, певно, молиться, бо мовчить.

— Мали щастя! — і я висолоплюю язика Вірці. Вона кидається на мене.

— Діти! Вип'єте какао і до ліжка! — командує пані вчителька зовсім так, як у школі. Мама ніби не було з нами. Покірно сідаємо за стіл, обпікаємо язики гарячим какао. Без слова йдемо в темну нішу, роздягаємось без світла і лягаємо не на ліжках, а на підлозі. Нам постелили під стіною, далеко від вікон, щоб якась куля не вдарила, за вікнами ж фронт! І що нам? На матрацах можна крутитись, перевертатись і так ніхто не почує. Вірці теж не до сну. Я починаю.

— Казав пан професор, що це вже кінець.

— Чого кінець?

— Дурна! Таж війни!

— Сама ти дурна! Хто це може знати?

— Ми з тобою ні, але пан поручник...

— Поручник?

— Власне він каже те саме, що...

— Тобі каже? — і відвертається від мене на знак, що розмова закінчена. Що приязні нашій край. Але я не здаюся:

— Не мені говорив, а нашій мамі.

— Це погана звичка підслухувати, що старші говорять!

— Я не підслухувала, вони при мені розмовляли. Навіть не посилали мене в кухню.

— Завтра побачимо, а тепер спи!

— Спи й ти! Надобраніч!

А оце знову приїхав на відпустку пан поручник. Він часто дістає відпустку, бо або поранений, або такий відважний, бо його раз-у-раз відзначають. Скільки тих зірок у нього на комірі! А то приїжджав ще у м'ясниці, мав бути на вечерницях з Веронікою, але не було його тоді, і панна як непришна поїхала на село. А оце приїхав так собі, не на вечерниці. Не гляне й на Марійку, що готується ніби до матури й така зайнята, пропадає десь цілими днями. І такий якийсь він не веселий і не розгуканий, як звичайно. І не такий уже чарівний, як мені здавалось. Чоботи чи то старі, чи нечищені, обличчя заросло, перчик якийсь завеликий. Власне це й не перчик, а просто бородавка, і він заклеїв її плястером. Та й настрій у нього не дай Господи! Що він зробив? Кинувся з такою фурією на парадну канапу аж вона тріснула від самого опирача й до берега.

— Ой, канапа!

Але ніхто нібито й не бачить шкоди. А може прикидаються, бо як же його, такого великого, карати? Та в мамі сльози на очах. Боже мій! Мама плаче! Я підбігаю до мамі й шепчу тихенько, щоб ніхто крім неї не чув:

— Не плач, мамуню, я тобі поможу підклеїти, нічого не буде...

А самій так хочеться засунути руку туди, в діру, там певно щось заховане. Мама не слухає мене. Гладить неуважно моє волосся, а сама втупила очі в поручника. І в нього очі зачервонілі, як заплакані. Чи то він так засоромився тієї шкоди, чи може хворий? А може і йому жаль канапи? Цікаво, як він буде виправдуватись перед татом? Та ніяк не доберу, чи про канапу вони говорять, бо так тихенько шепчуть щось між собою і так якось сумно, немов крізь сльози. Одне зрозуміла — ні, не про канапу згадують, про війну, як звичайно, йде розмова.

— Ах, коли ж уже ця війна закінчиться?

— Війна закінчилась, дитинко, — чую над головою млявий мамин голос.

— Це правда? То чого ж такі всі сумні? Яка радість! — і я підстрибую, а тоді кидаюсь до мами. Але чого вона плаче?

— Ти ще не розумієш, дитино, от виростеш...

— Краще не розуміла б, — бурмоче поручник, — краще б не знала...

— А бачиш! Нічого не розумієш! Дурна, мала! — Вірка, як звичайно, зраділа.

Та коли вже виросту, коли буду велика, може нічого такого не треба буде розуміти? Може вже не буде такого всього? Чого не буде? Війни? Спання в підвалах на солом'яниках, при кіптявих свічках? (Тими свічками ми порозводили скрізь наші імена), гливкого хліба — военного комісняка, від якого болить живіт? Пострілів у вікна? Ще й досі стирчать у віконній рамі дві кулі. І ще чого не буде? Повних ненависти поглядів сусіда Пшиборовського? Він уже став начальником станції. Тато каже, що польські урядовці ледве можуть підписатись, такі це бездарні урядовці. А пані Пшиборовська раніше позичала в мами спідницю й парасольку, а тепер навіть не вітається з нею.

Але що вже діється з Ромком, моїм товаришем! Він крикнув до мене, замість звичайного „сервус” — „кабанка”! Почекай ти, герою! Я відвернулася від нього мовчки, і це його, певно, найбільше розлютило. Він шукав зачіпки, мабуть хотів сказати мені, що українці замірялись побити поляків, але переміг „ожел бяли”. Як я ненавиджу цього червоно-білого орла! Я, звичайно, не покажу Ромкові своєї зневаги. Я обертаюся до нього спиною, аж він, постоявши, не піде собі геть. Аж поблід він, такий сердитий. Я ще бачила його крізь вікно, як стояв на ганку і не знав, що робити. А я знала, що робити! Вирвала з альбому наклейок червоний і білий листок, подерла на дрібні шматки й викинула

на ганок просто під їхні двері. Та мені цього було мало. Я пошукала серед моїх крейдок червону й білу, розтоптала їх і викинула на те саме місце. І навіть не подивилась, що він робитиме, коли побачить. А він з грюкотом відчинив двері й кинув на ганок синю й жовту крейдку й такі ж папірці. Тепер маємо спокій. Не вітаємось, не розмовляємо. Чи будемо колись гратися з ним?

Пані Пшиборовська завжди розмовляла з нами нашою мовою, а оце кинула до мами з викликом:

— Дзеньдобри!

Мама не відповіла. Мама каже, що не може чути польської мови. Та ще каже, що нічого не змінилося, що ми на своїй землі, і наказує нам шанувати нашу мову.

Прибігла зі школи Вірка з плачем. Її побили баярчуки на Базарній площі й ще кричали:

— Це орльонта тебе б'ють!

Бо в неї на шапочці була синьо-жовта відзначка.

— Кричали „скинь відзнаку”! Хотіли зірвати самі, але я одного вкусила в руку, а другому подряпала пику!

Мама ойкнула, але в Вірки вже обсохли сльози.

— Якби ви бачили, як виглядає Цесік! Все обличчя в крові! Ти не бійся! Кров — це ніщо. Потече трохи й перестане, — і глянула звисока на мене, це так завжди вона любить передо мною пописатись. Я зовсім не боюся крові. І думаю, що так само битимусь як вона, коли мене зачеплять. Бо як це приємно побачити мамине сяюче обличчя й почути такі слова:

— Он яка в нас козачка!

А тато, ховаючись за газету:

— Це вона в тебе пішла.

І обоє такі раді, ніби забули горе. А я й сама забула похвалитися перемогою над Ромком.

На другому поверсі живе Сима. Пані Пшиборовська нарікала якось перед сторожихою, що це неможливо жити в будинку, де найкраще мешкання займа-

ють „кабани”, та щоб у порядній кам’яниці жили „пархи”. Пархи — це Сима і її мама. Сторожиха не могла цього промовчати перед нами. Вона прибігла до нас і сказала, що їй просто голова розболілась і не знати, чи таку Польщу вона переживе. Ще давніше, за австрійських часів, вона говорила лише по-польському, але тепер, як і Пшиборовська, зовсім змінилася. Тихенько, але дуже виразно проказує до нас, як віршик:

— Добридень пані! Добридень паннунці!

Чого це так по-нашому? Хіба й Стефанова така, як ми? Мама каже, що війна принесла багато добра. Чого ж тоді сльози?

— Ти нічого не розумієш. От виростеш...

Знаю, знаю. Виросту, все знатиму, а тепер лише дивуйся всьому, ніхто нічого не пояснить. Я граюся сама в дворі. Інші діти збилися купкою біля скрині зі сміттям. А я граюсь у тому місці, що проти наших вікон. Це так мама веліла. І зовсім весело самій гратись. Нарисувала собі клясу, скачу собі на одній нозі, на двох, навхрест, доки не доскочу до пекла й до неба, і тоді починаю від початку.

Ромек вибіг на ганок, дивиться. А мені байдуже. Ми вже ніколи з ним не помиримось. Вірка якось сказала — ляхи наші вороги! І яка може бути дружба між ворогами? Не лише Ромек дивиться на мою клясу. З ганку другого поверху, притаївшись за скринєю, слідкує за моїми рухами Сима. Я кликнула б охоче її, щоб збігла вниз, було б веселіше вдвох, та як до неї обізватись? А Сима аж пережилилася через поруччя. Тоді я замазую ногою мою клясу, щоб ані Франек, ні Цеська нею не скористались, і женусь до мами.

— А зі Симою можу гратись?

— Певно, що можеш. Та чи її пустить мама в двір?

— Може й пустить, але, мамуню, як мені її покликати? По-нашому, чи...

— Авжеж по-нашому! Вона не полька і її теж

болить, коли польські діти обзивають її паршивкою. А ти ж удома, і треба говорити своєю мовою.

Мама ще щось там проказує, але я вже не чую. Несусь вихром униз і кличу Симу. Вона немов чекає на моє запрошення. Усміхається, а її чорні очі стають великі, великі, ніби вона чогось дуже здивувалась.

— То чого ж ти баришся? Ми собі пограємось, як треба. Дивись, яку я клясу нарисую.

Тоді від скрині зі сміттям несеться голосний сміх і крик:

— Дивіться! Дивіться! Кабанка і паршивка! Товариство наглого обдарця! Ану геть з нашого двору!

Я стою твердо на своїй клясі й готуюсь до боротьби. Хай тільки підійде хто близько. Битиму, ой битиму і дряпатиму, як Вірка!

Вони не підходять. Стоять біля сміття і тільки погрожують.

— Симко! Ходи! Будемо гратись! — запрошую її ще голосніше, але вона тікає з ганку з плачем. У мене пропадає охота і гратись і битись, але ж двору не покину. Ніби нікого не було біля мене, повертаюсь і рису патином нову „клясу” і скачу, скачу.

**
*

Всі кажуть, що наше воєнне покоління безрадісне, росте в злиднях та повсякчасній журбі. І тому ми не такі, як слід бути дітям. Може й так. Не допомагають нові, невідомі страви з американської допомоги — риж, политий розтопленою, зеленою маргариною, що вже й смакувати перестав, коли їси його кожний день заохололим, бо ліньки розтопити плиту. Та й чим розтопити, коли спалили всі кошики з-під вазонків, шухляди від татового бюрка, навіть овальний столик з фелонською скатерттю тато вже хотів був спалити, але передумав. Тато починає нишпорити в шафці з нотами. Мабуть палитиме й ноти, бо ні я, ні Вірка не хочемо

вчитись музики. Скрипку, мабуть, тато продасть. Відколи мама померла, тато не бере її в руки.

— Це ти! Ти накрикала мамину смерть! — викрикує іноді Вірка, жорстока сестра, моя теперішня опікунка. І може воно так і було? Як тільки побачу на вулиці похоронний похід, біжу з неясною тривогою додому, бо мені здається, що це від нас, що це маму ховають. А мама тут, біля кухонної печі, розчервоніла, в щоденній запасочці, витирає об неї руки й цілує мене. Заспокоююсь, забуду. А тут знову, вертаючись зі школи, нарвусь на чорних коней у срібній збруї, і знову щось здавить серце страшним неспокоєм. І чого б це, власне, нашу маму мали повезти від нас чорні коні? Мама така гарна, рум'яна, ніколи не нарікає на ревматизм чи на біль голови, як Пшиборовська? Або я знаю, чого це така страшна думка чіпляється дурної голови? Не дивитимусь більше вбік Янівської! Хай їй біс! Там же цвинтар і везуть же нею покійників кожного дня... Моєї мами зовсім не везли. Я цього останнього, найстрашнішого похорону зовсім не бачила. Мою маму кинули в спільну яму біля заразного шпиталю на Клепарові разом з іншими померлими від тифу, і ми її навіть не поховали, мою гарненьку маму!

О, тепер хай сотні похоронів, хай табуни чорних коней несуться всіма вулицями всіх міст — вже минувся страх, ніщо не здавлює горло, я спокійно проходжу повз чорні повози, минаю людей з трикутними капелюхами, байдуже заходжу в кухню. Не догляну смугастої запасочки... я накрикала. Тільки трохи боюся себе. Що це було?

Недільного пополудня ходимо з татом на нашу родинну могилку. Під високим трираменним хрестом лежить татів брат, а під нижчими дві тітки. Наші очі блукають ген по тому небу, що над Клепаровом. Там десь повинна бути душа нашої мами, і може вона зорить нас з такою тугою, як ми її? Тато кожного разу читає вголос напис на дядьковій могилі — „тут спочив

у сонній задумі"... і гладить моє волосся. Йому подобається така епітафія, бо це я придумала.

— Ти моя мала поетко! „Сонна задума"... Вітер несе запах густо насаджених квітів та буйних трав, що обросли „старий цвинтар". Виграють комашки, гарно тут і тихо.

**
*

В нашому будинку зовсім не тихо і не спокійно. Просто важко нам просмикнутися сходами, бо резидент, або панна Зофія з фізикату, або таки самі Пшиборовські доганяють нас і набридають. Відколи поставла польська держава, татові не заплатили ще ні сотика з його платні, бо ще не „перерахували на польські гроші". Тож ми не платимо за мешкання. Тато ще й драгує наших сусідів тим, що не хоче „перенести метрику". Бо коли б так зробив, то мав би добру посаду. Як це переносять метрику — я не знаю, але коли тато цього не хоче зробити, очевидно, так має бути. Ще нам дорікають, чого це ми ходимо до української школи, коли зараз біля нас польська і в ній дають кожного дня гарний обід. Це школа Конарського, та сама, яку боронив Ромків брат — Тадзік. Цур йому й цій школі!

Тато вже каже, що пішов би з цього ляцького пекла світ-за-очі, але куди? Він не мусить нам вияснювати, що це таке ляцьке пекло, — самі бачимо. Я знаю, що тепер на нашій землі польська держава, що в цій державі непорядки, крадежі й безправства. А до того ще „велика криза". Криза — це щось страшне! В кризі померла наша мама. Вона була така сильна й здорова, ніколи не хворіла, і криза її зламала. А мешканева криза — це голодні погляди на наше мешкання Пшиборовських, Петрасів, Цьолкевичів і всіх тих поляків. „Кабани" — і живуть в найкращому мешканні! Резидент з господаревим адвокатом входять безцеремонно до нашої вітальні й намовляють тата, щоб ви-

провадився до меншого мешкання. Обіцяють заплатити за це багато грошей. Але тато не поступається, і ми далі живемо в „ляцькому пеклі”.

Ми звикли до нашої вітальні, дармащо вона не така гарна, як колись. Але зелена канапа стоїть на давньому місці, заклеєна і знову як нова. Тільки біля ноги невеличка діра, і я туди запихаю часто руку, шукаючи скарбів. Знайшла навіть якусь торбиночку, загорнуту в морську траву, а в торбинці були якісь папери. Я закинула її на етажерку серед книжок, і книжки мої стали пахнути якоюсь парфумою. Ми звикли до стола, що розтягався вширину на двадцять чотири особи, але тато спалив вклади і тепер його не розтягнеш. Та й не треба. Нам і так вигідно за ним. В одному кінці я розмальовую акварелями розкішний сад з червоними яблуками й жовтими грушками. Насупроти Вірка читає Ната Пінкертон, посередині, під залізною витирачкою, яка лежала колись перед дверима, справжній вогонь. Тато смажить конячі сіканці. Витирачка підперта книжками, під нею горять ноти. Тато розпрощався остаточно з надіями вселити нам любов до музики, яка горить в ньому й досі. Навіть тоді, коли єдиними слухачами його гри є дві смаркулі, втомлені цілоденним пустуванням. Іноді слухають його Пшиборовські, бо затихають, коли тато починає грати. Колись грав концерт Венявського, але Вірка, запитавши, хто він, цей композитор, заявила, що не слухатиме ляхів. Хай буде так! Тато не думав, що він поляк, він австріяк, мабуть... І грає Сарасате на трьох струнах, це нам подобається.

Крім недільних прогулянок на Янівське, в програму наших розваг входять ще далекі проходи поза місто. Колись, як ми були ще зовсім малі — „поза містом” була купіль у ставку на Батярівці. Не справжнє купання, бо там глибоко, але таке лежання з ногами в воді, на камінні. Тепер не Батярівка, а далекі села ціль наших мандрів. Як гарно серед піль, людей нема, замість людських голосів, пташині співи. Можна зри-

вати волошки й маки, але маків ніхто не донесе додому, вони швидко в'януть. І можна зривати ріпу. Хто і пощо вирощує стільки ріпи на полях, що тягнуться далеко поза Кульпарків? Тато каже, що цією ріпою годують божевільних, але багато цієї ріпи пропадає, бо хочуть з неї щось виробляти, але не вміють. Для цього потрібна німецька голова — каже тато, а ми їмо з задоволенням солоденьку ріпку, вона смачна, її легко чистити, і ми завжди голодні. Нам завжди хочеться їсти, і коли ми допадаємось до ріпи, забуваємо про те, що болять ноги, що хотіли вже вертатись додому.

Раз, минувши запорошену дорогу серед піль, зайшли в село. Вперше я бачу такі низенькі хатки, великі калабані на дорозі, купи гною біля кожної хати. Село мені зовсім не подобається. Я починаю вередувати.

— Додому! Болять ноги...

— Дурна! — потішає Вірка. — Ми тут відпочинемо. Прийшли в гостину до знайомих!

Брехня! Які ж тут можуть бути знайомі? Ніколи нам тато про них не згадував. Я ще на біду залізла в болото, і мій білий полотняний черевичок як брудна ганчірка на нозі. Я й за столом, уже в великій кімнаті з піччю, вередую. На мене дивляться з-під печі голубенькі очка зашмарканої дівчинки. Я підбігаю до неї, скачучи на одній нозі, але вона пурхає, як пташка, на двір. Нас частують кислим молоком, яблуками й гливким, чорним, кислим, несоленим хлібом. Як же він смакує після ріпи!

Село запам'яталось калабанями на дорогах, запахом гноївки, кислим молоком у високих, чорних глеках-гладущиках і ласкою в господаревих очах. Які сердечні слова! Тут ніхто не говорить по-польському! Вірка не стрималась:

— А ляхів тут немає?

Господар сміється.

— Та немає покищо. А ти дуже їх не любиш?

— Це наші вороги! — викрикуємо обидві нараз.

Тато хмуриться, а господар сміється, погладжуючи вуса. Прощасмось, бо сонце хилиться до лісу. Йдемо бадьоро нерівною дорогою. За плечима в нас мішечки з різними гостинцями. Я несу сушеню, раз-у-раз витягаю з мішка то грушку, то яблуко і гризу. Що в татовій торбі — не знаю. І Вірка не показує мені своєї. Іду, ледве перебираючи ногами, лише чую, як стукає по твердій дорозі татова палиця.

— Бідні сиротята! — вітає нас на порозі сторожика. Вона тримає в запасці величезну ринку тільки-що звареної червоної фасолі. Це наша щоденна страва, ця фасоль і вона смакує так, як колись мигдалевий торт з рожевим кремом.

**
*

Пшиборовські влізли до нас підступно, ми й не оглянулись. Здавалося, не будуть дрочитись, стали немов наші давні добрі сусіди. Пшиборовська навіть вітає нас як колись, по-нашому. Як перед війною.

— Татуньцьо дома?

Та що це таке? Ми переглядаємось з Віркою, а тоді як не задавимось здушеним сміхом! Пані чи не бачить, чи не розуміє, закочує сумно очі.

— Так плачете за мамунцею? Бідні діти! Ви самі? Татка нема?

— Тато купається, а пані що хотіла від тата?

— Нічого, нічого! Прийду пізніше. А ти, Любуню, не хотіла б погратися з Ромком? Він має такий гарний фотоплярстикон.

— Фо... фо... що це таке? — я вже вилізла з-за шафи й дивлюсь одним оком на Вірку. — Тільки б подивитись...

— Ми маємо багато роботи. Вона ще не написала завдання. А ще Іван Підкова! Ти ж його ще не знаєш! — це вже до мене з криком. Пані Пшиборовська колись ще невіддачною, вчила. Розуміє, що лекції треба

проробити... і виходить. Тільки на порозі ніби з жалем кидає:

— Шкода, що не можеш зайти. Але, як матимеш вільний час, прийди!

— Не знаю, чи тато дозволить, — бо Вірка мене щипає за лікоть.

— Ніби то ви так слухаєте тата! — бурмоче колишня вчителька, і її рожевий ніс стає аж фіялковий. Вірка каже — відморожений, як у п'яниці. Пішла, грюкнувши дверима, а ми сміємось, сміємось. Але в мене перед очима чудесний фофо... І взагалі стає сумно. Я передчуваю щось, накрякую, як свариться Вірка. І моє передчуття сповнилось. Прийшла якась зміна, не на краще, ні! Я ж казала!

**
*

— Ах, ти такий немужній! Ти такий завжди! Обіцяєш, порішив, абсолютно не вступишся, а тоді раз і здався! — Вірка, взявшись під боки, вичитує татові лекцію, а він стоїть тихий, тихий, тільки очі ховає від нас. Він продав Пшиборовському скрипку. І не лише скрипку. Вони забрали з нашої хати мамин моздір, понесли тоненькі чашечки для кави, бо ми вже кави не п'ємо. Полізли на стіну за нашим гарним годинником. Правда, він не вибиває вже давно веселих годин, бо топсував, алеж його можна направити. Вони нас грабують! Хочуть нас з усього обдерти! В татових руках повно паперових грошей. Мільйон, два, — рахує тато. А що купили за ці мільйони? Дві пари дерев'яних черевиків. І тато навіть задоволений, що поспішився з тими капцями, бо ж на другий день вже не мільйон мав якусь вартість, а мільярд!

Тато, як і раніше, готує нам конячі сіканці, але ми про це мовчимо, нікому не розказуємо. Могли б з нас сміятись. Ромек заходить до нас з хлібом, намащеним малиновою конфітурою. Тоді я відвертаюсь, не

можу спокійно дивитися, я дуже люблю малини. Я сердита, не обзиваюсь до нього, нишпорю в нашій великій шафі, але там нічого нема. Заглядаю на годинник, чи далеко ще до дванадцятої години, коли Стефанова принесе фасолю. Вже йде, слава Богу!

— Фе! Ви їсте таке свинство? Фасолю?

— Сам ти свиня та ще з осячичими вухами! — викрикую сердито. В сторожишиних очах схвальна усмішка, то ж я продовжую: — Іди собі геть з твоїм краденим хлібом!

— Хто краде? Що ти, вар'ятко, плетеш? Мій татусь директор!

— Власне, власне! Всі крадете, так усі говорять! Ще вкрадете свою державу в себе! Жечу польську посполіту! Ха-ха-ха!

— Свиня, кабанка!

— Геть з моєї хати!

— Діти! Діти!

— Це не її хата, бо вони не платять!

— А хто ж платить? Може ти?

— Так! Ми платимо! Ми платимо, щоб ви вилетіли вже раз звідсіль! Адвокатам платимо і судові платимо, щоб ти знала, — пищить Ромек, майже плачучи, — щоб ти знала! До чорта в запічок, до магістратської буди підете!

— Діти, тихо! Їж, Любуню, нікуди ви не підете...

**
*

А ми таки пішли з нашої хати. На малий візок з одним коником поскладали меблі, багато їх не було, бо сусіди розжичили, трохи поламалось, а багато тато попалив, коли не було вугілля. Та це не біда, коникові легше і нам не важко позносити їх на великий город нашої нової оселі. Нова оселя! Тато відпочиває під великою грушею і курить вишневе листя. Наша оселя на горі, під ногами місто чуже, далеке, втрачене. За

нами ген-ген залишилась Польова вулиця, балькон з видом на базарну площу, Батярівку. Купання в ставку, пісочок на березі ніби в туман вгорнулися. Місця, до яких повороту нема, і часи, що ніколи не повернуться.

— Гех! — зідхає татів гість, пан Скіслевич. Йому незручно в новій оселі, він звик до іншого.

— До добрих, старих часів він звик, — пояснює нам тато, але ми бачимо поламаний твердий капелюх, пікову камізельку, що була колись біла, і припняту краватку з блакитними горошками, потерту, стару. Добрі мені старі часи!

— Чи ти навчишся колинебудь якоїсь порядної роботи, ідіотко?

Певно, я нічого не навчуся. Ідіотка та й ну! Дую в темний отвір залізної грубки, дим виідає мені очі, а полум'я не спалахує. Срібним десертним ножиком відломлюю від мокрого поліна тоненькі скибки і — на даремне. В душі підіймається хвиля бунту. Проти кого? Чого? Вліті гарно тут, може краще, як на Батярівці, озеро Світязь пахне далекими морями, Стрийський парк манить на вечірні проходи, але зимою чи осінню? Що сказав би Ромек, якби побачив мої заболочені по кістки снігівці? Або затрасканий по пояс плащ? Рего-тав би, проклятий, а ми живемо, і рік за роком спливає, певно треба б уже давно звикнути, але на серці кривдно. Оселя гнітить і пригноблює, не звикнемо, певно, ніколи. Місто лежить у долині, до нього не до-скочиш трамваем, треба йти, чи дощ, чи завірюха, чи глибокий по пояс сніг.

Вже ніби тепліше стало, хоч диму повна кімната, кругла грубка розсипає оживче тепло, можна братись до лекцій. Сідаю по-турецьки на канапі й дивлюсь у книжку, а думки далеко від холодного підсоння, десь на теплих водах біля островів з пальмами, з білими святинями. Чого це про Сократа пишуть, що був поганний з лиця? Може був такий, як Іхтіозавр? „Мав особистий чар”, — це Іхтіозавр, згадуючи про Сократа,

думає про себе. Може й так? Чи я залюбилася? Та певно! І я, і Хима, і Марійка, і всі, напевно. Скільки потратив бідний Ціцero на те, щоб добитись красномовства? Як це було з тим?

— Вчись і не заважай! Така велика, а нічого не знає і всьому дивується.

Мовчу, не обзиваюсь. Вітер піднімає на даху відірані гонти, вони лопотять над нашими головами. Гонти заважають мені. Здається, — хтось шолопається біля воріт, намагається відчинити, але хто ж зуміє відчинити наші ворота? Треба вміти їх відчиняти. Хто там?

— Це не вітер!

Чийсь кроки виразно відчуваються на снігу, наближаються глибокою стежкою до веранди. Хтось зайшов на веранду, обтрушує сніг з кожуха, тупає ногами. Я чую кожний рух незнаного гостя, але я мовчу. Хіба Вірка не чує? Вона теж мовчить, втуливши розпалене обличчя в книжку. Піч палає в темнуватій кімнаті, не хотілося б і двері відтулювати. Але я вже довше не можу мовчати. Кидаю на стіл старовинну історію і зводжусь з канапи.

— Хто там? — питаю тихо, приліпивши до шибки розплющеного носа. — Ну, хто там?

— Трусевич.

Щось побігло вздовж хребта, щось ламає ноги в колінах. Не зведуся з місця.

— Та чого ж ти стоїш, роззяво? Приси всередину! — і Вірка біжить до дверей.

— Пан поручник!

— Тихо, гави! Нема ніякого поручника! Перед вами кооператор — знаєте, що воно таке? Голова ревізійної комісії і так далі. Ну й повиростали малі! Ледве відшукав вас, а то забралися в глушу...

Такий, як колись! Наречений! Навіть кращий, молодший! Без вусів, повненький, це певно від цього. І ще вищий, як був! Такий високий! Скидає кожуха,

і нам нема куди дітись. Стоїмо в куті, піч аж гуде, а нафтова лампа закоптила кривим гнотом половину скла. Я кидаюсь до лампи, підкручую її до великої ілюмінації, яка виявить йому наші радісні й водночас зняковілі обличчя з чорними від кіптяви носами. Наречений, як і колись, витягає з дорожньої торби гостинці. Мене цікавлять його незграбні чоботи й цивільні, трохи вим'яті штани.

— Дякуємо за ласощі, ми ж не малі! Ви вважаєте нас... — це Вірка так, по-дурному.

— Не дякуйте, кози, а ставте чайника на піч, будемо їсти правдиву подільську ковбасу. Ви такої, певно, не їли.

Чайник заспіває веселеньку пісеньку, а на місце книжок стають тарілки.

— Браві мої діти, браві та й годі! Живуть, учаться, ой, діти мої! — він переводить з Вірки на мене свій ласкавий, веселий погляд, розповідає, як колись, веселі історійки, цим разом з кооперативного життя. Скільки питань тиснуться на язик, але дарма! Не буду ж я йому переривати. Як звести очі на нього, коли його веселий погляд гуляє по нашій убогій кімнатці, по нужденних меблях? Як відірватись від гарячого чаю, ковбаси, бубликів і питати те, що не має ніякого зв'язку з кооперацією, „воєнною” грубкою, нашою новою оселею, нашим новим життям? Дивлюсь вичікуюче на Вірку, може вона зверне розмову на те, на інше, на минуле, але вона мовчки слухає жартів пана поручника. Він згадує і про інше, зовсім незрозуміле, він поважніше, звертається до Вірки так, як колись звертався до нашої мами. Даремно прислухаюся, ні про Вероніку, ні про Марійку ні слова. А може про таке з нами, малими, не хоче говорити? Хоче зостатися в нашій уяві тим вічно молодим нареченим? І якось проти волі, не думаючи, пориваюсь:

— Ось так дивлюсь на вас, пане поручнику, ви-

бачте, пане Семене, і думаю, що ви такий... вічний наречений.

— Хто тебе питає, що ти думаєш! От цікаво комусь! Принеси води, бач википіла!

А він зовсім не образився, не кричить, як Вірка, на мене, навіть затримує мене за руку і жартує:

— Вічний наречений? Це ти вірно, дуже вірно окреслюєш. Хоч може не дуже це весело таке почути, Любуню. Я знаю, ти не думала накрякувати мені долю, я знаю... ти хотіла б знати, чому я не одружився з панною Веронікою? Правда? А ти ж сама мене спарувала з кимсь іншим, пригадуєш? Коли ти гралася з твоїм малим полячком у Семена й Марійку! Чому не в Семена й Вероніку? Ну, скажи сама, чого ти тоді мене з Марійкою в'язала? Ти не соромся! Ти ж була маленька, а тепер уже не грасшся, я бачу, вчишся. Ти певно знала, як буде... Ти мене подружила з Марійкою, і війна мене з нею подружила, доля...

— Марійка була на війні? А де ж вона тепер? Що з нею сталося?

Вірка підводиться і подає мені рукою знак, щоб замовкла. Я боюсь, що коли не послухаю, лаятиме. Я ж не хочу, щоб мене перед поручником присоромлювали. І мовчу, лише слухаю їхню тиху розмову, але не розумію, нічого не розумію. Сиджу, розігріта гарячим чаєм чи близькістю мого вимріяного нареченого, і слухаю, як гуляє і стукає по дахівках вітер над мою головою.

РОМЕК

Ніде так приємно не пограєшся, як у наших сусідів. Боже, скільки там вільного місця! Коли б тільки мама дозволила, а то кам'яню біля стола стільки вже часу! Вивчаю вірш про Віслу, читаю його вголос і нишком, та чи влізе такий довжелезний вірш у мою бідну голову, чи зміститься у ній? Як же сказати мамі? Як признатись, що ніколи не влізе він мені в голову, що мені байдуже до Вісли, хіба я її колись бачив? Батярівка — ось куди б я пішов! Сів би на коня і з конем попід верби. А Світязь ще більший, як ставок на Батярівці. Я хотів би колись туди піти, але чи мама мене туди проведе? Мама ніколи зі мною не хоче йти на прохід, бо не має спідниці. І мамі завжди болить голова. А коли б я став просити, тоді... ох! на стіні в кухні висить гарап. Як часто гуляє цей гарап по моїй спині! Не люблю тата! Не люблю його і годі! Коли ще раз ударить — скажу йому просто в вічі, що не люблю його, що він — мазур. Так мама, коли він свариться з нею, нишком шепче: мазур, мазур... Що це? Ага! Це наш сусід грає на клярнеті. Я хотів би мати цього клярнета, він не часто грає на ньому, не так часто, як на скрипці. І що ще хотів би я мати?

— Ромку! Прощу випростуватись!

Випростовуюсь. Мама перед дзеркалом в якійсь новій спідниці. Мама кудись іде?

— Мамусю!

— Що там? — кидає від дзеркала, не дивлячись на мене.

— Яка гарна спідниця, мамцю. Це твоя?

— Що тебе обходить моя спідниця? — мама вигладжує складки, підперізується, обтягається. Але певно щось згадала, бо відповідає тихіше, нерадо: — Моя? Мав пес хату? В сусідки позичила.

— Мамусенько, дозволиш мені піти на хвилину до них? Я так довго вчився.

— Не можна! У них гості.

— Гості? Та й що з того? У них завжди гості. А коли до нас прийдуть гості?

— Або почекай! Піди, пограйся. А як ви там граєтесь?

— О, нам дуже весело! Ми граємось в Семена й Марійку.

— Ти дурний! Що це за така гра? Ану, розкажуй!

Я вискакую з-за стола і стаю біля маминої спідниці. Мама слухає, грізно насупивши обличчя в дзеркало.

— Я сідаю на спинку їхньої зеленої канапи, як на коня, мамусю. Любка заслонює руками очі й ніби плаче, бо я від'їжджаю на фронт.

— Ага! На фронт. Битись з ворогами. З якими ворогами?

— З... легіоністами...

— Ромку! Бійся Бога, дитино! Ти сказився, чи справді таким йолопом ростеш? Єзус Марія! Матко непокаляна! А то ж ідіот! Хто тебе навчив такого? Де ти чув таке?

— Та мене не вчили! Я говорю так, як той поручник, а Любуня — моя наречена. Вона прощається зі мною, плаче, бо я можу згинати, мене можуть убити, але це лише забава... Я стискаю коня острогами й мчу до Скнилова або ще далі...

Мама вже не кричить, вона починає сміятись, хапається за голову, кривиться, їй, мабуть уже починає

боліти голова. А чого вона кричала? Певно не боліла б. Вона й далі сміється і повторює: мавпа, мавпа. Вже побігла до кухні, вмочує рушника і кладе на чоло. Тож я кидаю книжку на долішню полицю етажерки й вибігаю.

— Ромку! Почекай! Підсунь панчохоу! Бачиш, знову злізла... Ромцю, послухай дитинко! Коли там у них буде цей поручник, то ти добре прислухайся, що він говоритиме. Чуєш, але так непомітно, бо як зміркують, що ти підслухуєш, викинуть.

— Мене ніколи не викидають.

— Але можуть викинути. Вважай, синку!

— Добре, мамусю.

Любуна рисує сад з червоними яблуками. Я підсідаю до стола. В неї зачервонілі очі.

— Ти плакала?

— Дурний! Ти бачив, щоб я плакала?

Вона дуже горда. Нібито ніколи не плаче. Бреше. А їй же не соромно плакати, дівчина. І до того — мала. Мама казала, що вона молодша за мене, а все таки трохи вища.

— Ніякого Семена й Марійки!

— Ти не хочеш гратись як звичайно? Ось так рисуватимеш до вечора? Ти ж знаєш, що я не вмію рисувати.

— Ти нічого не вмієш.

— Хочеш посваритись? Скажи так зразу. Я собі піду. Овва! І не вернуса. Сервус!

— Сервус!

І був би я пішов геть, коли ж з тієї кімнати, де живуть панни, вийшов поручник. Він повинен зараз сказати те, що потрібне мамі. А я маю все слухати. Але він підспівує щось під носом, нічого не говорить. Як би то так зробити, щоб він обіззався? А то ж мама вдруге не пустить. Щось треба видумати, але я не можу. Нічого не можу придумати, руки пітніють, я витираю їх

об штани, вуха чогось пашать. Поручник підходить до мене, хапає за вухо.

— Який вухач!

Любка сміється, а мені збирається на плач. Така образа! І побіг би зараз же додому, але мама? І я вдумав раптом:

— Я також піду на фронт, як наш Тадзік. Не думай собі, що лише пан поручник уміє воювати. Ціла кадетська школа пішла туди, аж під Скнилів...

— Хто це Тадзік?

— А хто ж? Мій брат. Той, що боронив школу Конарського. Тепер перемир'я, але ми готуємося до атаки, а може вже почали... Недарма Тадзік навіть не...

— Ага! — і поручник відходить до тієї кімнати, де сплять панни. Любка пустила очі в альбом, рисує далі, на мене й не гляне. Все ті прокляті яблука. Га, коли так, то я йду.

— Сервус!

— Сервус! — відповідає насуплена. Значить, нема чого зоставатись.

В кухні за столом сидить тато. Побачивши мене, поволі підводиться й з усміхом скидає гарапа зі стіни. Я скрикую і ховаюсь за маму.

— Не руш хлопця! Я сама послала його туди. Там у них, — мама притишує голос, — той поручник, ми знатимемо, що вони роблять під час переговорів.

— Ми будемо знати? Від цього телепня?

— Ану, ану, скажи, Ромцю, що ти там чув! Марціне, опам'ятайся! На рани боскі! Дитина пополотніла, ще захворіє!

Я трушусь, сльози течуть по лиці, капають на комірці, я не вимовлю й слова.

— А бачиш, — регоче тато і шарпає довгого рудого вуса, — який дурень? Та що він тобі скаже, така дзямайда!

— Скаже, скаже, хай лише заспокоїться. Скажеш, правда, синочку? — мама хапає тремтячими руками

мою руку і тягне ближче до тата. Я опираюсь. А тоді нахилююсь до маминого вуха і шепчу:

— Мамо, я ненавиджу тата! Він — мазур!

— Що?! — верещить мама. Обое верещимо, бо татова нагайка гуляє по моїй спині, по голові, по руках. Зачіпає маму. Але я вже не чую ударів. Моє тіло горить, у голові гуде і я перестаю кричати. Стою і тремчу й затискаю зуби, аж болить мені ціле лице. Мама кидається татові в ноги.

Я замикаю очі і падаю біля мами. Коли лежу вже в постелі зі спухлими губами, причувається мені, що за стіною грає Любин тато. Я слухаю, як він грає на моему клярнеті, і усміхаюся. Мій клярнет... бо якби я його попросив, то він віддав би мені його зараз же. Я хотів би мати цей клярнет, або хотів би не мати свого тата! Бо він недобрий, він і справді мазур. І ще хотів би я колись запитати маму, чи він мій тато, чи може чужий. Але боюся згадувати про нього, і дуже мені хочеться спати. Закриваю очі, але не сплю. Входить мама і стягає мене з ліжка. Ми спускаємось у підвал. То ж зовсім не грав наш сусід.

— Це грають наші канони! — чогось зрадів тато.

**
*

Але не довго радів. Українці зайняли місто, ми тримаємось тільки в нашій дільниці, біля двірця. В школі Конарського бої. Там воював наш Тадзік. Бідний Тадзік! Прийшла панна Зофія і принесла страшну вістку: наших хлопців заманили в засідку і всіх по-вбивали. Теж мала з чим прийти панна Зофія! Мама зомліла, а пані з цілої кам'яниці плачуть.

— Бідні діти! Такі молоденькі школярі! І жорстокі українці всіх побили, нікого не пощадили! Дітей мордують! Маленьких убивають!

Чи українці старі? Певно такі старі, як мій тато, і такі недобрі, як він. Так били, як він б'є дітей, чи гірше? Бідний Тадзьо! Бідні ми діти!

Панна Зофія вилізла на нашу скриню й оповідає мамі, яка вже трохи очуняла, всі новини, але так тихенько, щоб Любина мама не чула. Каже, що до них заходять непевні люди. Може цьому й правда. Я сам бачив учора в них цього теолога, що то ніяк не може висвятитись, а займається якимись поганими справами. Він був уже без ряс, з широкою стрічкою через груди. І мав якийсь значок. Я запитав би Любки, що це за така відзнака, але вона не скаже. Вірка штовхнула її вбік, коли ми входили, і відсунула на край матрацу. Вони сплять у підвалі, як і ми, лише пан Голубович ніколи не сходить. Панство Голубовичі мають там за картоплею яблука. Як мені хочеться з'їсти яблуко! Я мусів дуже жадібно дивитися на те яблуко, що в Любиних руках, бо її мама дала мені одне. Я вже подякував і хотів укусити, але моя мама сіпнула мене за руку, і воно покотилось на землю. Я удав, що це ненароком і схилився, щоб підняти, коли мама шепнула: — Покинь! Це від ворогів!

Ага! А спідниця, що й досі висить у нашій шафі? Я сів на своє місце і чув, як Любуня сказала до своєї мами:

— Він не хоче, мамуню.

А я хотів! Ой, як хотів! Я випив би молока і з'їв би такого хліба з села, навіть з пекарні Меркурій, хоч він несмачний, а не ці картопляні коржі, що мама пече на плиті. Любина мама приносить з міста хліб, і вони п'ють молоко, бо молочарка, як і раніше, їм приносить. Здалеку, часто тікаючи від вояків і пострілів — приносить, а нам не хоче продати ні краплини. Коли мама її просила, відповіла:

— Для ляхів у мене нема молока!

Мама їй погрозила: „Почекай ти, кабанко!“ — але баба не побоялася. Сказала, що від кабанки чує. Я також інколи до Любки кричу, так, як мама до баби, бо Люба не хоче зі мною гратись. Мама заспокоює мене, що мені зовсім непотрібне таке товариство. Вірка й

Любка поначіпали на шапки такі відзначки, як мав теолог. Я намовив Франека і Цесіка, щоб позривали їм ці відзначки. Але дурні з партеру не вміли дати ради з дівчиною. Такі дурні! З плачем прийли додому і хотіли мене побити.

— Паньске дзецко! Чого сам не йшов?

Я втік на наш поверх, і їм не вдалося мене побити. Вони ніколи не забігають нагору. Мама каже, що хто звук до сутерен, то йому там і місце. Шкода, що Цесік не може прийти до нашої хати, грались би з ним у війну. Що таке сутерени? Я там ніколи не був. Наше мешкання не таке вже гарне, як Любуні, але їй дозволяють гратись зі мною. Мама говорить таке, що мені не вміщується в голові.

— Роман Пшиборовскі, гербу Венява, не може знижуватись до плєбсу!

Я здогадуюсь, що це щось дуже низьке, ще нижче, як я. Тато мені допікає:

— Такий малий тримається! У кого він такий удався? Нехай нас Матка Боска боронить від такого, щоб хлопець та був низького росту!

І мама журиться. Алеж мені всього дев'ять років! Хіба ж я не ростиму?

**
*

Проти Любиного вікна поставили кулемета. Якщо хтось його торкне — їх усіх розстріляють. Навіть дітей. Та добре їм так! Хай не стріляють до наших! Я не знаю, чи вони стріляли, але може так, бо казала панна Зофія, що з їхніх вікон стріляли. А панна Зофія, — каже мама, — газета польська! Три дні має стояти цей кулемет проти їхніх вікон. Вони, певно, дуже бояться. Я також боявся б. Наш Тадзік був якось у них на ревізії. Дуже довго возилися легіоністи з ревізією. Первертали всі речі догори коренем. Навіть Любину перинку Тадзік розпоров багнетом. Такий був завзятий наш Тадзік, аж Любина мама йому крикнула вслід:

„Ти, малий вандале!“ — і йому було трохи соромно. То ж сусіди і які сусіди! Все помагали нам у біді. Але мама Тадзіка потішила:

— Тепер нема сусідів. Тепер — війна!

Мабуть заспокоїлась його совість, бо поїхав на фронт веселий, сміявся навіть з мами, коли вона плакала. Запевнив, що це не фронт, а до хлопів на ревізію їх посилають. То ж то які смачні ковбаси обіцяв привезти!

— Хлопи все мають, а тобі навіть молока не хотіли продати. Я їм покажу.

Пішов Тадзік і не вернувся. Так, як казала панна Зофія — пошукав собі смерти. Такий молодий! Така дитина! Вбили його не українці (панна Зофія помилилася — газета польська), а хлопство їх побило, як прийшли на ревізію, чи як тато називає — ревізицію. Ну і приніс ковбасу! Ой, панно Зофіє, досить! Не плетіть все одне, що волів уже згинути від українських вояків, а не під хлопськими колами! Такий сором! Мама рве волосся з голови, а потім лежить бліда, як компрес на чолі, як нежива. Я плачу в куті тихенько, бо тато не дозволяє. Мама мліє, побивається за Тадзіком, каже, що сирота вона. І тато також сумний.

— То був хлоп, не то що... — це, певно, про мене. Певно, волів би, щоб мене вбили, а не Тадзіка. Ой, чому я не Тадзік? Уступився б татові з дороги, а так сумно в нас, так сумно, хоч — кажуть — уже по війні. І ми пануємо у Львові. Львів наш, наша держава велика й багата. „Не самі пяхи“, — радіє тато. Він дістав добру посаду, і не одну, а дві чи три. У нас повнісінько грошей. Але мама не може заспокоїтись, що Тадзіка нема. Не ходив би вже до школи в латаному плацику. Тільки два роки бракувало йому до матури. Також мав би добру посаду, заробляв би більше, як тато, бо тато ледве пише. Так смішно махає рукою, поки зачне писати, і слинить олівець. Та йому багато не потрібно писати. Мама бачила в магістраті таких

урядовців, що взагалі не вміють писати. І каже, що така держава, де всі хапають, а ніхто нічого не вміє, — довго не протримається.

— Дітьми звоювали державу, а самі рвуть! — не може вона забути Тадзікової „даремної жертви”.

А все таки добре, що це ми виграли війну! Мама не мусить упокорюватись перед сусідкою вічними позичками. Має свої суконки. Правда, вони з кропиви, але зовсім не жалять, коли до них приторкнутись. Грошей маємо багато, самі паперові, повні шухляди. Чимраз більше грошей маємо. Наші сусіди напевно стільки не мають. Так, вони зовсім не мають грошей, бо вони програли. Навіть своєї мами вже не мають. Вона померла. Панна Зофія називає і Тадзіка і пані Голубович військовими жертвами. І мама навіть трохи заспокоїлась, коли почула, що пані Голубович заразилась тифом від ранених вояків і померла в страшиному шпиталі. І її навіть не ховали, а кинули в якусь яму, полили вапном — і по всьому. Наш Тадзік також десь лежить у чистому полі, але де, ніхто не знає.

Що таке „зуб за зуб”, „око за око”? Мама часто собі так примовляє, і тоді веселішає. Навіть дозволяє піти до Любки погратись, коли вона захоче. Яка радість! Мені так сумно в нашій хаті! Мене й досі не пускають у двір або на вулицю, де так багато дітей. Не граємось з Любунею, як раніше, в Семена й Марійку. Вона вважає, що це дитяча забава і нема глудзу нам гратись, бо ми вже великі. Може й так. Ми більше за все рисуємо. Тобто я дивлюсь, як вона рисує. Сади з хатами, ліс, стежки, звірята, пташки і підписує — „наша земля”. Так, правильно, бо тут, де ми живемо в місті — земля наша. Навіть їхня хата стане нашою, бо господар не приймає грошей від пана Голубовича, а наш тато приобіцяв відступне й ще якісь протекції в поліції. Мама не дуже вірить, бож існують навіть у нашій державі якісь закони, охорона комірників — каже мама, але тато сміється:

— Ти, Анельцю, ніби з неба впала! За пеньондзе ксьондз сен модлі, за пеньондзе сьвят сен подлі.

Я не хотів би, щоб вони покинули наш будинок, я більше ніколи не побачив би Любуні, не слухав би, як грає пан Голубович. Він тепер не часто грає. Майже ніколи не грає. Він варить їсти дітям, часу не має грати. Варить їсти й руйнує таке гарне мешкання. Мама боїться, що воно зовсім пропаде, якщо вони житимуть в ньому довше і він варитиме в сальоні на столі! Та нехай би пропадало мешкання, аби вони жили б там довіку, бо коли виберуться, що я робитиму без Любуні? Буду бідний, сумний, нечемний, і тато битиме мене нагайкою. А мама своє:

— Коли б скоріше вибрались! Буде мені мороки з тією хатою!

**
*

У мене є скрипка! Наш сусід продав. За ті папєрові гроші, що не вміщувалися в шухлядах, продав нам. Їм потрібні ті гроші, а я вчитимусь музики. Мама просила, щоб він учив мене, але ні, відмовився.

— Його важко вчити. Йому не до цього.

Мама грюкнула дверима й кинулась на ліжку. Як він посмів так нас образити! І заспокоїлась лише тоді, коли вимантила в них ще моздїр і стінний годинник, той, що так гарно вибивав колись години і ми все з-за стіни знали, котра година. Тепер вони будуть прислухатись, коли він у нас гратиме. Може я не мусітиму вчитись музики, бо ж я безслухий. Навіть „Єще Польска” ніколи правильно не заспіваю. Мама все поправляє мене й сердиться:

— Хай говорить, що хоче! Ти гратимеш на скрипці! Хіба ти один такий? Гратимеш і кінець.

Я злякано поглядаю на гарапа і тягну смиком дові години. Вчить мене музики панна Люна Залевська де Жалоба. Що вона за вчителька ніхто не знає. Мама

зустріла її в трамваї, бо вона працює кондукторкою ще з воєнних часів і дуже мало заробляє, а до того її певно, викинуть з трамваю, бо лише під час війни могли жінки працювати, а тепер не вільно відбирати хліб мужчинам з рук.

— Ради Матки Боскої Ченстоховської, скиньте цю страшну мацеюфку!

Панна Люна не має іншого капелюха, в хустині не може ходити, тож носить круглу шапку кондукторки з дашком набік і з військового, ще австрійського сукна пошиту блюзку. Мама іноді не стримається і буркне:

— Кочкодан!

Але я полюбив панну Люну, бо вона добряча, привітна. І хоч блюзка смердить дезинфекцією, я люблю з нею сидіти. Це жахлива річ дезинфекція, мама після кожної лекції цілу годину провітрює кімнату.

— Що б там не було, вона шляхетського роду, вчить запівдарма і не лише музики, а — головне — манер. Щоб ти мені не був таким дикуном, як Любка!

Панна Люна пробувала була боронити „сирітку”, але, побачивши мамине невдоволення, погодилася з тим, що сироти не мають виховання. І так я майже не зустрічаюсь з Любкою, а тягну нещасливим смиком по всіх струнах, не чуючи, що граю, не знаючи, пощо мучусь.

Або приглядаюсь до панни Люни, як треба тримати ножа і виделку і як треба, не поспішаючи, їсти. Це коли мама сидить з нами за столом, а коли ми самі з учителькою, тоді вона, хапаючись, нагортає собі на тарілку все, що може, запихає в поспіху до рота й зовсім не звертає на мене уваги. Їсть і їсть так, як не слід. А я тоді можу відпочивати, відкладати ножа, можу сьорбати, можу їсти мляво або й зовсім не їсти, відкинути серветку, не подякувати. Панна Люна тоді нічого не чує, не бачить, вона їсть. Попроївши, вона рожевіє, носик у неї світиться, вона весело розпитує мене про школу, про товаришів, про тата, куди він ходить, що

робить, коли вертається з роботи. Її все цікавить, вона не така сувора, як мої батьки, що завжди мають якісь таємниці. Іноді навіть розмовляє про Любуню. Мені соромно перед доброю вчителькою за ті гарні речі, які ми позабирали від наших сусідів. Вона все знає. Знає й те, що гроші, за які ми купили деякі меблі в Голубовичів, нічого не варті. Що ми обдурили бідного вдівця. Виходить, ми — обманці? Мені й перед Любунею соромно. Вона, певно, чує жаль до нас за те, що ми не купили, а позабирали від них усе. Коли б вона знала, що ми й ціле її мешкання збираємось забрати! Про це мама заборонила розповідати, навіть панні Люні.

— Ти, шмаркачу, все сміття виносиш з хати! — кричав якось тато. І до мами кричав, щоб з „кабанами“ не заходилася. І мама хіба врядитогоди прокрадеться до „гайдамаків“. Тато рідко коли буває вдома. У нього багато роботи. І вертається поза північ, коли ми з мамою вже спимо другим сном. Мама йому дорікає. Він грюкає дверима, зриває маму з ліжка, велить гріти вечерю. А коли мама скаже словечко, лютує:

— Хіба я не маю права на одну пультку?

Я затагаю на голову ковдру, не хочу бачити його, не хочу слухати його лайку. Що таке пультка — запитаю в панни Люни. Вона все знає.

Я далі мучусь над скрипкою, але до всього можна звикнути. Зате велика радість мене навістила, коли я побачив у панства Голубовичів комірника. Вони прийняли, комірника, отже житимуть ще довго тут, у своєму мешканні, і таким чином зможуть платити комірне. А мама аж захворіла. Вона боїться, що „експульсія“ коштуватиме нас ще більше.

— Всіх їх викину гамузом, і перенесемось таки до їхньої хати! Так мені, Боже, допоможи, — цим кінчиться її щоденна молитва. Скільки набігалась по адвокатах, магістратах, судах, щоб добитись свого. Тато при доброму настрої підсміхається, він вважає,

що не варто витратити стільки сил на „стару рудеру”. Що треба тільки підплатити де слід — і по всьому. „Та чим підплатиш, — кричить мама, — коли всі гроші марне йдуть на пульку?” Вже знаю, без панни Люни, що таке пулька: тато програє гроші в карти.

**
*

А мама таки добилась свого: наші сусіди покинули мешкання.

— І варто було стільки бігати? Самі змучились, і не ми їх добили, а комірники. Так, що в тебе чиста совість, можеш не лягати з компресом у ліжку, жінко! Можеш спати спокійно, милосердна сестро, — глумиться тато з мами, бо вона зовсім не така щаслива, як гадалось.

Перенеслися ми до гарного мешкання, і що? Ніхто до нас не приходить, перед ким похвалимось? Панна Люна, як на те, більше не показується. Мама не могла її відшукати. Пропала. Може хвора? Може вмерла? А хто ж буде з Ромцьом? Хай не до музики, коли так не любить, алеж манери...

— Ніхто мені, мамцю, непотрібний. Вже я поводитимусь, як личить шляхтичеві, гербу Венява. Будь спокійна! — я вже не міг довше слухати нарікань на „невдячну жебрачку”. Та й чи може шляхтич обзиватись так погано про іншого шляхтича? Це я питаюсь тебе, Пшиборовський!

Мама остовпіла. Стояла з широко відкритими очима, так, ніби я її злякав або образив. Аж перегодом кинулась до мене з цілунками, сльозами, з усім тим, чого я дуже не люблю, так само як татового гарапа. Але вона плакала від щастя, вона була повна подиву для моєї „інтелігенції”, вона хотіла б, щоб і тато змінив свою думку про „того йолопа”. Але дарма. Він був упертий мазур, сама це добре знала. І не чіпала.

ВЕРОНІКА

— Львуф здруф, Львуф здруф...

— Львіііііііів нашшшшш...

Ми стояли з Любунею і Ромеком на ганку й рахували, скільки гранат і шрапнелів пролітало понад нами й розривалось десь поблизу. Любуня рахувала так пильно, як колись рахувала в нашому садочку кування зозулі. Вона нарахувала тринадцять гранат і двадцять шрапнелів і голосно викрикувала нове число, ніби хотіла перекрити грім і свист стрілен. Я не могла так спокійно стояти й просила дітей іти в хату. Коли розривалися ці шрапнелі десь близько і я чула свист куль, — я затуляла вуха руками й вся трусилася. А діти сміялися з мене, думали, що я боюсь. І як мені було побігти з ганку й залишити дітей?

Мої думки не тут, вони на фронті, біля Семена. Чи й там гудуть так гармати і розриваються з таким мото-рошним свистом стрільна? Ні, я довше не могла стояти. Пішла до нашої кімнати, вклякнула перед образом Белзької Матері Божої й молилася довго, щоб кулі оминали мого Семена, щоб вони розривалися над школою Конарського, щоб побили тих батярчуків, що самі не знають, чого воюють, щоб війна закінчилася якнайскорше, щоб Семен приїхав на відпустку й щоб ми могли звінчатись...

Так мені страшно чогось, що так довго тягнеться наше нареченство... Що ж, Семен може роздуматись, полюбити іншу... От хоч би Марійку, бо не зводить з

неї очей, так вільно з нею розмовляє, ніби не я, а вона його дівчина. І ще я молилася, щоб цей влізливий Та-дзік Пшиборовський забрався швидше, не заступав мені дороги в сінях, коли йду сама, та щоб Марійка вже поїхала собі додому, бож її мама так чекає, так побивається за нею. Марійка збирається кудись, та не додому. Вона каже, що не може сидіти, згорнувши руки, коли поляки лізуть на нашу землю. Вона хоче воювати, алеж хто прийме її до війська, таку молоденьку й таку ніжненьку?

Це добре, що я не можу виїхати до Бродок. Небезпечно тепер їздити, і мамця воліє, щоб я сиділа у Львові. Мені тут добре, маю опіку, і мамця спокійна. Я почувую себе у Львові так, як у своїй хаті. Ще краще. Тут весело, хоч війна. Посідаємо з Марійкою в нашій кімнаті й ніби вчимося, а ми зовсім не заглядаємо в книжки, а перегортаємо альбом з фотографіями. Так багато світлин мають панство Голубовичі, особливо світлин мого нареченого. Ми вже домовились з панею, що після шлюбу я багато Семенових світлин заберу до себе. Тут він на коні, і з другими старшинами в однострої, і гімназійні, і дитиною в гаптованій суконці зі своєю покійною мамою.

Або так сидимо з Марійкою і мріємо. Марійка завжди мріє про війну. Але її мама плакала, коли просила нашу пані, щоб пильнувала її. І Марійку пильнують. Навіть на вечерниці не ходить з нами. А я не пропускаю жодних. Моя мамця вважає, що панні треба витанцюватись, вигулятись доки молода й незаміжня. Ні в кого, мабуть, немає такої доброї мамці, як у мене. Сама мені шила рожеву суконку з брокату — ніхто ще такої не мав. Інші панни танцювали в шавйотових спідничках, у високих шнурованих черевиках, а я маю завжди з собою коробку із справжніми золотими мештиками і в одягальні їх перевзуваю. Семен признався, що йому дуже до вподоби моя вишнева кокарда.

— Бо панна Вероніка має на шиї мишку й засло-
нює її кокардою! — то вже неможлива ця смаркуля!
Все виляпає! Але як вона побачила цю мишку?

— А пан поручник з перчиком! Обое назначені! —
додає ще. Не можна з нею витримати. Мусимо її все
кудись відсилати, щоб не заважала.

— Принеси мені скляночку води, кицюню, але по-
чекай, щоб була холодна!

Пані також сміється, що ми назначені, і каже, що
це добрий знак. А пан знизує плечима: дурні забо-
бони...

— Ти як дитина... добрий, недобрий знак.

А пані ще признає, що ми гарна пара, що ми бу-
демо... ах, коли б ця війна вже закінчилась!

Кожного вечора пані кудись виходить. Навіть ді-
ти не знають куди. Пан лише просить, щоб берегла
себе.

— Пам'ятай, що в тебе малі діти!

Власне для дітей треба принести там чогось з кон-
суму, хліба треба. Так ніби ми не привозили їм хліба
з села! Хто їй повірить, що біжить за хлібом — дощ
чи сніг? І Марійки пані не вберегла. Вирвалась з дому,
а ми й не зоглянулись. Пішла, певно, воювати. Вночі
не спала, перекидалась на ліжку, щось шепотіла крізь
сон, нарешті встала, щось складала. Цікаво, що скаже
наша пані її мамі в понеділок, коли вона, як звичайно,
приїде до нас? Та мені теж хотілося б одягнути вій-
ськовий однострій, обстригти косу, маршувати, співа-
ючи... Алеж я не вмю стріляти. А Марійка хіба вміє?
Може й уміє. Ходила ж до Лисинич з пластунами і там,
певно, вчилась. Дурна я, дурна, чого не ходила з Ма-
рійкою! Була б тепер близько Семена...

Піду покличу дітей, доки сидітимуть на ганку?
Вже не чутно пострілів. В сінях спотикнулась на яко-
мусь патикові. Хто б там міг його покласти? Ледве не
впала. І що? Тут мене обхопили чийсь руки. Я завере-

щала, але це був Тадзік, і він дуже злякався мого вереску.

— Тихенько! Не кричіть! Я вас не з'їм!

— Іди геть, бо скажу твоїй мамі!

Пустив мене зразу й пішов швиденько, вхопивши рушницю, що стояла біля стіни. То це він так навмисне підставив рушницю, проклятий. Я кликнула Любуню:

— Любуню, ходи! Вже темно! Не будь такою героїкою в темряві! — а сама аж трушусь від образи. Коли ми вже всі сиділи за столом і я, засвітивши лампу, наливала каву, Любка зі сміхом розказувала, як Тадзік біг до хати, а вона питалася його, від кого він так тікає, чи не від ворога. І я сміялася, згадавши невдалий напад. Я тепер немов господиня. Мені дякують за підвечірок, просять налити ще. Якби це було добре, коли б Семен сидів онтам, де пан Голубович, і я б йому наливала каву, припрошувала, і він, а не пан, дякував би своїм приемним голосом. Але його нема і хто-зна, коли приїде.

— Можемо в нас погратись з Ромком?

— Та грайтесь, тільки чемно! А татка питали?

— Татка? Та він ніколи не боронить!

Ромек вискочив вмить на спинку канапи і давай періщити патиком. Ні, ні! Це ніяка забава, нищити меблі! Ще роздере канапу.

Любка тре очі під піччю. Плаче?

— А ти чого? Він ударив тебе? Фе, соромся!

— Та вона так удає, ніби плаче...

— А ти так ніби дереш канапу?

— Я їду на коні, на війну їду, а вона прощається зі мною, плаче. Ми бавимося в Семена й Марійку.

— Що? Досить! Дурнувата забава! Іди геть з дому, коли не вмієш краще! — крикнула я, замахнувшись на шмаркача, він побіг додому, а з моїх очей капали сльози. Любуня образилась, але мені не до образ.

Я біжу до нашої кімнати й стою, не запалюючи світла. Тут темно й холодно. Хай! Я втулюю голову

в подушку й чую, як мої руки холонуть. Чого це в Марійку? Боже! Навіть ці малі щось знають. Всі знають, що Семен і Марійка — пара, а не я... Я молюся і чекаю якогось чуда, і боюся, боюся чогось. Все стає ясно перед очима... біла коломийка... раз живемо... здається неймовірним, а то ж дивився на неї, їй розказував, як там було на балі, як гасив ліхтарі, як на війні все стає простим... Раз тільки живемо! Що це таке? І Марійка в такому ж тоні співала, що життя не має вартости, коли воно не повноцінне... Яке? Що це таке — повноцінне життя? А моє життя? А Семенове? Нічого не розумію, лише знаю одне — ніколи не одружимося з Семеном! Ах, ти ж розлучнице! Така скромна, хоче працювати, воювати хоче... Для нього, для нього вчилася стріляти, щоб йому догодити, повноцінним життям пожити! Бо що ж таке я? Гуска з провінції! Нареченого шукала на вечерицях! Гуска! Гуска!

Я не могла заспокоїтись. Діти вже вклалися до сну, як прийшла наша пані. В мене було велике бажання говорити про своє горе, про загиблі надії, та посоромилася. І пані нашорошена, мовчазна. Коли ми удвох ще вештались по кухні, раптом урвала мовчанку:

— Дитино, я переказала до Бродок, щоб прислали підводу.

— А то чого, прошу пані?

— Боюся, щоб нас не відрізали. Твої батьки будуть непокоїтись.

— Але ж я...

— Може трапитись усяке. Краще, як будеш зі своїми.

— Я хотіла б... чи пані добродійка не знає, коли...

— Не журись, дитино, Семен приїде, живий, здоровий, ви повинчаєтесь і все буде гаразд.

— Ой не знаю, чи все буде так...

— Бог милосердний. Все в Його руках.

— Так, але Семен... він мене більше не...

— Що ти кажеш? Що з тобою, дитино?

— Він... з Марійкою..., це вона, а не я... його наречена...

Пані аж хитнулась.

— От лихо і сміх з тобою! Та як міг би він з Марійкою, коли тебе любить, до тебе приїжджає? Марійка? Ти знаєш, вона на фронті... Молись за неї, Веруню, молись, щоб Семен здоровий приїхав, і за Марійку молись, моя люба!

Молюсь. За Марійку молюсь і за добру пані, що розрадила й потішила так просто, так мудро, розвеселила мене зовсім, хоч сама не дуже весела. Молюсь за Семена, за наше щастя і за те, щоб добре та швидко закінчилась ця війна.

**
*

Мамця таки приїхала сама по мене, і ми покинули Львів. І сиджу я на селі. За лісом гриміли гармати. Гуркіт ставав щораз глухіший, ніби віддалявся від нас. Може вже спатимемо спокійно в ліжках, а не в ямі за садом, коли то видивлялися довгими ночами вогні над Львовом, прислухались, припадаючи вухом до землі. І сниться мені сон. Немов я в намітці, в білій суконці йду до церкви і стаю в притворі сама, бо Семен десь забарився. Журюся, чекаючи його, а хтось потішає мене здогадом, що він поспішає з квітами для молодої. Ось-ось з'явиться. Стою в притворі й чую, як хтось замкнув церковну браму ключем. Страшно, бо як же ж він увійде, як до мене добудеться? Скрикую і прокидаюсь. Семен не одружиться зі мною — це певне.

Надворі падає дощ зі снігом. Вітер свище тужно між стовпами, стовпи гудуть комусь у далеку дорогу, дороги розмокли — не вилізти з дому. А все ж хтось крадеться попід парканом, хапається колів, собаки гав-

кають, хтось чужий. В кухню, де німує челядь за чищенням картоплі, входить пані Люна.

— Мамцю! Гість зі Львова! Познайомся.

— Де Жалоба. Залевська.

Це ж страшна радість! Не лише тому, що хтось в осінню нудьгу прибився зі столиці. Даремне ж нешлють такої пані в негоду, в безнадію...

— Просимо! Просимо! — у мами голос високий, аж крикливий. Коли скинули з гості обмокле, але все ж таки хутро, залишилася уніформа, металеві гудзики блищать якомсь непристойно.

— Працюю на трамваї кондукторкою...

В маминім голосі співчуття:

— Це мусить бути дуже важко... Алеж там у вас голод... дорожнеча, чи не залишились би трохи в нас... підкріпитись...

Маму хвилює щось інше. Вона аж тремтить. Чекає на важливу вістку, певно на добру вістку. Ця добряча пані не привезе лихої. Це видно по маминих очах. А я ні. Власне, я не чекаю ніякої вістки, я навіть не розмовляю з ними, сиджу ніби за сто миль від їхніх слів. Але серце кидається в грудях, та не радістю, ні.

Власне, власне! Зовсім нічого радісного, самі страшні, жахливі новини пливуть з уст пані Люни:

— Пані Голубович померла. Заразилася тифом. Діти голодують, пан безрадий, Марійка поранена в шпиталі, а пан по...

Напружена тиша.

— ...Пан поручник помандрував десь за Карпати. і війна програна...

— На Божі рани! — мамин оклик як увід до голосного, полегшуючого плачу.

Тільки я не стогну, не хлипаю й не млію. Я дивлюсь сухими очима на посірілу красу моєї мамці й слухаю, слухаю. Пані Люна, захлинаючись власними словами, краєм чорної хустки прислонює то блискучі гудзики на грудях, то червоні очі, і випльовує з-поміж

порохнявих пеньків на прибиту мамцю смертельні стріли. Все, що доходить до розбитої маминої свідомості — це смерть, горе й загибель. Я чую запах цвинтарних хризантем та панахидного кадила.

Я підводжусь і простягаю до мами руки. Я хочу заспокоїти її, але стою нерухомо і з жахом повертаю голову до дверей, бо в замку хтось повертає ключа. Немає біля мене ні маминого збілілого обличчя, ні примарної постаті пані Люни. Стою в пустому церковному притворі, а на дорозі, це мені видно виразно, наче освітлена сотнями свічок, постать на коні, що примчала мені букет безсмертників, сухих похоронних квітів...

ПОРУЧНИК

Прокинувся біля полудня. Лежав уперек дитячих ліжок, ноги вилізли з-під ковдри, прохололи, і від цього я прокинувся. Коли б не ноги, може спав би до вечора. Малі скобочуть мені п'яти, це не холод!

— Що таке? Де я?

— У нас же! Хіба ви не чуєте, що давите нам ноги? Розкажіть, як було на вечерницях!

Старша Вірка так просилась, щоб її взяти на вечерниці, тож я приобіцяв розповісти все від початку, „як там було”. Я волів би взяти її з нами, щоб спекатись тієї обіцянки, але Марійка суворо запротестувала. Пані Голубович ніби опам'яталась. Це ж Марійчин авторитет переважив її, материн. Усі вдячні цій поважній дівчині, вона половину роботи знімає з пані. Любить дітей і, головне, вміє виховувати їх, — каже пан Голубович, — бо я зовсім не вмію. Мабуть буде вчителькою. Цілий вечір гралася з дітьми, рисувала їм, казки розказувала, передягалася, грали театр, а ми гуляли, ой, гуляли!

— Сам не знаю, що розказувати. Чи мало казок оповіла вам панна Марійка?

— Не хочемо казок! Ви кажіть, як гасили ліхтарі на вулиці!

В цю хвилину ввійшла Вера. Принесла мені каву до ліжка.

— Ах! Ви ще й досі в ліжку? — ніби не знала і вернулась до кухні. Марійка не така церемонна. Хоч

зовсім чужа. Зірвалася з крісла й вибігла за Верою до кухні. Бо коли людина після боїв дістала відпустку й цю відпустку не використала на те, щоб виспатись і відпочити, а танцювала цілісіньку ніч, то хіба не має вона права на те, щоб виспатись бодай до вечора?

— А скільки годин ви були в боях, пане поручнику?

— Коли не збрехати, то дві доби, мої дорогі панни, — і зі смаком випив каву, яку мені принесла Марійка. — А все таки прошу вибачення і за мій апетит, і за мої манери, — при тому я кинув на мою Веру один із тих поглядів, від яких панни, кажуть, тануть, як віск. Вона порожевіла.

— Ви пам'ятаєте білу коломиїку?

— А що це таке біла коломиїка? — мала Любка попсувала увесь ефект своєї тактики, що довела б, за моїми обрахунками, щонайменше до одного поцілунку.

Я мусів малій пояснити, що це таке. А Вера, видимо, втратила настрої. Бо не дивилась на мене навіть тоді, коли я розповідав і про те, як весело було в окопах, коли раз-у-раз нагинаєш голову, бо над тобою свистять кулі, як біжиш і падаєш, як біля тебе падають твої товариші. Діти затуляють руками вухка, в Любиних очах сльози. Більше не буду! А про ліхтарі хай Вера розкаже, я не гаразд пам'ятаю. Знаю лише, що настрої був у мене такий, наче цілий світ був для мене гостинним домом, а всі, всі дівчата — нареченими! Раз живемо! І як неповторно живемо в боротьбі, як наші предки, щоб нащадкам та було краще!

І я глянув на Марійку. Для неї життя, як і для мене, в боротьбі. Але Вера не розуміє цього. Для неї війна — непотрібна авантюра, і ще більше — нещастя. Марійка зовсім інша. Коли Вера вийшла з кімнати, ця молода дівчина нахилилася надо мною і шепнула:

— Мене прийняли до дівочої сотні, пане поручнику! — її маленькі ручки тремтіли, личко було рожеве від хвилювання. — Завтра раненько мене вже

тут не буде. Прошу вас дуже, сповістіть про це пані Голубович і більше нікого. Дайте слово!

— Слово! — я потиснув ручку молодої гімназистки, що видалась мені таки зовсім дитячою. — Бажаю вам воєнного щастя, Марусю! Побажайте й мені його! Завтра ми також вирушаємо.

Ми потиснули одне одному руки, і вона метнулась до своєї кімнати. Більше ми з нею не говорили. Як я бажав тоді, щоб до мене повернувся мій звичайний жартівливий настрій!

Не радісно тягнулися останні години моєї відпустки. І Вері важко було розрухати мене. Вона навіть загнувалася трохи. Вона чомусь вважає, що я залицяюся до Марійки. От дівочі вигадки! Але ж я не можу їй нічого вияснити, навіть їй, моїй любій, не можу. Хай трішки потерпить!

У вітальні граються діти. Скачуть по канапі, кричать. Скаче малий сусідський хлопчик, Любин товариш. Він говорить по-польському, Любка відповідає по-нашому. Діти знайшли вихід, і навіть територію зуміли поділити. Любка каже:

— Тут за кріслами — ваш край. Крісла — Вісла, а наша земля тут, де канапа. Ти ввійшов на нашу землю, але ми тебе звідти вишпурляємо! Ану! — і починає його бити. Хлопець не здається, почервонів, ледве не плаче, але Любка таки викинула його з канапи. Засоромлений, залазить за „Віслу”, але раптом щось пригадає і бундючно кидає:

— Я боронитиму Львів так, як Тадзік, хай трохи підросту. На фронт піду!

— На який фронт? — сміється Любка. — Вже нема фронту! Вже по війні. Перемир'я!

Малий ще щось там белендить, вже вискочив із-за крісла і викрикує:

— Перемир'я дурниця! Ціла кадетська школа пішла на Скнулів! Не віриш? Запитаймо моєї мами!

Ми розбили цю школу. Це було так, що поляки

хотіли використати перемир'я, щоб підсунути і реорганізувати фронт.

Я вкоротив останні години своєї відпустки і помчав на команду. Я не жалував. Але це була моя остання відпустка. Пізніше вже не було. І моєї Вері я з тієї пори не бачив. Оправдував себе, що нас відрізано, що це довго не потриває, що якось ми побачимось, але так не сталось. Вона поїхала додому, на село, а я тільки згодом перед виїздом забіг попрощатись із Голубовичами, з надією зустріти її.

**
*

Ми плакали безслізно, сидючи на цератовій канапі, де промріялось стільки. Серед милих старосвітських меблів. Діти гризли рештки воєнного хліба і чекали дня, коли спускатимуться санчатами з Василіянської гори. Бож війни вже не було. Прибрали кулемета з-під вікон, і можна б уже жити спокійно. Спати на своїх м'яких ліжках, отримувати державну платню, музикувати довгими зимовими вечорами під теплим світлом молочних абажурів, проти різьбленого Шевченкового погруддя, на вишневому тлі завіси. Та ба! Ніхто про ці відгомонілі часи не думає. Усім важко, ніби поховали найближчу, найріднішу в родині особу.

— Вже по війні? — питають діти. — Оце так виглядає по війні? — Любуня така розчарована, хоч найстрашнішого ще не розуміє.

— Почекай, дитинко, — хочеться їй пояснити, — це так тільки сьогодні ніяково, сумно й важко. Завтра буде нестерпно й жахливо. Яка жорстока доля переможених!

Я міг би, передягнувшись, поїхати підводою до Бродок. Але що скористав би від цього побачення? Чи прийняли б Верині батьки мене, воєнного нареченого, що тікає від полону, переслідувань, кандидата за кільчастий дріт? Шарпаний змінними настроями, з налетом

мелянхолії, поховав я свою мрію одружитись з Верою. Поховав її з усіми церемоніями. Дроти з навислим снігом заграли прощальний марш, а зграї ворон супроводили головний мотив жорстоким стакатто. Постаць моєї молодшої зникла в темряві вологих церковних мурів, у білій намітці, з китицею безсмертників, сумних квітів, яким і зимовий покров не відбирає живучости. Я помчав від тієї картини бентежним галопом на пропалому коні. Впоперек мого, розхляпаного весняною відлигою шляху станула низенька фігурка трамваєвої кондукторки, символу минувшости, шляхетної пані де Жалоба Залевської.

Я мав страшне бажання попрощатись, певно назавжди, з милою панночкою, що мусіла б стати моєю дружиною. Що не панству Голубовичам, а мені з привабою подавала б білу каву з булочками, вечори скрашувала б плетінням якоїсь жіночо-вічної робітки або набивала б для мене машинкою цигарки. Що розділювала б гроші — ці на хату, на електрику, ці ще на щось там, а ці ховала б у різьблену шкатулку, що стоїть в шафі з білизною. Ці гроші відносили б у банк для нашої спокійної старости, для наших дітей, гай-гай...

Я відрікся. Навіть печального прощання з коханню дівчиною, хвилювань і терпінь, які увінчали б моє молодецьке безталання, неждану долю. Одного не хочу зрєктись. Ще, поки виїду за кордон, забіжу на перший поверх старого будинку біля залізничного двірця, двічі подзвоню, подамся в дівочу кімнату і переживу ще раз безжурний відрізок життя, завершеного таким різким дисонансом. Невже кінець? Забіжу довгим коридором у вітальню. Нові чоботи порипують, подзвонюють остроги. Новий однострій облягає груди, грудям тісно, м'язи напружені, голова вгору, руки по пивах. Пані вітає, як мама, ще рідніше. Сама пішла б волювати, якби не діти, не родина, не роки. Діти, як звичайно, з радістю:

— Пан поручник!

Голова ще вище, а серце — де ж вона?

— Панни виписують препарації.

— Які там препарації! Панни оглядають альбом... ваші фотографії, — поправить маму мала Любка. Пані сміється й підходить до дверей, тихенько стукає. З кімнати вибігає моя Вера, з густим рум'янцем на щоках, таким темним, як кокарда в темному волоссі.

Марійка й справді похилила головку над книжками. А альбом відкритий, світлини мої! Марійка, не поспішаючи, закриває альбом. Така зрівноважена панночка, а ще молодша від Вери. Я хочу поцілувати Верину ручку, але вона не дозволяє. Почервоніла, відвернулась. Пані викликає Марійку, і ми самі. Я ще не встиг відчепити шаблі від боку. Одною рукою за шаблю, другою сягаю по мое щастя. Дарма, що вона борониться, я цілую не ручку, а волосся, що пахне конвалієвою водою, гарячі щоки, губи. Чудова моя Вера! У неї пишна коса, темні очі, а сама біла, ніжненька. Це ми бачимо з дзеркалі, яка з нас підібрана пара. У мене перець на бороді, а в Вери мишка. Про цю мишку я знаю від Любуні, Вера її не показує. Мишко чудова, чого ж ти ховаєшся? Я хочу її поцілувати! Та Вера не пускає.

— Постривай, хтось іде!

— Просимо до підвечірку!

Що ж? Марійка помагає при столі, не Вера. Це сьогодні її вільний день. Бо я, її наречений, приїхав.

**
*

Я подзвонив двічі, ніхто не відкликнувся. Я натиснув клямку, двері не подаються. Подзвонив ще й ще раз. Нарешті двері поволеньки відхилились. У дверях якась дівчина. Може служниця.

— Чи панство вдома?

— Яке панство? — задерикуватو кривить кирпу.

— Ти сьогодні приведена? Панство Голубовичі! —

ввійшов, відсунувши неповоротну дівку. Аж тут завважив, що передпокій завішаний котарою (невже діти граються в театр?). За котарою загуркотіла швальна машина. Ах, тому нечутно дзвінка, бо гуркоче машина! Я хотів якнайшвидше скинути цивільне пальто, незручно якось у ньому, та не знайшов вішака. На стінах висять жіночі суконки. Які зміни! Хто шие за цією театральною завісою? Може пані? Відхилив крайчик завіси і вклонився. Із-за завіси чужий голос:

— Пан до кого? Може до емерита?

— До пана Голубовича. Він тут живе? — не вірячи собі, питаю. Не може того бути, щоб заблудив!

— Тут, а де ж би? В сальоні, бо я займаю спальню. Ванда Вигода називаюсь, а як ваша гідність?

— Дуже приємно... приємно... де живуть, прошу? В сальоні? Перепрошую... — і вриваюсь до вітальні, забувши постукати. Ах! А це що таке? На гладенькому, овальному столику ампірового стилю немає ні фелонської скатерти ні нашого альбому. На столі залізна решітка, підперта книжками, а під решіткою справжній вогонь! Пан Голубович кип'ятить щось у закінченій консервній баньочці. Підсуває на чоло окуляри й дивиться у мій бік. Та густий дим, мабуть, завважає йому, і він незвичним, непривітним голосом до мене:

— Чого вам потрібно?

— Мені нічого не потрібно. Ви мене не пізнаєте? — вихоплююсь з жалем.

— Ах! Це ви, Семенку! — радіє раптом старий і підбігає до мене з витягнутими, забрудненими руками. — Пізнав, пізнав по голосу!

Ми цілуємось з ним довго, довго і стоїмо мовчки один проти одного, засмучені і зраділі заразом. Я зрозумів усе. Старий заплакав. Кидаюсь за хустиною, бо в нього немає, він, як дитина, підтягає носом.

— Коли ж це стался?

— О. вже сім місяців.

— А діти?

— Діти нічого, — очі в старого блиснули веселішим світлом. Він потрохи заспокоюється. — Діти гарні, добрі діти! А виросли! Не пізнали б! Як воно й на чому росте — сам не знаю. Це моя єдина радість! Велика радість! Сідайте, Семенку, зараз вип'ємо каву. Смачненьку жолудеву кавцю зараз питимемо. З жолуддя п'ємо, бо ячменю нема, не можна дістати. Зрештою яка різниця між ячменем і жолуддям? О, вже закипіла, зараз випущу дим. — Він починає дитячою лопаткою викидати попіл до відерця, аж дочиста прибрав стола. На столі не було політури, дерево попалене.

Як на те вбігли дівчатка. Люба кинулась до мене, як раніше, з вигуками й радістю:

— Наречений!

Вірка поважно подала руку й легенько приклонила коліно, але зразу й собі покинула повагу, поскакала на одній нозі. Проте пригадала, певно, обов'язки господині, понишпорила в шафі й стала прибирати.

— А тепер розкажіть, що це за люди живуть у вашій спальні?

— В спальні? Вони зайняли в нас цілу хату! В передпокої влаштували швальню. В кухні варять, а ми мусимо тут партолити...

— Ми й так не маємо вугілля!

— Татко вже всі ноти попалив, — зраділа Любка, — ми вже не будемо грати...

— Сиди тихо! Не тебе питають! — гримнула Вірка, і Любуня вже за татовою спиною.

— Таке то! — зідхнув старий. — Але люди непогані...

— Непогані, так, так, тільки як нас обдурили! — знову похопилась Любка.

— Що обдурили, то правда. Зразу прийшов впрошуватись на мешкання один академік. Свій чоловік, не міг студіювати, бо війна, але тепер студіює...

— Добрі мені студії! З жінкою, з приймаком...

— Тихо ти будеш?

— То це може ця...

— Ця стара, що шие там за котарою. Вона має ще сина, а син жінку, і ще тримає племінницю, для помочі, Мариську.

— А до Мариськи ходять поліцаї.

— Хто ходить? — я не міг стриматися і розсміявся, хоч не було з чого, тут можна було заплакати. Все ж, засміялись ми всі. Навіть Вірка позбулась робленої поваги й почала додавати свої інформації про цю „менажерію”. Нахиляючись до мого вуха, тихенько шептала:

— До академіка приходять різні люди, навіть наші професори з гімназії. Вони зачиняються в тій кімнаті, де спали панни, і... — Вірка зникла й урвала.

Правда — панни! Нарешті згадали! Алеж супроти цих змін, що зайшли в житті пана Голубовича і його дітей, хіба має значення факт, що моєї панни тут немає? Я тільки запитав би, на якому столі лежить цей альбом, і чи є ще в ньому така невеличка світлина, де ми з Верою в її садку під розквітлим яблуням стоїмо? Але не питаю, мовчу. Скільки нот погоріло під залізною решіткою, щоб закипіла знаменита кава?

П'ємо гідку каву. Дівчата з грацією, як колись цукорницю з цукром, підносять мініатюрну коробочку з сахариною.

— Дякую, я п'ю несолоджену.

За дверима, що ведуть до колишньої дівочої спальні, хтось голосно лається. Господар ніяковіє. Може краще попроситись і піти вже? Не встигаю рішитись, що робити, коли двері відчиняються і вбігає молодий чоловік, у штруксовому убранні залізничника з прищуватим обличчям. Переходить неметену доріжку, відвертаючи голову, щоб нам не заважати. Тихо зачиняє за собою двері.

— Це син пані Ванди.

— Ага!

— Недавно одружився, але вони житимуть у залізничних бльоках на Городецькій. Підуть собі від нас.

— Алеж коли? Коли? — не вірить старий.

— Як викинуть братову з батьками із залізничних домиків, — пояснює з переконанням Любка, а Вірка відвертає очі до вікон.

— Так, це проблема. Їх тут досить багато. Скільки їх усіх разом? І де вони розмістились?

Пан Голубович махає рукою. Вірка рахує, а Любуна випереджує всіх:

— Мариська спить у кухні, а Юзик з жінкою в коридорі, там, де машина. Машину пересувають на ніч до дверей. А Мариська воліла б спати в передпокої, бо тоді могла б без галасу вибігати до воріт, до поліцаїв. Та вони і в ванні спали б, якби влізли. Ви бачили нашу лазничку? Там тепер магазин.

— Я прийшов попрощатися. Іду до Чехії.

— До Чехії, ага... там добре. Їздив туди лікуватись, у Тренчин, — старий згадує, — там нічого. Добре.

Менажерії ніби й не було. Дівчата показують тарілку-сувенір. Але Любка раптом згадала:

— А чому ви не поїдете на Україну, пане поручнику? Наш академік тільки про це й говорить. Він туди вибирається. Там можна жити серед своїх, працювати, там усі рівні. Що це таке рівні? А тут з ненажерливими ляхами хіба життя?

— Що ти? Звідки ти такого набралась, Любуню?

— Власне! Яка мудра! Він звірявся тобі? Дурна!

— Не мені звірявся, а Ванді товче день-у-день. Пані Ванда плаче, вона не хоче. Вона каже, що він пропаде серед большевиків. Хто такі большевики?

— А хіба пані Ванда тобі не казала? Філософка!
— Любка засоромилась.

— Вони про таке зі мною не говорять. Я чула крізь двері. Вони кричали. Та вони часто кричать.

Пан Голубович розводить руками. Він нічого не

розуміє і має тої історії по самі вуха. Любуня ці справи бере дуже близько до серця.

— Та ж навіть наш професор від співу, що часто приходиться до академіка, якось закликав мене і хотів пожаліти чи що. Чого? — не знаю. Пані Ванда дуже добра. Часами пече для нас штрудель. Це на Вірчині або мої ім'янини. Пам'ятає, коли вони. Суконки нам шие. А колись обіцяла взяти Вірку на комплет до Народнього Дому. Комплет — це танці. Мене не пустили, але Вірка велика. І вона їй за опіку вибирається. Які гарні ці комплети...

— Любка абсолютно забагато просиджує з ними в робітні. Дівчата шують, а ця ідіотка читає дівчатам і пані Ванді вголос романи.

— Неправда! Які романи?

— А „Трендовату” хто читав?

Любка почервоніла, замовкла, черга на Вірку:

— А „Графиню Парижу”? Такі свинства вичитує, що страх! А тепер ще на Україну поїде! Я забронила!

— Хто ти така, щоб... — дівчата, поштурхуючись, вибігають з кімнати. Пан Голубович потирає вуси й ховає за цим рухом усміх.

— Що ви робите? Що ви порадите, Семенку?

Що ж я міг зробити? Сам викинений за борт. Надто я молодий, щоб міг зарадити лихові пана Голубовича. І я ще не склав зброї. Та щоб боротись, я мусів тікати ще того ж дня. Пан Голубович бурмоче:

— Одні й другі кудись тікають. Закордонці втекли до нас, а галичани ідуть на схід... Та ні одним, ні другим життя не буде. Поки обізнаються, піде їхнє молоде життя. І ви їдете...

— Я вернусь.

— Вернетесь не тим...

За стіною хтось вправляє на скрипці. Пан Голубович послухав і кривиться.

— Пам'ятаєте малого Пшиборовського? Абсолютний фіш!

Я уявляю, як важко йому жити на цьому цвинтарі колишнього життя. Він витрушує з кишень бакун, і ми скручуємо цигарки. Він звіряється мені зі своїх плянів. Сусіди Пшиборовські хотіли викинути його з мешкання й самі туди влізти. Пан Марцін — велика риба. З ним важко боротись. І він прийняв кого попало, щоб не вступитись. „Чим їх більше, тим краще. Довша возня з процесуванням, відсунення, нові розгляди, апеляції, свідки. І скільки грошей коштує їм ця коломийка! Вже мабуть таки втомились, зневірились. А який я втомлений!...” — пан Голубович підкручує зовсім білі вуси. Як він постарів!

Малий глухман тарабанить вправи за стіною вперто, завзято. Прощаюсь з Голубовичами і пробиваюсь у коридорі в гущі незнайомих, нових меблів, натикаюсь на чийсь черевики, скидаю зі стіни шелестячу матерію, ступаю ногою в розірвану ганчірку, щоб нарешті вибитись за двері.

У підворітті хтось шепчеться в темному куті. Вгаду, що це Мариська і поліцаї. Брр! Вулиця пуста, запущена. Невже та сама, якою гуляючи гасив ліхтарі досвіта? Оглядаюсь на людей, і в душі тремтить маленький промінчик надії, що в цьому натовпі з холодними, ворожими обличчями побачу ланночку, що пахне конваліями. Пішов навмання людними вулицями. На ротонді шкільного будинку двокольоровий прапорець, всюди чути польську мову. Наштовхнувся на постать у шкіряній куртці. Бурі очі з-під кашкета пильно глянули на мене, а рудий вус грізно насторожився. Я прискорив кроки. Не вгадав, кому належить цей вистежний погляд, але почуття небезпеки сигналізувало ворога. Мені слід зараз же покинути місто.

ЛЮБУНЯ

Роки пливуть, як хвилі в ставку, коли сидиш на стерні. Вірка веслує, а Рома лежить горілиць на дні човна й зорить безхмаре небо. І моїх чотирнадцять років поплили. Поплили й ніколи не зупиняться. Світязь така пахуча! Пахне плавнями, озерами, може, морями. Сонце висить на тополях, його проміння золотить наші голі спини.

Це минає літо, а погода стоїть навдивовижу. Якийсь надзвичайний рік! Пляжа невелика, не вмістить усіх бажаючих обсмалюватись. Хтось має патефона, вже закрутилися пари близенько одна одної на мокрому піску. Інші, намастивши кремом „Нівей” свої торса, сидять блискучі, як полякеровані. Коли проходить поміж молодих старша жінка або грубий мужчина, всі повертають голови — дивуються.

— Люба! Ти лише глянь, на нас хтось наставляє далековида!

— Хтось короткозорий!

— Або цікавий...

Звичайно, нас зачіпають хлопці, але цей уперто пристав, не відриває очей, не дає спокою.

Відпливаємо до причалу, розплачуємось і забуваємо про нахабу. А все ж моє серце чогось тріпочеться, воно передчуває, що цей нахаба з далековидом не пустить нас від себе, що чимсь завершиться пригода.

Лягаємо на випрітому піску, стомлені сонцем та веслуванням. Лежимо мовчки, з-під прижмурених

повік ледве бачимо ноги, що просуваються понад нами туди й сюди. Багато ніг жіночих, обсмалених, білих, червоних, волохатих, босих, у капцях, з браслетами, з мальованими нігтями... Аж ось наближається до нас тінь високих ніг, за тінню самі ноги і... далековид телпається за спиною. Ноги стоять уже біля нас і не ворущаються. Хто це такий? Мені не важко підвестися на мокрому піску й глянути на нахабу, але я не підводжусь. Ноги віддалились. Їх нема біля нас, може їх не було?

Минають години. Ми обсмалились, нам пора додому. Вірка з Ромою ще хочуть трохи поплавати, а я залишаюсь на березі. Він спорожнів, люди пішли обідати. Може побачу ноги? Аякже! Високі ноги наближаються до мене, навіть видно далековид, від них довжиться тінь біля моєї голови.

— Ах! „Яке споткане“!

Ці три слова вибивають мене з замороженого настрою. Хіба я чекала якогось полячка? Повертаю голову від тіні, втулюю обличчя в руки, в роті пісок.

— Не пізнала мене? — голос ніби знайомий, пробивається неначе з віддалі, хрипкий, басуватий. Та я й не стану пригадувати, кому він належить, хто обізвався чужою, ба, ворожою мовою! Чого це я не пішла до води з дівчатами? А що скаже Вірка, коли нахаба не вступиться? Де вони? Так довго їх немає! Підводжусь, щоб у воді відшукати гумові шапочки, запевнитись, що я не сама. А цей, кому належать високі ноги, зовсім фамільярно:

— Таки не помилився! Це ж ти, Любуню! Не сердься на мене, я б не посмів тебе зачіпати так подурному! Пшепрашам!

Хіба? Хіба цей високий хлопець з гарними очима, акуратно зачісаний, з годинником на руці — Ромек? Я вибухаю сміхом.

— Ну й диво! Я б тебе ніколи не впізнала! Думала — пристав якийсь... аж це ти! Ти змінився.

— Я змінився? Чи можна присісти біля тебе, царівно? Жила-була царівна... На твоїй території можна? Не викинеш? Не тут, оддалік... ось моя земля... — сміється, щасливий, і зараз же поважніше: — Прошу мені вибачити, що не говорю твоєю мовою, але, на жаль, не знаю її так, як слід говорити...

— Ох! Аж так? Ти такий... версальський...

— Після версальського пакту ми всі версальські.

— Невже? І не дратує тебе моя мова, як колись, бо я... бо мені...

— Волієш не вживати моєї мови, я знаю, ти шовіністка! — він сміється. І я сміюсь.

— Смієшся! Завжди сміялась. Все така сама. Ні трішки не змінилась.

— Ні трішки? Я думаю, що може трохи виросла.

— Ах, виросла, це так! І... погарнішала.

— Лише без силуваних компліментів! Я цього не люблю.

— І не думав. Я справді, щиро. Ну, не будемо! Як татко? Здоровий? Тримається?

— Дякую, тримається, як може. А твої?

— Мої? — і з його рожевих уст зникла усмішка.
— Дякую, все гаразд.

Ми мовчимо. Мені хочеться його вщипнути, пригадати давні кривди, але похоплююсь. М'яке серце, куца пам'ять. Він мовчить, може чекає моїх нападів. Певне читає мої думки, бо тихим, сумним голосом, що ніяк не пасує до його гордовитої постави, розбиває напружену мовчанку:

— Скільки вам лиха накоїв мій вітчим! Я був малий, але пригадую.

— Ти був малий і я така ж була, нічого не пригадую, — замажую його слова, що сповнюють мене неспокоєм. О, я не хочу, я боюся споминів! Чужих, відгомонілих, хіба я не живу прекрасним сьогодні? Пересипаю пісок біля ніг, не дивлюся на нього.

— Ти сама на пляжі?

— Сама? Ти що?
— Я хотів би з тобою поговорити.
— Говори!
— Тут? Е так не можна. Зараз придуть твої товаришки...

— Одна товаришка і Вірка.

— Твоя сестричка? Я її не пізнав. Он вони вже наближаються. Я зникаю.

— Ти злякався?

— Ні, ні. Але... чи ти прийдеш і завтра сюди?

— Може й прийду. Але ж не сама.

— Ах, справді! А могла б ти колись прийти сама?

— Куди й чого?

— Чого? — він засміявся. — От питаєш! Хіба не розумієш, що я хотів би... — але не докінчив і побіг. Я підвелася назустріч сестрі. Вона, як звичайно, напалась на мене:

— Чого не пішла купатись з нами?

— І справді шкода! Тут мене один зачепив...

— Цей з далековидом? Він тебе чи ти його?

— Не жартуй! Знаєш, хто це? Пшиборовський!

— Ромек? Наш колишній сусід, — щоб Ромі було ясно, — добре нас вигоцкали ці наші сусідоньки-падлюки! Ти його пізнала?

— Ти мені розказувала про них.

Я не брала участі в розмові, мене навіть сердив Вірчин тон. Вона помітила мое невдоволення і закричала:

— А ти все розкисла. Може залюбилась з першого погляду, що?

— Могла б ця розмова закінчитись, як звичайно, сваркою, коли б не Рома. Вона згадала про обід.

— Ви хочете залишитись, робіть, як хочете, але мене мама чекає, я не можу.

— Ох і ми голодні! Підемо!

Побігли до кабінки обидві, а я за ними йду і розглядаюсь. Може хтось нас та здоганяє? Вже одягнулись,

підв'язали мокре волосся стрічками, вийшли на вулицю. Як не дивлюсь позад себе й на боки — Ромка не видно.

**

*

А ось наскочила на нього через тиждень зовсім несподівано. Були вакації, я мала багато вільного часу. Вперше за багато років ішла тими вулицями біля залізничного двірця, де колись ми жили.

Зустріч з Ромком на пляжі розбудила в мене охоту побачити ті місця, де гралися ми разом дітьми, чи може його хотіла зустріти й сподівалась саме там побачити.

Було це теплого пополудня, коли вулиці пусті і лише з наріжних кورشем виходили, хитаючись, п'яні залізничники, де-не-де пробігала якась, певно, запізнена особа з валізкою в руках та на базарі кричали перекупки, приманюючи покупців до своїх ласощів. Зовсім так, як колись. Груба Пришлякова, я її пізнала, ця колишня клієнтка пані Ванди (на яку не можна було знайти міри), смажила пахучі кишки з гречаними крупами, і запах від цих кишок розливався на всю площу Берестейської Унії. Крамниця Ботвінової, як і раніше, обвішана злинялими прімаапрілісовими поштівками. Як я любила оглядати ці поштівки! І зараз спинилася й в душі щиро сміялася з грубезної жінки, що повисла на манюньому, як комарик, чоловічкові й завзято його б'є! Ще кілька кроків, і я опинилась би проти нашого колишнього мешкання. А що, якби так пройтись супротивним боком і зайти за ріг Збараської вулиці? І я пройшла. Двері в двір нашої кам'яниці немов би нижчі, будинок теж немов знизився і вже не було в нього того найкращого вигляду на всю вулицю. Цікаво, чи Ромек дома? Раптом пригадала, і сором облив ціле лице гарячою краскою. Якби так був і побачив?

Похиливши голову, оббігла Збараською, не огля-

даючись. Аж добре задихавшись вже в кінці вулиці, зупинилась. Якби так оглянутись? Хіба заборонено? Хто ж мене з такої віддалі побачить? І я оглянулась. В далині висів балкон з залізними вазонками для квітів, а двері у вітальню були прочинені. Та нікого не було в вікнах. І як з такої віддалі пізнав би хтось, що я прийшла? А коли б так вернутись? Зайти? Чи пустили б? І знову я засоромилась самої себе та своїх недоречних думок. До кого зайти? До панни Зофії з фізикату, що „ділим серцем ненавидить русінув”, а може й до пана Марціна, що певно й досі цікавиться „пшеклентим поручником”? А може до тієї менажерії з поліцаями, академіками, Мариськами? Залишилась одна Стефанова, яку смачну фасольку колись варила. Може до сторожихи навідатись? І я, ховаючи з останнім поглядом на Польову вулицю спогади про „те”, рвонула з місця і пустилась бічними вуличками навпаки.

— Куди так поспішаєш, царівно? — зупинив мене знайомий, о! дуже знайомий голос. Щось зупинилось в горлі від несподіванки, слова заховались глибоко в горлі, не вистачало їх і для привітання. А що ж казати про мій прохід по „його околиці”? Тільки через деякий час, коли він ішов мовчки побіч мене, вернулась звичайна охота пожартувати.

— Ти не повіриш, Ромку, що я лише задля тебе обійшла такий шмат дороги. Я навіть хотіла скласти візиту...

— Невже? Нас відвідати? — він не радів, ні, він злякався. І мені було трохи неприємно.

— Вас ні! Я мала охоту зайти до будинку, подивитись на...

— І добре, що не до нас, — кинув полегшено, не слухаючи моїх слів.

— Ти дуже гостинний... А може у вас хтось хворий... щось трапилось? — Але він похнюплено мовчав, задумався. Він дуже виріс. Я ледве сягала йому до

плеча, а колись була вища. Ну, певно, задоволена його мама!

— Ти мене перегнав. Такий високий! Ти в гімназії? Добре вчишся? А на скрипці граєш? Чим хочеш бути? — та ні на одне з моїх питань він не відповідав. Але мені що? Я не заспокоювалась: — Може я вразила тебе? Та що з тобою, ти як сич! Чи може для такої похоронної процесії ти хотів мене побачити на самоті? Ти певно голодний, вертайся додому, ти виглядаєш на дуже голодного!

— Я проведу тебе додому, коли дозволиш, — тільки тепер відіззався, ніби не чуючи моїх слів.

Хай! Я погодилася мовчки, бо як не погодитись. І ми йдемо, трохи поспішаючи, тими бічними вуличками, що ведуть до Стрийської дільниці. Я навмисне вибираю ці безлюдні провулки, боячись зустрінути когось із моїх знайомих. Бо Ромек, це кожному могло впасти в око, ніяк не виглядав на нашого хлопця. В нього на чолі написано, що він чужий. Я кидаю на нього скісні, хапливі погляди, але він пильно дотримує кроку, іде поруч, багато не побачиш. Те, що не заховалось від моїх бистрих очей і раптового пригнічення, були його блискучі черевики, такі великі, може сорокове число, може більші, і такі нові! По самих тільки черевиках пізнали б, хто він. У нього на ногах ще якісь кумедні панчохи в узорі. Пумпи, як в інших, але вище, замість викладаного коміра сорочки — краватка і ще — причеплена шпилькою! А на руці годинник зі шкіряним ремінцем.

Услід за пригнобленням прийшло таке обурення, така злоба на всіх тих Пшиборовських, Завістовських, Марціняків. Вони живуть і далі в гарних помешканнях, на головних вулицях, близько трамваїв, мають багато грошей, купують собі гарні убрання, а ми... І я ледве стримала себе, щоб не скочити, не подерти ту шпигадливу краватку, не подряпати його задоволене лице тією шпилькою. Різко повернулася до нього, бо

він, виминаючи когось, залишився трохи позаду й підскакував не в ритм моїм крокам. Та він дивився на мене якимсь собачим поглядом, зовсім таким, як колись, коли я не хотіла гратися з ним і наперекір йому рисувала, бо він „не вмів тримати олівця”. Я дозволила собі лише сказати протекційно-зневажливим тоном:

— Який ти елегантний! І навіть у золоті! Годинник у тебе — певно золота Омега? А шпилька? Що це? Родинна пам'ятка?

Він покосився на мене. Я чекала такої ж зухвалої відповіді, як колись, коли, огризаючись, він скалив, як вовк, зуби. Але він ніби не чув. Ніби це не до нього мова. А коли я вже вичерпала всі воєнні ресурси, він наче прокинувся і тихо почав жалітись:

— Смієшся... завжди така... Тебе смішить мій годинник? Шпилька? Чому обзиваєшся до мене з такою іронією? Чи я колись хвалився перед тобою родинними пам'ятками?

— Бо таки не було чим...

— Правда, які там ще пам'ятки! А пригадуєш намистечко з гранатиків і маленьку брошечку, яку ти колись мала? Як вони мені подобались! Я купив раз у будці два льоси і виграв від папуги два перстінчики. Я подарував тобі свого, але ти кинула на землю і сказала, що з будки не хочеш.

— А тепер на мені бляшки, бо все... навіть гранатки... — я не докінчила, бо він перебив мене, спалахнувши:

— Алез, Любуню, ми гранатиків не забрали!

— Ти забув, дорогий, — я вся була червона, як вогонь, але брела далі, — твоя мамуся забрала на схоплення, бо ми могли затратити, але на — вічне „неоддане”, ти забув? У тій срібній торбинці з пацьорків... На „неоддане”: бачиш, не забула вашої мови.

Тремтячими руками відчепив він шпильку від краватки і почав втискати мені в руки.

— Візьми це! Візьми, Любуню! Бери хоч це! Я

скажу вдома, що загубив! Овва, біди не буде. Вона дорога, це правдива перла в платиновій оправі. І брильянтики навколо. Ну, бери, я тебе прошу, бо...

Я такого не чекала. Зразу засміялася, зніяковіла, а тоді вирвалася від нього і, коли до мене повернувся голос, голосно заперечила:

— Ти здурів! Ти що? Я лише так про гранатки! Потрібні вони мені! Що там гранатки, коли ми втратили більше. Тато каже, що ми втратили все, і одною перлинкою ти не вернеш нам утраченого. — Я зробила павзу для передишки, але охота далі про це тягнути пропала геть. Я картала себе в думках, зневажала. Хіба ж для такої нікчемної сварки я бажала побачити товариша дитинства?

— Я тебе образив? — і знову в очах переляк побитого собаки. — Я благаю вибачення. Пшепрашам! Стократно вибачаюсь!

Я не слухала його, бігла перед себе безтямно, а він за мною зі шпилькою в руці.

— Любо! Прийми цю дрібничку на знак, що...

— Що я?

— Що ти не сердишся на нас... на мене...

— Коли б сердилась, не розмовляла б... — відповіла досить нещиро.

— Тоді візьми цю дрантивеньку, нікчемненьку річ, я вдячний тобі за твою великодушність... Ти величава моя царівна... Це ми, ми, пігмеї, людоньки, ми наварили каші й... — і він скаржиться, він бідний. Виходить не ми, а вони жертва якогось сліпого фатуму, якогось безглузлого насильства. Навіть війну і перемогу поляків він відчуває, як несправедливість і тягар.

— О, що б я дав, коли б вернулись ті гарні давні часи! Або щоб настав такий порядок на землі, щоб і ви і ми були рівні! Ти знаєш, як наш Грабський пропонував: поляки — за Сян, українці — за Збруч, а тут має бути спокій до ясної холери, вибач за вислів.

Але я хитаю головою. Він зрозумів.

— Він дурень, цей Грабський! О, коли б я міг щось вчинити для справедливого миру на цій землі!

— Може як ваш Сенкевич, що помер від привидів Козаччини? Він теж хотів для „тієї землі” щось вчинити. Або Міцкевич, бо почесніше було б бути лицарем, як випросивши помочі — стати насильником... Зрештою, це політика, а ти ж хочеш студіювати архітектуру. Але й ти нічого не зробив би корисного, навіть ти, що може й бажаєш.

— Чому? Коли б міг — зробив би!

— Тоді ти мусів би жити не там, де живеш, а там, де я... мусів би позбутись...

— Чого позбутись? Кажи!

— Цього гордого вигляду...

— Дорога моя! В тебе більше гордості, як у мене. Це ж ти, ти говориш до мене своєю мовою, а моєї вживаєш лише для того, щоб мене вколоти.

— А хіба мені не можна по-моєму? І ти „по-хіньску не розумем”? — тут я зареготала і, певно, образливо. Оце так, до цього треба було дійти, а то гранатки, мамця, моздір...

Ми вже наближались до моєї вулиці. Це був край пристойним будинкам і мощеним дорогам. Це починалося дивне село, заселене людьми, що не вміщувались у місті. Він тут ще ніколи не був. З касарень плив рекрутський спів. Наші хлопці співали польських пісень, перекручуючи слова і змінюючи мелодію.

— Гарно співають! — признав Ромек.

— Справді? — не могла не запити. — Ти ж музикальний, граєш.

— Я абсолютно безслухий, — відповів поважно, ніби хотів похвалитись якимсь успіхом. — Але ваші хлопці навіть нашу пісню співають гарно. Це, зрештою, признає мама. Гарно співають! — повторив. — Гарно тут взагалі. То це ви тут живете? На цій вулиці?

— На цій дорозі, хочеш сказати? Вже недалеко Кульпарків.

— Можна здуріти! З тобою тяжко розмовляти. Може я такий дурний, а може ти не бажаєш мого товариства. Таки справді: чого пристав до тебе? Але... але чому б нам не дружити так, як колись, раз уже зустрілись по стількох роках. Така ж була захоплююча зустріч, та ти, очевидно, не рада. О, коли б я був не тим, чим є!

Тут уже годі! Таки не повірю цим вигукам. І я знову вкусила:

— Чим? Пшиборовським гербу Венява? Невже? Може ти хотів би бути гайдамакою? Скажи?

— Пригадусь? Коли ми були малі, я хотів бути поручником Семеном! Це була моя мрія... Тепер я великий, проте... може хотів би... та ні! Ні! Нічим не хочу бути, нічим!

Я не розуміла його. Хіба може бути невдоволений з себе молодий хлопець, який має все, чого потребує, навіть свою державу, свою Польщу там, де хотів її мати — на нашій землі? Та яке мені діло до нього. Нехай! Це, мабуть, наша остання зустріч. І не треба тих зустрічей!

Ми були недалеко нашої хати. Та під ворота не підійдемо. Що сказали б мої, Вірка, моя опікунка? Перед нами горбилася у вибоїнах глиняста, під гору дорога. В садах пахли стиглі грушки. Над грушами брили бджоли. В поросі журилися курки, а рекрути співали ще голосніше, як звичайно, зовсім повилазивши з вікон. Навіть не співали вже польських пісень, а співали наших, і справді гарних, тужливих, що ну! Який гарний концерт! Я дякувала їм очима за їхній спів. Ромек потупив очі в землю і, мабуть, не слухав гайдамацької пісні. Про свої клопоти, сердешний, думав. Ог диво! Біля старих акацій треба попрощатись.

— Це тут?

— Трошки далі, але я не...

— Як бажаєш, королівно, твоя воля. Я йду. А коли

дозволиш, якогось вечора прийду над Світязь, може зустрінёмось, щоб знову полаятись.

— Як хочеш, — я простягнула руку — Па! Вже пізно.

— До побачення!

Ось така була зустріч з товаришем. Та що я таке? Який він мені товариш? Хіба ми товаришували? Як кіт з собакою! Завжди були гранатки й шпильки, що не дозволяли нам помиритись. Він зі своїми батьками! Чому він назвав Марціна — вітчимою? Може Марцін і є вітчим? Цей страшний гарап у кухні! Тато називав їх вандалами. А пані Пшиборовська хвалилася, що вона, як фахова вчителька, знає добре, як виховувати дітей. Я задумалась. Мені пригадався мій тато. Рідний тато. Це як прибіжу додому — підкрутить гнота в лампі й підсуне окуляри. „— Це ти, Любуню? Хочеш їстоньки? Маємо смачний чорний хлібчик і вишні. І молочко, але холодненьке, бо несла було під кухню розпалити, курить страшно. Та й чого в літній день пити гаряче?”

— Татку! То Пшиборовський не був рідний тато Ромкові?

— Пшиборовський? Який Пшиборовський? Ага, ага! Так, він одружився з удовою. Була не зла жінка, колись учителювала в наших селах. Але він — простак. А чого ти про них згадала?

Я маю, звичайно, перед татом свої секрети. Безліч секретів, а тут? Нема чого ховатись. І, трішки перекручуючи, оповідаю, як це я зустріла зовсім випадково Ромка. Як його не впізнала, бо дуже виріс, а він мене зразу. Бо, певно, я не змінилася...

— І ти змінилася! Ми всі міняємось, дитино. А ти ж, ти кожного місяця, кожного дня стаєш іншою, кращою, розумнішою...

— Вірка думає не так. Для неї я кожного дня дурніша.

Тато сміється.

— Вона жартує.

— Добрі жарти!

Ми погоджуємось з татом, що Вірка несправедлива, вимагає від мене занадто багато.

— Вона тобі заступає маму.

— А їй хто заступить?

Мама ніхто не заступить. (Я думаю, що Марцін Ромкові погано заступає тата). Мені не сходять з думок наша розмова з Ромком. Що він хотів сказати про вітчима? Скільки років ми жили так близько, і я не знала, а може й він не знав? Аж ось довідався і хотів комусь звіритись, пожалітись? Чому мені? Хіба я колись жаліла його? Хай жаліється перед своїми! Що мені до його клопотів! Дуже він журиться моїми. Про шпильку сказав би, що загубив... А за те Марцін Венява Шиборовський зняв би зі стіни гарапа та... Чи й досі висить у них гарап? Яка краса, як в інших — картина або оленячі роги! Треба було запитати, гаво! І запитати, чи товчуть ваніль у нашому моздірі, і чи гарно для музикального вуха грає наш годинник веселенькі години? І навіщо такому простакові годинник на стіні, коли таке почесне місце відвели гарапові? Слід було запитати про це панну Люну, вчительку гарних манер. І про що ще запитати? Стільки тем, а ми про ніщо! Він, очевидно, збирався щось виявити, — серджусь на себе, — а я, нехитра, напалась на нього зі зневагами. А як спокійно він приймав їх! Добре мені — спокійно! Здирав, як у гарячці, шпильку з грудей. Цікаво, яку вартість має така шпилька? Та скільки б вона не була варта — хто зумів би її добре продати? Та й навіщо продавати? А що? носити на суконці, як брошку? Злізь з фаєтону, ідіотко! Ніяк не заспокоюєш. Пошраваді, хочеться розповісти татові про шпильку, але соромно. Може й говорити про таке не захоче. Розстелила ліжка. Навіть Вірці гарненько на ніч постелила. Певно, здивується, не повірить моїй ввічливості. Так с, що я собі, а вона собі. А татові по черзі.

Випила холодне молоко і впорала пів буханки чорного, кисленького хліба. Про все забула. На столі лежала цікава книжка. Чого ж більше треба? Вже мала підійти до ліжка й гепнутись на нього, коли згадала. Підійшла до дзеркала і глянула на свій образ.

— Що скажеш, королівно?

У королівни безліч веснянок на запаленому сонцем обличчі. Коли всміхнешся, всі вони якось губляться.

Видно білі, рівненькі зуби й насмішкуваті очі. Смієшся, смієшся... А так веснянки і більш нічого на обличчі!

Рипнули ворота. Це Вірка. Певно, зрадіє, що може, як і я, зразу гепнутись в розстелене ліжко. Може навіть подякує? А найпевніше, не завважить і не гляне в мій бік, не заговорить, бо їй не цікаво зі мною. В неї справи, а до них мені зась! Я все ще вважаюсь малою і дурною. Почекай! І в мене будуть таємниці. І ще які! Але я мовчатиму. А тато? Мабуть, забув. Він у нас забудько, то це ми в нього такі пішли. Підсуне окуляри на чоло й шукає їх по всій хаті. А ми зопалу так само шукаємо, аж не отямимось. Довго Вірки немає. Ось прийшла, вже на веранді. З кимсь пошепки розмовляє. З ким це вона вночі додому приходить? Зайшли, вітаються з татом у кухні. Тато не пізнає.

— Прошу пана, не пізнаєте?

Тато спокійно відповідає, що старий, не бачить добре, а окуляри? По хвилині таки пізнав. Панна Марійка! І я б її ніколи не впізнала — така гарна! Вірка несе за нею торбу, помагає роздягнутись, садовить, клопочеться. Може житиме в нас, бо так розкладає її речі поміж наші. Але як спатиме? У нас тісно як!

— Добре, що ти постелила ліжко! — догадалася Вірка, диво! Але перекидає все. Подушку кидає на моє ліжко, зі споду витягає укривало. — Ти спиш, Любо? Панна Марійка спатиме на канапі, а ми в ліжку!

Нехай і так. Спатимемо, чи нам звикати? Місця

досить. Подушок також. Хай Вірка лягає в ноги, бо я хотіла дочитати Гюґо.

— Що в нас на вечерю? Я зараз! — Вірка не чекає, аж я відповім, бо що я відповім? Холодне молоко?

Марійка не хоче нічого. Вона стомилась і дуже хоче спати. Не говорить. Оглядає нашу кімнату, орнамент на стінах чи що? Ці жовтогарячі лілеї їй подобаються, бо вони нікому не подобаються. На фіялковому тлі жовті лілеї — моя ідея і моє виконання, бо Вірка не хотіла так „пласкудити стін”. Але Марійка не про лілеї.

— За стіною живуть поляки?

— Зовсім нешкідливі. — Вірка нахилиється над Марійчиною головою і пошепки заспокоює. Не знаю, що вона розказує про Сікорок, таких панночок, які сплять до обіду, а тоді йдуть пити каву до Залевського, а тоді до кіна, а тоді на баль, і вертаються майже завжди тоді, коли ми вже давно спимо. Іноді вертаються вранці, як самі кажуть, з полювання. На що вони полюють, не знаю. Тато каже, що вони продукт недорозвиненої польської суспільної системи.

Марійка заспокоїлась. Усміхається, але легенько. Яка вона поважна! Такою була ще на Польовій вулиці. Ніколи я не чула, щоб голосно реготалась. Може хвора? Вірка принесла молока, і вона випила з смаком. Каже, що має спрагу.

— Дякую за молоко. Чудове молочко!

Вірка лягає біля мене, і ми гасимо лампу. Книжку засунула під подушку, але заснути не можу. Стільки хотілося б довідатись цікавих речей від Марійки... Чи вона знає, що з її товаришкою Веронікою? Чи знає, що поручник... Але вона спить. Певно й Вірка спить, бо коли я шепчу їй в ухо: — „Звідки приїхала панна Марійка і як дізналася, що ми тут? І що вона робить?” — Вірка ніби глуха. Може спить, а може вдає, хто-зна.

Це був один такий цікавий вечір, решта ж днів минають спокійно, одностайно, нецікаво. Вже добіга-

ють краю наші вакації. Не купаємось, бо перепадують дощі, холодно стало. Ромек поїхав над море з гімназійною прогулянкою. Хотів мені прислати карточку, але я просила, щоб не робив цього. Марійки в нас нема. Вона перебула у нас кілька днів, і уночі, як прийшла, так і відійшла в темну, дощову ніч. Ми її просили, щоб затрималась, тато не пустив би і собаки в таку сльоту, але вона пішла. Вірка навіть крикнула на мене, що це не моя справа й нема мені чого плести язиком. Марійка дуже дивна, завжди така була. Вірка й згадувати не хоче про неї. І сварить на мене, як звичайно:

— Чи ти ще довго будеш такою дурною сорокою? Метляеш тим дурним язиком і метляеш! Коли вже станеш людиною?

— Хіба я не людина?

— Так, але дурна людина, не хочеш навіть помудрішати...

— Певно, що хочу, але...

— Ніяких але! Слухай уважно: про те, що Марійка в нас перебувала, що ми її взагалі знаємо — нікому ні слова! Ти вже комусь про це ляпала?

— Бігме ні! Найсвятіше слово чести! — божусь і товчу себе кулаком у груди.

— Добре, добре! Вірю!

Може мені вірити й без „слова чести”, але Вірка ще неспокійна. Вона гадає, що мені треба багато речей роз’яснити, та чи я зрозумію? Я така тупа, і ніщо в „таку дурну голову не полізе”. Отже, сіла на ліжку і почала. А по хребті у мене пішов то вогонь, то холод. Марійка? Я підвелась і з подивом дивилась на Вірку, хоч вона не Марійка. Більше вона не скаже, і так багато від неї! І з мене досить. Те, що вона виявила, — відкрило очі на багато, багато незрозумілих, призабутих справ. Я починала догадуватись. У моїх очах стояла ще інша постать, якась дуже близька і разом з тим далека, несхопна. Як у тумані, в димах пожеж, в гуркоті війни. Наречений! Він працює, він студював, як

інші, війни ж нема, — каже тато, але він для мене такий, як колись. А як же війни нема? А Марійка? Тато багато чого не розуміє. А ти розумієш?

— Нема чого розуміти! Треба мовчати! Ти вже вивчила історію? А волосся в тебе яке! Як у папуаски! І ніколи не одягай моїх панчіх, чула? Маєш свої і свої дери! Ану, скидай!

Ледве не побились за панчохи. Та коли треба мовчати, то й панчохи не страшні. Я мовчатиму. І мовчатиму про Ромка, хоч так хотілось про ту шпильку...

РОМЕК

— Що це діється зі мною? Куди зашитись зі своїми почуваннями? Куди подітись, щоб бути з собою? У який темний куток на нашій плянеті заховати мої, лише мої справи? В кімнаті ніби затишно, в цій кімнатці, де „спали панни”. Чогось мама завжди, як забудеться, каже так — замість „Ромкова кімната”. Тут колись жив поручник, за якого я передягався, я був Семеном, щоб приподобатись Марійці. Де ці панни? І де поручник?...

Я дивлюсь у дзеркало, і іноді мені здається, що мої сірі, задумані очі, подане вперед, енергійне підборіддя і те, що колись буде справжнім вусом, пасувало б до тієї шапки, розрізаної спереду, яку носив поручник. У „мацеюфці” покійного Тадзя мені зовсім не до лиця! Надто тоді нагадую тих мазурських селян, для яких „зовсім непотрібне було відродження Польщі, їм треба було тільки землі, хліба”, як гірко підсміхається мама, „найкраще жилося під москалями”, бо тоді було всього досить і був порядок. „Тримали хлопство за морду”, то й були щасливі. Невдячний нарід! І варто було для нього гинути нашим дітям? Бідний Тадзік! Українці не такі! Та ж проста баба-молочарка, що носить стільки літ молоко, не продасть ні краплі, хоч мама їй добре платить. „Хай вам ваші носять”. А наші ллють воду без сорому! Хитра баба — важко носити, з очей їй чорти виглядають і регочуть просто мамі в вічі. І тому, може, я мав би одягнути гайдамаць-

ку шапку? Щоб бути таким, як поручник Семен? Щоб сподобатись хитрій бабі? Молочарці? Ах, ні!

Я думав про свою кімнату, в якій витає дух мого дитинства... Мама каже, що я й досі дитина. Моє дитинство не таке вже рожеве. Пригноблює почуття нижчости — я був і менший, і якийсь дурніший, а надусе засоромлює прикра свідомість, що я немужикальний. А звідки вона береться ця клята музикальність? У сусідів кожної okazji, чи ім'янини, чи свята, чи просто так візита, — вся родина співала. Мама тоді замовкала, підходила під стіну й шепотіла, червоңіючи: — „гарно співають... Крилець, крилець...” Я питаєв несміливо: — „Тобі подобається?” Мама похитувала головою — бо співають на голоси. Чому ми ніколи не співаємо? А коли й співаємо, то ніколи не на голоси. Мама розгублюється — бо ми не вміємо так... Ми, не лише я сам, виходить, немужикальні. Пан Голубович, слід признати, добряга і дуже делікатний, алеж з якою жорстокою щирістю об'явив нам, що я — безслухий! Дурнувати амбіції! Хіба всім дітям необхідно вчитись грати? Бо мені подобалось, я любив, як пан Голубович грав. Можна ж любити музику, самому не музикуючи! Чи не можна? Як цього не могла зрозуміти мамця. Вона сама не любила скрипки, хоч мусіла вчитись, бо вчителі повинні, і з того чудового інструменту не зуміла ніколи видобути нічого путнього. А чого ж тоді силувала мене так, як... Марцін?

Ні, годі заховатись у моїй кімнаті! Поруч з шафою для книжок стоїть Марцінове бюрко. Чого воно тут стоїть і чого воно його, коли він ніколи за ним не сидить, не працює? Воно все таки стоїть і нагадує повсякчасно його нестерпну присутність. І звідсіль моя обмежена воля у власній кімнаті і неспокій, що я ніколи не можу бути сам у себе. Ох, Марцін, Марцін! Як ти набрид мені, як набрид!

З тої пори, як авансували його до ранги радника, наше життя перейшло на панську стопу. Обідаємо в

ідальні, ніколи, як раніше, в кухні, точно о п'ятій годині, бо так наказує добрий тон. Я звичайно без найменшої охоти, змушуючи себе вдвлятися у втоплені в юшку руди Марцінові вуса, важко переносу його настирливий погляд, що за звичкою підозріло вдирається кожному в душу, навіть мамі, навіть мені, шмаркачеві. Мама мовчки прислуговує нам, їй легше, не так нудно. Вона заохочує без переконання їсти ненависні печені з білими підливами, Марцінів присмак — юшку з кмином (бо це для травлення), гарячі бурячки й яблука „в шляфрочках”. Він курить, йому можна читати газету, а я мушу домучити десерт за столом, бо так „випадає”, хоч мої товариші в цю пору летять на Академічну.

Мені зовсім не спішно на корзо. Зовсім байдужі для мене безконечні прогулянки з одного кінця вулиці в другий, ці зухвалі погляди, кидані на дурних дівчат, що й не дивляться на нас, що більше, їхні дурні „історії”. Роман Завадовський — цей мастер на брехні! Цідить крізь ніс, як це дівчата за ним пропадають, раді б кинутись в його обійми, а він зневажливо:

— Фі дон!

— Пане! Ви зовсім без темпераменту!

А він:

— Фі дон! — як у наших романах з французького життя. Це, зрештою, єдина французька фраза в його тупуватій голові, більше нічого не знає, але всі Марильки, Ванди, Ірени гинуть за ним, бо він — едукований. Усі дівчата, головно ті, з Сакракер, тільки те й роблять, що підглядають своїх учительок-монахинь.

— Сестра Регінальда їхала в кареті з якимсь мужчиною!

— А сестрі Кунегунді вилетіла фотографія з молитовника!

Все ж таки товариство Завадовського мене вибавляє від мук, що їх завдає товариство вітчима. Мама бачить мою муку.

— Ромечку! Ти поспішаєш? Можеш подякувати й їти. Ти мав віддати книжку? Іди, йди, синочку!

Добре, що мама не питає, яка це важлива книжка затримала мене вдома в таку пору, коли моїх товаришів ніяка сила не затримає. Мені хочеться бути самому, думати, мріяти... Але щоб не чути було розмов батьків за дверима, щоб у мене не було страху перед небажаною, грубою влізливістю старого. Кожного моменту може влізти, не стукаючи, і засісти біля „свого бюрка”, марудитись біля шухляд, ключа до яких він нібито загубив по кишнях. Правда, в шухлядах „акти”, якась „Справа С. Т. й товаришів” і багато інших. Чорт з ними! Та ця „справа” чомусь рвала сон з моїх повік і, хоч Марцін бережеться, я заглянув, коли він хропив після цілоденної „праці”, в жовту велику течку. „Справа С. Т.” — це Семен Трусевич. Той самий поручник, у постать якого я втілювався, граючись з Любунею. Не має сердега кращого зайняття, як попадати під пильний нагляд таємного радника Пшиборовського? Цікаво, чи знає про це моя Марійка — мабуть, він сам про це не знає! А Любка все і все навертається на думки, чи не багато уваги для неї присвячує „ворожий лях”?

Мама прибрала тарілки зі стола й совається на флянелевих шматках, щоб паркети блищали в кімнатах, а Марцін, мабуть, вкладається до сну. Я непевний, чи кожної хвилини не присунеться мама й до моєї кімнати, переконатись, яку то книжку я маю, задля якої не вийду, як звичайно, пройтись. Ці проходи ніби для мого здоров'я, та я знаю, мама хоче, щоб я на корзі зустрівся з Марилькою. Марилька — донька маминої товаришки. „Чудесні люди”! Мало ще мамі тих посад, якими запася Марцін? Йому вже більше нічого не потрібно, крім почестей. Я не можу зрозуміти маму.

— Ох і дитина ти, Ромечку! Велика дитина!

— І залишусь дитиною, доки зможу — кажу, бо знаю як їй це не подобається.

— Ти — жахливий!

На день моїх уродин минулого місяця запросили Когутовських. Марилька сиділа біля своєї мами цілий вечір червона, як упир. Очевидно, знає від своїх, як і я, що ми „можна родина” і вони так само. Що ми шляхетського роду, і що Пшиборовські з Когутовськими це гарно в'яжуться. Що це бринить, як музика. Уродини були одна велика нудьга. Єдина розрада в тому „моєму” дні був золотий годинник, що мені купила мама. Бо шпилька до краватки від моїх хресних батьків Хапачинських зовсім непотрібна. Хіба я ходжу в краватці? У викладаному комірці, як Словацький!

Шпилька і комірць а ля Словацький мені нагадують зустріч з Любуною. Ні, я таки кину книжку і вийду з хати. Чогось важко вдома думати про неї.

— Ти таки йдеш?

— Піду до Завадовського.

— Іди! Йди!

Мама догадується, що я не до Завадовського, та вона щаслива. Вона думає, що коли я не ходитиму на Академічну й не шліфуватиму пішоходів, як мої товариші, то буду ненормальний, мене водитимуть по лікарях, лікуватимуть „новою методою доктора Кнайпа”, бо „вона добре впливає на молодих хлопців у такому віці”... Боже, які вони нудні зі своїм всезнайством! І я, щоб уникнути підозрінь, чепурюсь, зав'язую краватку і навіть чіпляю цю непотрібну шпильку.

Мама сяє. Вона остаточно заспокоїлась щодо моєї нормальности і, певно, вже не мусітиме журитись го-меопатіями. Вона має подвійне задоволення, бо, щоб практикувати методи доктора Кнайпа, потрібна вільна купальня, а в нашій лазничці повно гратів. Куди мама поховає парасолі, мішки з старими черевиками, брудну білизну, столярське знаряддя? А з другого боку мама вибачає мою уявну брехню. Чи для товариша я

почепив би таку дорогу шпильку? Мама розчулилась. Хоче поцілувати мене в чоло, але я вже вискочив у двері, і вона не встигла навіть образитись.

Я подався Збараською вулицею, туди, в напрямі озера... Чи думав побачити її ще раз? Я найшов її після такого моря часу! Я відшукав її серед десятків дівчат в однакових купальних костюмах. Я пізнав її зразу. В першій хвилині побоявся, що вона не захоче й глянути в мій бік. Я був завжди менший. І ще я був проклятий лях для тієї гайдамачки. Таке було наше прощання, коли вони покидали наш будинок. Не те хотів я вигукнути їй услід! Хотів тоді, коли вони, врятувавши рештки свого добра, тікали від нас, від рента, від експульсії, субльокаторів, від наших вовчих поглядів, потішити її, бо було дуже сумно мені й, певно, їй також. Але вона горда! Вона ніколи не потребувала моєї ласкавости, моєї потіхи.

— Лях проклятий! — верескнула в мій бік, а що мені залишилось відповісти?

— Гайдамачко! Затули рота! — крикнув їм навздогін, коли візник махнув батогом на коника. Після їх від'їзду в нашій кам'яниці стало так пусто, так сумно, ніби після чиеї смерти, гіркого похорону. Я заховався на ганку, і так мені хотілося плакати. Але могли побачити ті, з партеру — і я свистав. Висвистував усі мелодії, які чув, які вдалось запам'ятати, собі на злість, комусь на злість. Або я знав кому? Аж мама, зачувши мене, прибігла й зупинила сердита, подратована:

— Ти здурів? Чого свищеш? Сусіди подумают, що ми шакали! Що в тебе нема серця! Бач, ніхто не радіє. Як-не-як, а то ж сусіди вибрались, і на яке...

— „І які сусіди!“ — подумав я, замовкнувши вмить, і сльози навернулися на очі. Мама їх не бачила. Ех, мамо, мамо!

Власне те, що Любуня сиділа у такій гордій позі, її каштанове волосся палало проти сонця, а на руках

і спині лежала золотиста смага — я не міг відірватись від тих дівчат і додивлявся до них з упертістю осла. Чого я надіявся від тієї зовсім неочікуваної зустрічі? Хіба мало дівчат? І то знайомих, і то своїх? Коли пригадав Марильку в оксамитній, червоній суконці та її червоне лице, таке червоне, ніби її хтось страшно побив, — то Любуня при такому порівнянні здалась не дійсною, сном, образом! У тисячі разів дорожчою, бо недосяжною. Куди їй до Марильок, Зосьок, Ірин!

Та коли вона всміхнулась до мене (пізнала ж зразу, хоч я змінився), рішуче оплатилась моя наполегливість. Люба була сама, її сестра і ще якась панна залишили її для мене. Я підійшов ближче, приглянувся і... зовсім не думав, що вона така симпатична. Забагато я про неї думаю. Цілісінький день вона в думках. Її гарна постать, насмішливі очі. Боже! Чого тільки не хотів їй виявити! Загладити непорозуміння, загоїти жалі, але як це зробиш? Чи мені повірять? За такий короткий час по стількох роках, коли в її серці накіпала й накіпає досьгодні злоба. Ми стояли одне проти одного вже не як діти, що бились, сварились і тут же мирились, а... біля мене була панна, якої і в снах не бачив.

**
*

Іду в сторону Світязі. Це мій звичайний маршрут. Думаю: може загуляла десь поблизу з товаришками? Навіть з тою високою, непривітною, що з таким підозрінням водила за мною булькатими, карими очима? І вона була б люба моему серцю, коли б зуміла виманити Любку на вулицю. Вишли б подихати передвечірнім холодком... або відпроваджують одна одну... Хай би Любуня її відвела й сама залишилась після цього... І сама верталася би додому.

Але так не було! Пробігся всіма вулицями, тими, куди не заходять мої товариші і наші панни, та не по-

щастило. Вернувся додому й витягнув з футляру скрипку. Хотів заграти Данкля, але перецінив себе. Навіть Данкля перепартачив. Як добре, що ніхто не чув. З жалем оглянув благородний інструмент, з якого, хоч і вчився довгі роки, не вдалося нічого путнього видобути.

Вітчима не було вдома. А мама, як звичайно, останніми часами, була зайнята прибиранням хати. Вони часто приймають гостей, і мама пильно дбає про „хатній вигляд”, хоч після кожного прийняття Марцін робить пекло, бо „непотрібні видатки і на тих голодранців ідуть несамовиті гроші”. Мама не здається, вона хитрує, робить економію, каже нібито торт з вишкварків зовсім недорогий, а смакує як прованський. Марцінові зовсім не потреба, щоб комусь смакувало, подобалось, йому не потрібно вже „ставитись”, бо й так вище не піде. Не дадуть кляті бюрократи. „Ми проливали кров, а інші пасуться на нашій праці”. Аж я не стримався. Як мені обридли його несправедливі нарікання! Гарапа давно на стіні немає.

— Хто проливав кров? Тадзік! А йому байдуже, хто пасеться...

Марцін відвертається до мене спиною і кидає до мами:

— Твій слов'янофіл!

Відколи в Марціна повилітали зуби, мама не боїться вже його. Навіть не поважас й не накидає мені набридлих обов'язків витягати його капці з-під ліжка, подавати вогонь, бігати за газетою, яку він сам забувас купити. Мама іноді навіть гримає на нього, але лише тоді, коли він тверезий. П'яного не зачіпає. І мене він не займає, я маю спокій. Та цього мало! Я хочу побачити Любку! Кожного пополудня біжу аж до Світязі — це моя щоденна тура. Далі не наважуюсь, може наштовхнусь на Вірку, на пана Голубовича. Або я знаю, кого там ще боюся?

І все таки мені пощастило. І не на Вульці, а на

нашій таки вулиці. Зовсім близьенько нашого дому. Щастя, що старі спали, не догадались вийти на балкон, подивляти свого сінка, Пшиборовського, гербу Венява, як він бігає за гайдамачкою.

Вона верталася з Городецької від товаришки і вийшла, щоб скоротити дорогу, нашою вулицею. Благословенний захід! Була як біла квітка в маркізетовій суконочці. Опалені ноги, очі такі, як над водою. Заколотилося повітря в грудях, я ледве вимовив якесь марне привітання, я й не пам'ятаю, чи до речі плів я? Я був такий щасливий. Навіть її насмішливий тон мене не разив. Я прощаю їй усе. Бо вона, як і малою, почала гризтись зі мною. Колись щипала й біла мене. Чому не мала робити так і тепер?

Який дивний світ! Коли згадую Марильку — навіть не зворушуюсь: Марилька, як солодка помадочка, така добра і така нудна, не хочеться і вкусити! А ця? Що ж, вона визвала мене на такий одчайдушний жест! Це, певне, перший героїчний відрух у моєму житті! Певно! Я відчепив шпильку і хотів їй подарувати! Хто з моїх товаришів на таке здібний? Не на те, щоб купити її прихильність, борони Боже! Щоб прихилити її до себе? Абсолютно ні! Я хотів чимсь відплатити їй за кривди, в яких я, до речі, невинний. Я може дав би їй шпильку і без кривд, годинника дав би, хоч Марцін за нього вбив би мене. Мені трохи соромно перед собою — що я, князь-добродій такий? Завадовський зовсім не такий.

— Не давати, а брати треба!

Так, як мої батьки. І ще доказує, що дівчатам не можна вірити ніколи, вони фальшиві, брешуть, удають. Може наші дівчата й такі, але ця! Вона не наша. Я залюбився? Та ж ми разом росли, гралась, вона товаришка моя, а не... А Марилька не товаришка? Не росли разом? Не пралась на Різдвяні свята, на Великдень? Ще до того далека родичка. Але Марилька не те.

Я раптом згадав і злякався. Мені готують неспо-

діванку! Раз-у-раз запрошують тих Когутовських, або силують мене йти до них. Марилька то в нас, то ми в Марильки! Певно, силуватимуть мене до Марильки, як колись силували до скрипки. Може вже вважають її мою судженою? І вона немов би має жаль до мене за мою байдужість. Вона чекає від мене прихильности, солодких слів, але я не можу присилувати себе до нещирої поведінки. Ось там у їхній віллі на Потоцького. Мама не може спати, коли побуває в них. Як вони дійшли до віллі, коли ми ледве до дрантивого апартаменту? В салоні місце на двадцять танцюючих пар. Мама зникають у їдальні, за котарою стоять і підглядають, чи я Марилькою. Вони навіть були б щасливі, коли б я цілував, „оскандалював” дівчину. Панове грають у карти, і їх світ не обходить, не то наше майбутнє. А паням дуже сумно на такому святі, бо я не „оскандалив” нікого, сиджу, як сич. І мені, горопасі, сумно. Навіть не танцюю. Хай старші, я ще не вмію танцювати.

— Власне, власне! Нехай би Марильця навчила Ромка танцювати, бо як же ж хлопець щоб не танцював... — мама солодка, як сама помадочка, до неї:

— Марисю, золотко! Навчи того слона танцювати! Ти така танцюристка!

Тим часом Марцін програвся і раптом стає мені на захист. Це вже йдучи додому.

— Чого це ти, Анельцю, пхаєш хлопця в обійми дівці? Був би я на Ромковому місці і не плюнув би в той бік.

Маму ніби хто батою ударив.

— Гарно ти при дитині! Як справжній кавалер! Чудових манер вчиш хлопця! — і войовничо махнула парасолькою попід татовим носом. Аж за нами почали оглядатися прохожі. Тоді заспокоїлась і вже мирніше тягнула:

— Така гарна панна...

— Для тебе може гарна. Зуби, як у кобили, пiski в прищах...

— Тихо! На рани Божі, тихо! — прошипіла зі страхом, щоб Марцін далі не розмальовував красу бідної Марильці. Ми ж його знаємо. Хоч який противний мені Марцін і хоч які причини штовхали його на таку грубість, я усміхнувся до нього злорадно, як до спільника. І мама осатаніла.

— Грубіяни! Обидва грубіяни!

Я сміявся, бо так мені надоїли й зальотні очі Марильки, що блукають вперто за мною, і ті мамині перемови з Когутовською. А Марцін, як мужчина до мужчини, на злість бабам, добре підпивши:

— Чи не правду кажу, Ромек, що Марилька для кавалерів має таку вартість, як зламаний шеляг?

— Ти все вимірюєш шелягами, мільйоновий пане!

— Та певно! Ця груба свиня обчистила мене до нитки.

— Марціне, досить!

— І мені досить! А про Марильку я й чути не хочу. Баста!

І я не хочу про Марильку, та вітчимові слова, замість притемнити образ бідної жертви „ташової жадібности”, освітлювали іншу дівочу постать, про яку я думав з тремтячим віддихом, плентаючись поміж розоварених батьків.

Ми заснули пізно, лише Марцін, перекинувшись на постіль, відразу захріп життерадісно, як звичайно. Я не спав. Не спала й мама, перевертаючись на своєму скрипливому ліжку. Мабуть розболілась голова, бож так завжди бувало після таких розмов з Марціном. Може слід було встати, подати вмоченого в оцет рушника, пастильки, але я був зайнятий Любою, чого тільки про неї не передумав!

Не бачив її цілу осінь. Грішний, забув трохи про неї, не бачивши. Я ж записався на політехніку, і студентські справи поглинули всі мої думки, звесь мій

час. Мене прийняли до корпорації, маю кругленьку шапочку, яка лежить на вусі, зелено-біло-зелену стрічку через груди. Маю шпагу, вчуся фехтування. Іноді шліфую, як інші, пішоходи на Академічній, кажуть, мені до лица в корпорантській шапці. Мама в кожнохвилинному захваті. Вибачила навіть мені Марильку. Не накидає своїх поглядів на життя, перестала вчити. Пішла старушка на пенсію. Навіть огризається, коли мене критикують:

— Ромек студіює. І то не якебудь дурне право чи філософію! Це для українців. Він буде інженером, чули?

Ціла кам'яниця мені вклоняється. Я не встигаю показати свого доброго виховання. Навіть Марцін потрохи набирає поваги перед моїми високими студіями. Купив мені плаща зі скунксовим коміром. Та найбільший успіх — це те, що винесли з моєї кімнати його стіл, бо треба було місця для райбрету. Кімната зовсім змінилась. Я повикидав таптовані подушки з канапи, серветочки, що завжди падали й заважали, всі ці робітки маминих учениць чи приятельок, вазонки з кімнати, бо забирали світло, і мама навіть не скривилась, хоч дуже її вразила така революція. А Марцін ходить на пальчиках. Ось цього не можу зрозуміти. Мама думає, що він змінився так з поваги до мене, або може щось не ведеться йому на роботі. Не грає так часто по ночах, мама навіть хвалить його, а він залепчливо хитає головою, відганяється від маминих здогадів. Іноді гляне на мене, ніби хоче щось зрадити, та все відкладе. „Тобі одному звірю, але ще не зараз... ти ще зелений”. Мама, хоч не догадується, в чому річ, задоволена. Коли він спить або виходить, причепуривши вуса, вона складає руки на грудях і виголошує:

— Марцін — великий чоловік! Великий патріот!

У неї все тепер велике. Я не звертаю уваги на її слова, але відчуваю, що бідна моя мамуся зовсім здивачіла. Я — в її уяві — великий будівничий, Мариль-

ка (хоч не хотіла вчитись і її записали на „курси домашнього господарства“) має „великий розум“. Певно, важко назвати її „великою красунею“, бо в неї мазурський ніс...

Якось у тому татовому столі, що стоїть тепер в їдальні, а їдальня перестала бути вітальнею (мама вгомонилася з прийняттями — втомилась), шукаючи паперу, нарвався я на течку з „Справою С. Т. і товаришів“. Не мав часу передивлятися, але заховав її так, щоб увечері, коли Марцін піде спати, повернутись до тієї „справи“. Марцін з нею посилено возиться, довгими годинами сидить над нею, кудись носить... Як матиму трохи часу й не забуду, подивлюсь. Та в мене так багато роботи — я ж „великий будівничий“.

Дивуюсь моїм батькам, що це вони в такому добробуті так якось старіють на моїх очах. Мама сивіє, здається, з кожним днем, а Марцін без зубів став худеньким, руденьким дідком. Мама ріже дбайливо шкуринку хліба на тонюсінькі кромочки, і він їх довго гомляє, ворущачи „прізними шляхетськими вусищами“. Я майже ніколи з ними не трапезую, мама теж не набридає, просиджує цілі пополудні у панни Зофії з фізикату, єдиної панни в нашій кам'яниці, коли не рахувати Сими. Сима жидівка, і я її не знаю. Думаю, що панна Зофія віддала б половину своєї „пенсії“, може навіть сучку Гражинку, щоб бути такою „паршивою“!

Сима — завершена краса. Вона з мамою дуже бідують — кажуть, алеж Сима і гарно вдягається, і вчиться. Власне студіює „дурне право“. З чого вони живуть — не знаю. Зустрів її якось в університеті, коли ходив туди з Завадовським. Не знав, чи привітатись, бо ми ніколи не розмовляємо, хоч живемо в одному будинку. Завадовський оглянувся за нею.

— Ти дивись, яка гарна жидівочка! Який стан! А очі! Що ти скажеш про неї?

— Вона живе в нашому будинку.

— От і ще раз ідіот! — обурився найщиріше Завадовський. — І ти їй не вклонився! Ти її не знаєш?

— Знаю з дитинства, але мама не дозволяла нам гратись.

— З дитинства! Алеж нині! Папуас! Чукча! Може не бачиш, яке це природне чудо? Може ти дальтоніст? Мама не дозволить?

Я відмахнувся від того донжуана, але мені було невиразно. Може я й справді дивак? Бо й чому не вітатись з дівчиною, що майже п'ятнадцять років прожила біля нас. Вона трохи старша за мене, але справедливо каже той цинік, що вона справжнє чудо природи. Може б так відкопати наше знайомство?

— Вчини це якнайскоріше, йолопе, і познайом мене з нею! — репетує Завадовський. — Я прийду ввечері до тебе, може виманимо її на вулицю. Згода?

— Як ти уявляєш — виманимо? Вона чекатиме нас у дворі, і ми її виполошимо? Або заїдемо до її хати так, знечев'я, і що скажемо?

Завадовський махнув зневажливо рукою.

— Ти помреш безпорадним гімназистом! Вже я придумую причину, задля якої ми зробимо честь жидівці.

— Про мене, зробім їй ту честь, але не сьогодні. Мене вдома не буде.

— Не викручуйся! А де ж ти будеш? Чи не тягне тебе, як голодного пса куди? Помріяти під акаціями, позідхати за тією гайдамачкою з дитинства? Божевільний! Має під носом такий розкішний „спогад” і дуріє! Ціла наша корпорація з тебе сміється. Корпорант, шляхетка і бігає за вишиванкою! Ха-ха-ха!

— Збишек! Перестань! А ти ліпший? То жидівка для тебе чудо природи, не абияка краса? Який же з тебе ендек?

— Те-те-те! Не будь таким буквоїдом! Проч з жидами, але разом з... жидівками! Ти хіба не знаєш нашого гасла? То що іншого! — і він весело засміявся,

аж слина поскакала краплинками на вугрувату бороду. Мені стало гидко і образливо. І за цю слину і за... вишиванку. Та як я міг боронитись? Я злукавив:

— Тож, яка різниця? Жидівка чи українка?

Збишек тільки чекав. Обурено вигукнув:

— Як тобі не соромно! Жидівочка — це приємність, а українка — це ганьба для чесного поляка.

— Невже ганьба? З якого боку? — заклив я.

— А з того, куди всадить тобі ножа! Ти — дитя неповинне чи зрадник ойчизни?

— Очевидно, зрадник — це факт, але ти залиши мене в спокою, бо...

— Бо що?

— Бо не познайомлю тебе з жидівочкою, захиснику батьківщини!

Ми оба засміялись. Він щасливо, а я з полегшенням.

— А тепер сервус! Я пішов.

БЕРОНІКА

У той день, коли мамця з жалю по таткові і сама померла, я не могла довше залишатись у Бродках. Ми поховали мамцю під церквою, там же, де лежить татко, поставили білі кам'яні хрести, і мене виправили до Львова. Бо що ж мені залишалось у селі? Я не могла вчителювати, як радили далекі родичі, бо не мала кваліфікацій. Я закінчила гімназію, не семінар, і польська влада не хотіла, щоб донька „руського ксьондза сіяла гайдамацьке зерно на польській землі.” У старостві не могли мені простити відмови старостівському синкові задля якогось „бунтівника”... А судженого повіяло з вітром ген з наших країв.

Признатись, його таємний виїзд — навіть не приїхав попрощатись — пригнобив мене більше, як усі нещастя, що впали на мою голову: і таткова смерть у таборі, і це страшне закінчення війни! Це були страшні хвилини, і може я не винесла б усіх тих ударів, якби не надія, що десь там у далекому світі б'ється для мене вірне серце мого милого, надія колись побачити його, відшукати, з'єднатись з ним навіки, коли вже ця жахлива війна остаточно закінчиться... Бо для мене вона не закінчилась... І для Семена, певно, це ще не кінець. Коли б він знав, що я залишилась одна-однісінька на світі! Може подав би звістку про себе, може послав би по мене когось, і ми... Та він, певно, нічого не знає.

Тієї ночі після маминого похорону, коли ми з тіткою просиділи, не стуливши очей, до білого ранку, я

вирішила не плакати, не тинятись по приходствах, як бідна своячка, а боротись, виборювати собі місце на землі так, як Марійка. Хіба хтось переніс більше горя, як вона? І ніколи не плакала, не нарікала. Недарма Семен відгадав, що вона не звичайна панна, як ми всі. Що вона росте для боротьби, що її покоління надолужить ті втрати, які дала нам війна. Я вирішила боротись, може хоч трішки стати подібною до Марійки, до багатьох Марійок.

Я спакувала добро, якого вже й не було багато. Таткове хутро, підбите лисами, мамині дорогоцінності й трохи своєї одежі. Останнім поїздом ще тієї ночі виїхала до Львова. Куди було дітись? Взяла візника і поїхала на Польову. Освітлені вікна — і власне нашої кімнати — збудили мене з важкого смутку. Я приїхала як до рідної хати, вона чекала на мене вісім років теплими, освітленими ясно кімнатами. Я їхала до рідних, до дітей, яких любила, як менших сестричок, до безмежно доброго пана Голубовича, осиротілого після смерти дружини. Це був останній кутик на землі, де я могла захватись від лихих людей і нещадної долі.

Поспішаючи з важкою валізкою і клунками по сходах, я боялася, щоб не наглянули мене сусіди. Осине гніздо — для пана Голубовича. Я подзвонила нашим прийнятим звичаєм двічі, бо ж я своя, і голосно відсапувалась. Та чекати, поки відчинять, довелось довгенько. Подзвонила вдруге. Ніхто й тим разом не спішився відчинити й прийняти мене з дороги. Натиснула клямку, і двері подались. Вперлася з клунками до темного передпокою й почала шукати вимикача. Рука посунулася по стіні, коли раптом чийсь руки обвилися довкола мого стану і хтось шелпнув по-польському:

— Хіба можна так довго сидіти в шевця?

— Якого шевця? Пустіть мене! Що ви торочите? — я аж затрусилась від несподіванки. — Засвітіть світло! Що це таке? — кричала я, але світло не засвічувалось. А те, що так зворушливо мене привітало, вже

тікало за якусь котару, що маячила в тому місці, де було вікно на ганок. На сірому тлі заслоненого вікна зникала якась постать і брязнули чийсь остроги.

Що робити? Може я заблудила? Куди я попала? Вимикач уже був під рукою, але світла я не могла ніяк викресати. Певно, перегоріла жарівка, бо під дверима в вітальню ясніла смужка. Там світилось. Зовсім розгублена, замість постукати, я ввійшла у вітальню. І тут було не так уже ясно. Нафтова лампа ледве освітлювала велику кімнату. Під піччю, на цератовій канапі лежав пан Голубович і читав книжку. Я стала перед ним, зворушена його зміненим і постарілим обличчям.

— Цілую руки! — привіталась, як колись, хоч він гнівався за ці „польські етикети”. Він тільки по хвилині підвів очі. А голова в нього була біла, біла.

— Та це ж Вероніка! — і зірвався з канапи, скидаючи на підлогу теплу, клітчасту хустку. — Яку ти нам зробила приємність своїм приїздом! Як поживаємо? Як мамця? Сідай, роздягайся, будь як у себе, хоч тут трохи... Діти повинні незабаром прийти, а може Любуня тут? Я зараз її покличу. Ну, як мамця? — повторив трохи розгублено, але щасливо. Вмить згадав: — Бідна пані добродійка, певно, ще не заспокоїлась від... та що казати! Мені самому так важко, так пусто... Але все в Божих руках.

Я не могла стримати сліз і голосно заплакала. Він підсунув окуляри на чоло і здивовано глянув на мене.

— Мамця не живе. Вчора поховали.

— Що ти кажеш? Що таке? — він, мабуть не зрозумів, бо весь час повторював: — Та що таке? Що ти говориш? — І щойно зрозумівши, взяв мої руки в свої й тремтячими устами припав до них.

— Бідна дитинко, ну, сідай, сідай, на все Божа воля... Але ти розгостись, ми зараз з тобою... от нещастя... Та що? — він підбіг до дверей і там наперся на мою валізку.

— А це що? Що це таке?

— Це моя валізка... там у передпокої клунки.

— Де твої клунки? — підбіг до мене з блискучими очима. — Де клунки? — перепитав якимсь новим, бадьорим голосом. — Чого було возитись з ними, тобі важко. Але мусимо принести з передпокою, це ласі речі сьогодні. Мої комірники можуть сконфіскувати, так, так, сконфісують, тож... — і побіг з кімнати.

— Це все? — якось згашено, перелякано перепитав, держачи два клунки. — Все?

— Це все моє добро...

— Добро? А що там таке? — спитав, не розуміючи. Він, певно, думав, що це харчі, як колись допомога з села для голодного міста. Він чекав курок, сала, пасок, ковбас, а то ж не був ніякий провіянт. То було моє добро і я сама, що потребувала допомоги від нього. Важко було йому зрозуміти, що це я потребую допомоги, опіки, і зараз згадав мене, тільки мене. Про клунки миттю забув. Посадив мене за стіл, повісив моє пальто на вішаку, кинувся до кахлевої печі й почав з неї щось витягати. Це був великий баняк, засипаний попелом. Вигортав на тарілку гарячий пенцак з фасолею. Я відмовлялася, але він енергійно припрошував. Рештки цієї страви засунув у перегорілу піч і сів проти мене з бляшанкою гарячої води. Я їла, хапаючись, бо з ранку не мала нічого в роті, і така їжа здалась мені дуже смачною.

— Дуже смачна! — дякувала, вгамувавши голод.

— Любуня варила. Бач, яка з неї славна кухарка!

— Чи могла б я тут залишитись якийсь час? — запитала я перегодом несміливо, але він уже знав усе.

— Але ж нема мови, щоб ти кудись від нас ішла! Це твоя хата! За вигоди я не ручусь, бо в нас комірники, але... сама побачиш. Наші комірники... субликатори...

**
*

Від цих субльокаторів життя не було панові Голубовичеві, їх було так багато! У якійсь несамопитій возні, сварні, незгодах, криках минали години, хтось рипав дверима, хтось плакав, нарікав, зарікався. Опівночі хтось виходив на коридор, за кимсь сипались погрози, прокльони. Всю ніч рипали двері. Голос пані Ванди деренчав притишено, але настирливо:

— Досить мені цього! Іди спати, дівко!

— Зараз, тітусю, зараз!

— Жидівське зараз.

І ще по деякому часі:

— Та йди вже! Останній раз прошу! Якась бестія, не дівчина!

— Ще мені будете докоряти? Цілий день гарую, за всіми обходжу, рук не чую — і ще докори!

— З ким ти там, Марисю, га? — другий голос. Це син пані Ванди, як вияснює Любка. З тим нема жартів!

— А тобі зась з ким!

— Дам я тобі зась! Кирпата морда!

— Ну, чи чув хто таке? Щеня невмиване!

— Іди, йди! Дві ліві ноги!

Тут уже починалося найжахливіше. Бо це була страшна образа, після якої Мариська кидала свого поліцаю і бігла бити Юзика. Мариська плакала і молотила по спині хлопця великими, як довбні, руками. Пані Ванда їх тоді роз'єднувала.

— Камедули! Кальвіни! Та ж заспокойтесь! Киньте амори й спати! Та ж ніч! Та що сусіди подумують?

— Мамо! Не пхай свого носа! Ми самі з Мариською зробимо морес! Уже я її так вимаглюю, що забуде...

— Щоб ти не обірвав від мене так, що тебе твоя каправа Янка не пізнає.

— Та я тебе по-доброму прошу.

— А я тебе по-якому?

— Або ти перестанеш літати за поліцаями, або...

— Та чи я літаю? — плакала Мариська. — Він же сам приходить...

— Він! Щодня інший приходить! Що це поліційна школа на маневрах?

Пані Ванді вже хочеться спати.

— Іди, Марисько, спати, а я вже сама скажу...

— Та він уже давно пішов. Ага! Буде чекати, аж ви вийдете з авантюрою. Але як ти, Юзику, міг таке сказати при ньому? Може напrawdę женився б зі мною.

— Будь спокійна! Він не чув! Зрештою, він сам бачить...

Пані Ванда побачила, що Мариська не накрила машини. Але на цей раз досить, і вона заспокоює „дітей”:

— На нині баста! Як будете чемні, то завтра фундую кіно. Всі підемо на третю серію „Нібелюнгів”.

— Юзю! Юзечку, ти ще не йдеш спати? — заспаний голос з-за котари.

— Та йди ж! Янка, бач, без тебе боїться...

Мариська розтягає в передпокої „бамбетель” і вмить засинає. Пані Ванда ще притикає вухо до дверей, наслухує, як повагом з-під будинку відходить, дзвонячи острогами, поліцай. І їй пора вже спати, та не спиться. Бо її Михайлика ще нема. Горе з тим академіком! По ночах десь пропадає, а вдень або спить, або вчиться. А в неї робота, треба ж їсти... Своє горе розказує пані Ванда Вірці, а Вірка оповідає так, що ми обидві лягаємо від сміху. І ще я знаю від Вірки, що пані Ванда мене ненавидить. Вона ненавидить усіх жінок, а тих, що живуть близько „Михалка”, тим паче. Що я не повинна тут „засиджуватись” та що я „небезпечна”. Ніколи б я цього не думала...

— Вона страшенно заздрісна за свого академіка Михайла. Вона за вас заздрісна! Боїться, щоб він у вас не закохався.

Я намагаюсь не попадатись на очі ні йому, ні пані Ванді. Мені треба працювати. Я вписалася на курс кни-

говодства, ходжу по місту, шукаю праці. Але роботи для мене нема. Часом така знеохочена, ось візьму манатки та й поїду до тітки на село. Але Голубовичі мене затримують, заспокоюють, потішають. У місті, де прожила стільки літ, та ж знайдеться для мене робота. Тим часом, поки не знайшлась, виручаю дівчат і пана Голубовича. І в них так, як колись, роблю порядок, варю страву, і вона смакує їм, і пан Голубович може відпочити. Алеж так довго не може тягнутись. І цей академік справді внадився до нас. То в шахи пограє з паном господарем, то дівчатам книжки принесе й завдання зробить, то політикує. Найчастіше політикує. Ось учора. Ми шили з дівчатами, а вони грали партію.

— То, кажете, там краще? — з чемности, мляво, сонно повторює пан Голубович.

— Чи краще? Це єдиний справедливий лад у світі! І як-не-як, а наш, український уряд.

— Український уряд? — не вірить пан Голубович.

— Український, соціалістичний уряд.

Пан Голубович дивиться з непорозумінням на академіка, задумався, королеву тримає в руках, забув що програє партію. Академік своє:

— Тутешні пани, а ще більше не пани, а підпанки, не розуміють, що за ким стоїть нарід, той все може зробити. Нарід — велика сила. Хай там уряд ще не такий, як би всім бажалось, але уряд — живі люди. Можна його кожної хвилини змінити? Замінити іншим, чи не можна?

— Іншим? Яким іншим?

— Яким іншим? Шах! Ваш хід, уважайте! Та такий, що відповідає інтересам нашого народу. А школи там наші? Наші. Адміністрація наша? Наша! Військо?

— Військо наше? Хто таке сказав? А закордонці? Заграничники?

— І військо наше. Дніпровські, волинські, київські полки... Думаєте, все на еміграції? Всі заграничники? — аж сплюнув пан академік. Певно, пан Голу-

бович щось поплутав. Та він може помилитись, він старий уже. Я затаїла дихання. Коли б та дівчата не гомоніли! Це не вперше такі розмови. Наші школи... Чи могла б я вчити в наших школах? Мабуть, не вимагали б кваліфікацій. Коли б так насмілитись і запитати про ці школи! Але чого це вам? — скаже. А тоді що відповісти? Ось так просто запитати, чи прийняли б до нашої школи гімназистку, що дуже любить дітей, що хотіла б бути вчителькою, бо що ж їй робити? Сидіти безробітною на шиї в бідного пенсіонера, відбирати хліб його дітям? Та завжди, коли я вже рішусь ось так просто запитати, тоді власне в цю хвилину кличе пані Ванда.

Академік пішов вечеряти й після вечері не прийшов до нас, бо пізно, а ще коли наспіє такий відповідний момент? Не могла заснути тієї ночі. Ще перед тим я розпитувала пана Голубовича, бо це не перша така між нами розмова, але він мало що тямить у цих справах. „Фантазії, і вони погублять цього молодого чоловіка”. І поговори з ним! Алеж мені до зарізу треба про „ці справи” поговорити з академіком. Хай мені вибачить пані Ванда, та яке мені діло до її нареченого, алеж мушу! Може й справді моя доля десь там, де найсправедливіший лад, де наше все, а не тут, між поляками? Адже й Семен покинув „святую землю руську” і поїхав шукати долі закордоном.

І живу я одною думкою — розпитати і, коли він знає, як можна туди дістатись, поїхати. Чи мене щось тримає на Польовій вулиці? У Львові? Яюсь так раптом не стало ні татка, ні мамці, ні Семена, ні близьких людей, ба нема навіть чого робити тут! Занадто бідна я, щоб вийти заміж, а за когось віддатись, щоб коротати вбоге, безрадісне життя? А там справедливий лад, школи, де я могла б учити і там може чекає на мене щасливіша доля? Хай би гірше, аби інше! Алеж гіршої не могло бути!

Я, правду сказавши, потрохи звикла до вічного кри-

ку, сварні й незгод, до тієї громади чужих людей, які з затишного, панського, веселого життя зробили маленьке пекло; до всіх тих дурнувятих дівчат із робітні пані Ванди з їхніми клопатами, поліцаями, до клієнток, що приходили з платнею в натурі — то куркою, то гарячими кишкками, то прудкою сира, то мішком яблук; до підозріливої пані Ванди, до її сцен, які вона врядагоди мені справляла, обзиваючи перед усіми „розлучницею, старою дівою, збанкрутованою аристократкою”, яка не „допускала до розмов” з паном Михайлом, називаючи це розпустою; до придуркуватого сина Юзика, до вічно заплаканої невістки, яка „сіла їм на голову”. Я варила їсти, прала й обшивала дівчаток, і у вільні хвилини шукала, як звичайно безуспішно, роботи. Все було даремне. І мій приїзд до Львова, і мої борсання. Мені співчував пан Голубович і тільки зідхав:

— З такого дому... такі люди...

Це він про моїх покійних батьків, які спокійно долежували своє земне життя під білими хрестами в чудовому садку. А він сам? Так не могло продовжуватись, я мусіла рішитись. І трапилась якраз нагода: пані Ванда пішла з Мариською на Галицьку площу купити журнал мод, дівчатка випурхнули з хати, пан Голубович спав, а пан Михайло, як на те, був у „нашій” кімнаті, вчився чи що? Я набралась сміливости й постукала легко в двері.

— Прошу! Зайдіть!

Він сидів за столом, перед ним лежали книжки, журнали. Він трохи здивувався моею появою, але не можу сказати, щоб був невдоволений. Виглядало, що може й сподівався, що я зайду до нього. Мені не довелося багато говорити. Він догадався, з чим я прийшла, і показав рукою на стіл.

— Ви хочете знати про радянську Україну? Ось вам журнали, книжки... оглядайте, читайте, це вам найкраща відповідь. Чого ж стоїте на порозі? Це ж ваша колишня кімната, пан господар мені розказував. У цій

шафі ви мали свої книжки, а тепер гляньте, скільки їх, бачите? — він розкрив шафу, повну книжок у гарних палітурках.

— Як багато! Ви це все купили? Це, певно, дороге?

Він гордовито відповів, що це справді все його, що в нього є ще більше книг, що в нього бібліотека, хоч він не такий уже багатий.

— Ви закінчили гімназію? І не можете знайти роботи? Так, як ми усі! Тут вам ніхто роботи не дасть! Ми...

— То й ви шукаєте праці? — я зраділа, але він заперечив.

— Навіть не шукаю. Українцям не те що роботи не дадуть, життя нам усім тут не буде.

— То що ж нам робити?

— Шукати інших доріг...

— Легко сказати — шукати, але де шукати?

— Гм, правда, важко знайти те, чого людина бажає цілим серцем. А ви... ви працювали б...

— Це моя мрія! Але тут неможливо... а ви так гарно... я хотіла вас запитати, чи ви серйозно про Україну? Чи можна туди дістатись?

— Ви хотіли б поїхати на Україну? — пан Михайло дивився на мене так уважно, так пильно, напружено, я не звикла до такої поваги, і мені стало страшно. Він задумався, похилив голову, і мій голос став левніший і сміливіший:

— Я хотіла б дуже вчити наших дітей... Я охоче працювала б в українській школі, думаю, що може не так уже погано вчила б...

— Гаразд! Коли ви погодились поїхати на Україну, я можу вам в цьому допомогти. Але про це нікому ні слова! Ви розумієте, що це не так легко, як сісти на підводу й заїхати, скажімо, до Бродок. Вибачте, може я грубий, але мені не прийшло інше порівняння до голови. Я хотів би вас трохи розчарувати. Україна,

не така, як ви собі уявляєте... там багато для нас незрозумілого, несприйнятного, алеж так мусить бути... новий лад вимагає жертв, там нищать старе, щоб побудувати нове! Треба з багатьома звичками старого життя попрощатись в ім'я тих ідеалів, за які боряться робітники й селяни... з пересудами, словом, з давнім життям, я б сказав.

— Для мене немає давнього, учора немає! — кинула я сміливо, палаючи бажанням покінчити з усім і почати нове життя, може щасливіше, може надійніше. — Я готова їхати хоч би й завтра! — і в душі гомоніли радісні слова про наші школи, нашу адміністрацію, слова першої розмови, незабутні слова, що випекли в душі незатертий слід.

**
*

Як і слід було, не звірялась я зі своїми намірами нікому. Терпляче чекала знаку від товариша Михайла. Іноді шкребло сумління, — адже кидала я довірливих дівчаток, пана Голубовича, що пригорнув мене, як рідну дитину, кидала надію на приїзд судженого, бо може Семен колись та вернеться, а мене не буде... Та на згадку про Семена підкочувалась до горла гірка образа, я зціплювала зуби, щоб не вибухнути, ба в тіні цих ображених, зневажених гордоців губились прив'язання до родини Голубовичів і сором за мою темну невдячність. Я марно заспокоювала себе тим, що вони житимуть і без мене, у них же тато, може прийде день, коли я заважатиму їм. Багато виправдань ворушилось у свідомості, найважливіше було те, що їм же я їхній хліб, і дорогий хліб.

І прийшов той день. Любуня, не я, бо я ходила, як у сні, помітила незвичайне замішання у наших комірників. Пані Ванда з заплаканими очима й перев'язаною головою снувалась по кімнатах і тихо радилась про щось зі своїм сином.

— Це в тітки така сильна мігрена, — пояснювала нам Мариська і завзято чистила попелом закіпчені баньки, натирала підлоги й танцювала на щітках, а вечорами, коли бігла до свого поліця, пані Ванда ніби не бачила, не чула, не спиняла, не кликала спати.

— Уже все їй дозволяє Мариська може робити що захоче, пані Ванда така сумна, не знаю, що з нею. Мені дуже жаль її — жаліла кравчиню Любуня.

— Вчора так дорікала панові Михайлові, що він забуде її в Росії... А він одне й те саме, що це ніяка Росія, що це така сама Україна, як Галичина, тільки без поляків... „Тоді мене туди ніколи не забереш, бо я полька”, — плакала пані Ванда, але пан Михайло не з каменю, потішав її, що таких поляків, як вона, він любить і поважає, бо вона не шовіністка, говорить по-нашому й бідна, працююча жінка. І що вона свідомо своїх кривд, що вона майже комуністка.

Любуня не знала, що таке комуністка, і я не могла їй пояснити, що воно таке. Комуністами, як я зачувала, називали страшних большевиків, але пан Михайло мав на це інші погляди. Якось підсвідомо погоджувалась я з Вірчиною думкою, що це не велика честь, може й зневага. Але ж не стану перечитись з Михайлом, я в усьому покладаюся на нього. Нікого у мене більше на світі немає.

— Значить, він кудись збирається їхати! — зробила висновок Любуня. — Але запізно, ми вже й так незабаром покинемо це мешкання. Тато знайшов чудову хатку з садком на Вульці.

Я й не слухала Люби. Не було часу на те, щоб довідуватись, що робитимуть Голубовичі. Наближалась хвилинка мого виїзду, незвичайного виїзду. За мною ходили слова пана Михайла:

— Все те, що тут діється — бруд, задуха, пекло. Ми покинемо цю гниль, розклад, забріханість. Ми будемо вільні і працюватимемо для свого народу!

Він захоплено оповідав, ніби бачив уже наперед.

що робитиме, де буде вчитись, як житиме. Очевидно, скидав із себе радісно невидимі окуви, що сплутували його молоде життя. Боже! Коли Голубовичі тікають від „менажерії” на край міста, то куди б як не на край світу тікати йому? Я хотіла запитати його, а як же буде з панею Вандою, але соромилась. Може подумає, що мене обходять його особисті справи? А я — Господь мені свідком — для нього мала глибоке почуття вдячності, що так по-дружньому, з такою теплою увагою підійшов до мого горя. Коли б хто запитав мене — брюнет він чи білявий, милий чи, може, противний — я не могла б відповісти. В моєму серці було так багато гіркої пам’яті про Семена!

ПОРУЧНИК

Хіба це для мене? Центрофуги, мірки, баняки з молоком і мальовничі села, тужливі осені, збудні весняні вечори, коли твоє призначення не споглядати, а приймати, брати... наречений же я, наречений...

У нетрях переживань загубився спомин про вишневу кокарду, темну косу, а запах конвалії й досі відчуваю, куди б не ходив...

— Ну й ну, Семене! І вигляд у тебе!

— Постарів?

— Ти постарів? Ще краще виглядаєш, як колись. Ні, ти завжди однаковий! Поручник та й годі!

Так вітав мене товариш, коли, перейшовши карпатські верхи, упав я навколішки на цьому боці граніці й цілував землю, як наречену рідну мою. Ні, такої красуні не заміняєш і на Золоту Прагу, на швайцарські озера, на веселий Париж! Годі! Тут у нас мені бути! Внизу, під ногами, лежали гуцульські пагоди, розбігалися плаї, що ними я ходив із зброєю в руках, наче вчора... Ходитиму сьогодні, ходитиму, доки зможу, квітистими полонинами, під шумливими соснами. І боротись буду, бож хіба війна закінчилась?

Як чекали закінчення війни — малі з Польової вулиці! А що, задоволені? А моя наречена? Певно, десь на селі, віддавшись за священника, зосереджує життя на домашньому господарстві. А може коротає життя дружини провінційного адвоката? А може лікаря? Нема то як лікар! Он у Коропці сидить мій товариш, Лев-

ко Мусійчук. Славний, мабуть, лікар. У Відні дивував професорів ясновидністю, інтуїцією, любов'ю до медицини. Мав усі дані стати чарівником. Коропець усього чотири милі від мого містечка. Але дістатись хіба лише підводою.

Я відвідав його.

— Де живе ваш доктор? — запитав кар'ятиду в рішеній сорочці, що облягала її стрункий стан, як грецька туніка.

— А онтам через ріку хата під бляхою.

Ворота зачинені наглухо. Але в хаті, хоч вікна заслонені — відчувалося життя. Постукав пальцем по шибці і чекав терпеливо щастя. Досі воно мені сприяло. Як же тут вертатись з-під дверей, коли за тобою дві милі найкоротшої дороги пішки? Рубчик верети, якою було затулене вікно, легенько затремтів, і в мое серце вступила надія на відпочинок і зустріч з давно небаченим товаришем. Ще хвилинка і ми обіймалися з Левком у притемненій сільській світлиці.

Нотний папір, гітара зрадили причину такої конспірації. Він віддавався komponуванню пісень, які вони опісля з місцевим священиком та його сестрою виспівували не гірше за модні тоді „ревелерси”.

— Це єдина моя розрада, задля якої псую руки в цій чарівній пустелі, мій коханий! Чи повіриш, тут пацієнтів зовсім немає.

— Чи я повірю тобі?

— Кому ж тут хворіти? Цим прекрасним дівчаткам чи жіночкам? Чи може тим хлопцям, що, як дуби, повиростали?... Ніде не бачив такої досконалої мужеської вроди, як у цих краях... Певно, дехто хворіє, але ніхто не думає про лікування. Хвороба сприймається, як невідхильний факт, з яким слід примиритися, бо так Бог послав... А такі, що чують прихід смерті, такі посилають за мною, і то лише тоді, коли куплю їм ліків, щоб вони „бодай раз у житті покуштували”. Та це довго не потриває, мене не вистачить...

— Ти неодружений?

Левко засміявся. І з гумором оповів одну з останніх своїх виправ по наречену:

— Певно, знаєш таке село Лука? Коли не знаєш — краще. Не подумаєш, що я обмовник. Приходство, яких сотні в нашому краю. Маленький палацик на тлі раю — свині, качки, вівці, дівчатка, якими ти так захоплюєшся. Панотець удівець, має одиначку доньку славно на цілу околицю п'янїстку. Власне тому й подався я в той бік. А повіз мене Стефанюк, пригадуєш, жартун такий, ще з гімназійних часів?

— Зі сватом поїхав!

— Він закликався, що мене приймуть з відкритими обіймами, натякав, будімо в старого є гарні грошки, казав, що традиція того дому вишневі вареники. Ну, гаразд, мені завжди смакували вишневі вареники... Та, бачиться, приїхали в лихий час. Господиня-спеціалістка від вареників, була хвора. Прикував до ліжка гостець, бо занадто вже любить ловити рибу й просиділа над водою половину життя... Панна не чекала гостей, і мусіла зникнути в кухні чи коморі на довгі години, і ми її ледве дочекались. Признатись, не дуже я її й розглянув. Вареників не подавали, лише кисле молоко, від якого мій Стефанюк сам розкис. Мені zostався на потіху десерт, тобто концерт. Але ти не знаєш дівчат, які засиділись на селі! Скільки не прохали, щоб заграла, як не заохочував її старий, — дівка затялась і ані руш. Мало того! Кинулась на канапу, волосся в неї розпустилось, сама ніби задубіла. Панотець злякався, Стефанюк не знав, що робити, а мені не лишилось нічого, як прийнятися до неї, як до пацієнтки. Підійшов до канапи, підсів близько, взяв за холодну руку, коли парою гарних коней проїхав через подвір'я вродливий хлопець, років може двадцяти, ньокнув на коней, зіскочив, як пір'їнка, і зник за хатою. Панна ніби дістала застрика. Порожевіла, зірвалась з канапи, підійшла до дзеркала, причесалась, і на-

віль уже хотіла була зафрати, але я подякував за кисле молоко і почав прощатись. І живу, як бачиш, у цій глуші. Алеж по тобі зовсім не видно, що живеш на провінції... не те, що ми...

— Я живу в столиці... — відповів я Левкові, і він зрозумів мене вмить.

Частенько виїжджав я у Львів, власне частіше бував там, як у себе в кооперативному союзі. Я ж мав справи. Звичайно, кооперативні, а поза тим робив те, до чого горнулась душа. Одна з таких поїздок, яку вважаю за дуже успішну, дала нам зовсім несподівано розв'язку важких організаційних питань. Спинившись, як звичайно, в домі пана Голубовича, що жив якийсь час на передмісті, в ідеальній конспіративній околиці, завважив молодого чоловіка, студента, мабуть, що, обійшовши мене боком, почав за мною слідкувати. Певно, це не була несподіванка, та поблизу самої хати Голубовичів це було зовсім невігідне. Запитав дівчат, чи знають такого білявого хлопця. Описав його докладно, а тут Любуня, вислухавши пильно моїх слів, як не почервоніє! Це завважив не лише я. Вірка скрикнула:

— Хто це такий, признавайся!

— А хіба ти не знаєш? — мало не заплакала Любуня. — Та ж це Пшиборовський!

— Що ти говориш? Чого він шукає на нашій вулиці? — вела слідство Віра, аж я почав пригадувати не так хлопця, як прізвище. Воно було нашої організації аж надто відоме.

— Він... пристав до мене... тоді ще, на Світязі... Я його не... це він хотів... знати. Це перший раз.

— І хай буде останній! — кинулась Віра до своєї сестри з таким пересердям, що я мусів стати поміж них.

— Дозвольте мені взяти на себе ролю слідчого. Можна? — запитав я жартома обидвох, що зразу відпружило атмосферу. Ніби ненароком, розпитував я про малого „ухача“, і тільки згодом перейшов до особи

Пшиборовського. Любуня, заспокоївшись, розщебеталась, як звичайно.

— Марцін Пшиборовський то не тато Ромкові, а вітчим. Ромек його ненавидить.

— Защо він ненавидить свого вітчима? Він може скупий?

— Ні, не тому. Ромек сказав мені, що він — тайняк. Знаєте, що це таке? І Ромек признався, що він гидує таким способом боротьби.

— Диви, диви! А чого це він гидує?

— Бо Ромек не такий, як Марцін. Він сам каже — прийшли на чужу землю і хочуть винищити господарів цієї землі. А от вісімнадцятого року старий сидів удома, а сина вислав на фронт... коли хотів боротьби, то мав би, але він лише так з-поза плота нищив би...

— А Ромек не нищив би? — вкинула Вірка зневажливо, але Любуня не зрозуміла й тягнула своє:

— Не знаю, чи Ромек нищив би українців, ми про це не говорили, але він признався, що колись радів, як нам батяри зривали з шапок тризуби, бо був дурний, а тепер осуджує такі вчинки своїх товаришів... що це несправедливо так ставитись до...

— Що ж це за полячок такий оригінальний! Я таких не зустрічала! — засміялась Вірка. — Ти маєш шалене щастя!

Дівчата знову зайшли в конфлікт. Та я їх не старвся помирити, тільки слухав. Любунині слова мали для мене деяке значення. Тож наш старий знайомий, таємний радник Пшиборовський, що ставав нам на п'яти, мав таки досить оригінального сина, коли вірити Любуні. Треба було лише перевірити того полячка, і це мала зробити Вірка при допомозі „дурної гуски"... Любуні дозволено час від часу зустрічатись з ним.

Кожного разу, як я приїжджав, мене вітали в напівсільській хатці з великим задоволенням. Вірка була втаємничена в деякі дії підпілля, а що з молодшою діялось — страшно подумати. Вона сяяла, коли я сідав

проти неї на канапці й з увагою вислухував її звіт. Коли вимовляла немов би з величезною зневагою ім'я „полячка”, звичайно бліде личко починало мінитись інтенсивними кольорами, очі застигала волога мрячка, вона зраджувала нові почування, далекі від сухих звітів.

Ці почування, що наростали в молодій душі, могли кожного дня вдарити нас несподіваним, не дай Боже, ефектом! Вона була на вигідній дорозі вплутатись в любовний конфлікт — зовсім небажане закінчення її забави в політику. Це була моя вина, що її, таку недосвідчену й молоденьку, втягнув я в небезпечну гру. Коли б я міг бути частіше біля неї! Але й мене тримала здалеку від Львова не центрофуга і кооперація. Ми виконували на своїх місцях невідкличні завдання. Ми нищили ворогів, щоб вони не знищили остаточно нас. Ми мусіли боротись, ми не могли зда-тись. Я ж був вояк. Наречений війни...

Де ти, моя Вероніко? Колись, вклякнувши, поцілував я рушницю, чи міг я ту рушницю поставити в куті передпокою, як парасолю в погожу годину? Досі щастя нам сприяло, іноді ходив я поміж дощ власне завдяки дитинному рожевому листочкові, написаному Вірчиною ручкою. Дівчина мала несхибні відомості про дії, а то й заміри польської поліції... відомості з певної руки. А вони йшли від інтимних розмов Любуні з оригінальним полячком, до якого мала вона таке „шалене щастя”. І це заглушувало мою совість, я забував про малу дівчинку, матір якої з небесних просторів дивилась на мене, як на її захисника.

Та щастя почало знечев'я захмарюватись. Зайшли зміни, та не в наших акціях, а в чомусь іншому. Власне без посередництва Вірки Любуна сама написала мені дуже щирого і дуже зрілого листа, який мене заскочив. У листі, переборовши дівочий сором, писала, що боїться втратити контакт з Ромком, бо він... ревнує мене! Я розреготався добігаючи до кінця рядки схвильовано-

го листа. Я стояв у білому халаті, в димі саморобного тютюну, в заболочених чоботах, стомлений, непоголений, і, коли перед очима майнула постать елегантного студента... Чи міг я себе зрівняти бодай з музикальним Левком? Та, відсунувши жартівливий настрій, якого не затерла й самокритика, я уважливіше поставився до забороненого флірту. Ми могли сподіватися різного. Таким чином розбивались мої наміри запросити дівчат уліті до себе на кисле молоко й редьку... Ромек же ж теж не був сліпий, і може почав би діяти. Це треба було або залишити, або повести справи продумано.

Любунин перший лист до мене залишився останнім, і на ньому наше однобічне листування урвалося. А тому, що обірвались взагалі взаємини з дівчатами, бо я виїжджав у той час двічі закордон, справа молоденького Любуниного серденька якось сама розплилась і, признаюсь грішний, зовсім примеркла. Взагалі ж мені не було тоді до делікатних сердечних справ, життя відсувало мене від них. А життя інших пливло своїм руслом, і я не мав на нього впливу.

Минуло кілька років, поки я зміг вернутися знову до рідного міста і в ньому поселитись. Центрофугу заступила заслужена передишка в редакції кооперативної газети. Мої любі Голубовичівни не жили вже в хатці на романтичному передмісті. Старша вийшла заміж і виїхала на провінцію, про молодшу якось я й не почув. Коли б не був „старим романтиком” чи „вічно молодим”, як дорікали іноді товариші, може й терпів би від свідомости, що не влаштувався як інші, заводячи подружній захист, що нажив, не знати де й коли, безсоння та глухий і докучливий біль у правій руці. Алеж я був таки старим романтиком, чи, як казала Любуня, вічним нареченим, і такі думки тільки вряди-годи псували добрий настрій.

Зовсім несподівано наткнувся на Любуню. Але як наткнувся! Віяв холодний вітер, легені, трохи подірвані тюремними переживаннями, важко хапали вологе,

холодне повітря, обличчя пашіло, теплий комір не міг вгамувати тремтіння. Тільки кинути в скриньку листа й вертатись додому. З цим наміром ввійшов я у широко прочинені двері поштового будинку, коли за плечима почувся притишений, але дзвінкий голосок:

— Пане Семене!

Оглянувся, не вірячи, що це мене назвали. Якась елегантна панна усміхалася до мене. Хто б це міг бути?

— Не пізнаєте?

— Любуня?

— Я ж — не хто!

— Вас і пізнати важко! Ви самі, Любонько? Коли не поспішаєте, тоді може зайдемо на каву? — вмить забув про вітер та побожні бажання тулитися вдома. — Можна вас запросити?

— Сама, як бачите, і не поспішаю, і запросити на каву дозволю. А може краще буде, коли я вас до себе запрошу на каву? Ходім, я недалечко живу.

Я скорився і ми пішли вулицею Коперніка вгору. Видерлися на перший поверх і опинились в пристойній невеликій кімнатці, яку Любуня винаймала в одноповерховій кам'яниці. Жила в ній сама, бо пан Голубович помер, а Вірка навідувалась лише вряди-годи.

— Вірка одружилась, має гарненьку донечку.

— А ви, Любонько, досі гуляєте?

— Як бачите, стара панна! — засміялась давнім, дитячим сміхом, що показував веселі ворітця в передніх зубах.

— Не гнівить Бога, Любо! Коли б мені такої старости, то може, загубивши голову, мріяв би про вас, як про майбутню дружину. Та чи й я...

— Бо це ви, — засміялася — старий!

— А інші? молоді?

— Молоді люблять старших правом контрасту. Та чи ви, пане поручнику, не догадуєтесь, чого це я так пильно запрошувала вас до себе?

— Якось не завважив, щоб так уже пильно, ду-

мав, щоб напоїти, як милосердна самаритянка, кавою спрагненого. Навіть, коли не помиляюсь, про це й була мова.

— Отож не вгадали!

Кімната така привітна, затишна, аж надто затишна. Двері, що сполучали її з мешкнням господарів, завішані грубим килимом, вікно затулене непрозорою завісою. Я всміхнувся, розглянувшись, але Любуня більше не сміялась.

— Маю для вас привіт, — тихо промовила над самим вухом. — не кортить довідатись від кого? Вгадайте!

Ми закурили й мовчали. Я міг би назвати декілька імен, зв'язаних зі студіями, з війною, з провінцією, тюрмами, та не називав їх уголос: між ними, я відчував, не було того, хто мене вітав.

— Ну що ж? Не надумали?

— Може від Марійки?

Любине личко посумніло.

— Ох, вона могла б хіба передати привіт з того світу... Не знаєте, що Марійка померла від сухіт.

— Яка шкода!

— Та ви ніколи не вгадаєте! Подумайте! Від панни Люни Залевської! Пригадуєте таку трамвайну кондукторку? Змоторизованого зв'язкового?

Спомин про стару шляхтянку, що жила в надзвичайній біді, хоч і нагадав давні щасливі часи, захмарив наше примне тет-а-тет з Любкою. Ім'я тієї вчительки гарних манер в'язалося з моєю першою і єдиною, та ще й затраченою, любов'ю, з останнім прощанням із безжурною молодістю. Де вона, моя Вера? Я може б мовчав, затопившись у споминах, якби не ворухка Люба, яка з однієї пригадки перескачувала на другу.

Вона таки згадала й про каву. Вибігла „на п'ять хвилин” до пекарні, наказавши мені пильнувати води, щоб не „збігла”. Я посягнув по книжку й затагнувся

доброю цигаркою. Чого ж мені бракувало в цей вечір, самотньому й втомленому? Та не довелося й глянути на автора книжки, коли в двері хтось енергійно постукав. Не знав, чи відчиняти, чи питати хто там. Не знаючи порядків цього дому, мусів подумати, що робити. А як той, що стукає, відчинить сам двері й увійде? Якось не завважив я, щоб Люба зачинила їх на ключ. Що тоді робити? Що буде, те й буде — вирішив не відчиняти, обсунувся в фотелі і вдавав, що сплю. Двері й справді, як на лихо, відчинились і, хтось тихо, скрадаючись на пальцях, увійшов і спинився за моєю спиною. Я повернувся, начебто прокинувшись, і запитав:

— Чи ви може стукали? Вибачте, я не чув...

У кімнаті стояв молодий чоловік з гордовитим виглядом, його обличчя видалося зразу знайомим. Він збентежено, немов у моїй особі побачив щось неприємне, відступив до дверей.

— Пшепрашам! Я хотів віддати панні Любі книжку... не знав, що в неї гості. — Його очі міряли мене невдоволено. Не було коли розгадувати, хто це такий і чого з'явився в хаті моєї дівчинки, коли Люба з'явилась на порозі й люто накинулася на прибулого:

— Хто тебе просив — зморожуюче холодно кинула, показуючи на мене. — Не бачиш, що в мене гості?

Хлопцеві аж шапка вилетіла з рук, він нахилився по неї, підняв і позадкував до дверей. І тоді я впізнав у ньому нашого знайомого і спробував перебити гнівну мову, та Люба сама миттю змінила тон і майже приязно звернулася до нього:

— Та вже сідай, коли вдерся! Знайомтєсь, панове! Це, пане поручнику, Ромек! Впізнали б малого бельбаса, що хотів бути Семеном і бити ворогів-легіоністів, у цьому арогантному паничеві? І сьогодні він теж поїхав би на фронт, але вже проти нас, це видно по очах...

Любині слова шмагнули Ромка ще сильніше, як попередні вигуки, і він зблід, затиснувши губи. За-

хриплим, певно від досади, голосом прохрипів, витягаючи до мене руку:

— Дуже приємно, пане поручнику. Естем Пшиборовський... — і, вже трохи опанувавши хвилювання, додав спокійніше: — Думаю, що ви вибачите мою неправильну вимову. Люба жорстока, ніколи не вибачить... Я намагаюся опанувати вашу мову якнайкраще, може маю й деякі успіхи, бодай так пишуть про мої переклади...

— Ви перекладаєте? Що перекладаєте?

— Почав з Шевченка, Шашкевича, а оце відважився модерних поетів...

— Цікаво, цікаво! — кинув я неуважно, так лише щоб узагалі щось сказати, бо мені було зовсім не до поезій. Щораз більше не подобалась мені його поведінка і навіть те, що він зайшов так просто сюди, до Любиної кімнати, боліло мене незрозумілим болем. Непокійла і Любина поведінка, разило вільне поводження молодой панночки з цим „бельбасом”, як його в душі охрестив я ще колись... Та невже прокидалася в моему черствому серці надія на якісь успіхи в молодій дівчини? Або може, що гірше, це були звичайні ревності? Я почав і Любуню підозрівати, що її обурення на інтруза було роблене, нещире...

Ромек, як на те, дуже швидко позбувся засоромлення, заховав зневагу до кишені. Чи може вибачає всі прикрощі тому, що такий залюблений? Я слідкував за тією дивною парою, та важко було помітити й слід хоч би роблености.

Ромек сів проти мене й почав оглядати зблизька свій ідеал — мое пооране обличчя. Я сидів і — „молодечого стану” вічного нареченого не було видно, зате від його цікавих очей не заховалась перша сивина скронів.

— Ви дуже мало змінилися від того часу, як я бачив вас, пане поручнику, — висловив він вдячний комплімент. Люба знизала плечима.

— Або ти пам'ятаєш, як виглядав пан Семен? Та ж, лазячи погід столом, міг подивляти щонайбільше його чоботи з острогами.

— Ти й сама ще лазила рачки, Любо, що ж говорити про мене, я — старший, пам'ятаю прекрасно!

— Може й так. Ти з своїм татом слідкував за ним, як за звіром...

— Любо!

— Не маєш чого вибріхуватись і ображатись! Ти ж сам казав: — треба за таким слідкувати, бо такі багато шкоди можуть зробити нашому народові. Таких треба... не махай руками! Це може не твої слова, перекладачу Шевченка?

— Жорстока вона! Жорстока, безсердечна! — ніби жартома, звернувся до мене Ромек. — Б'є мене, шмагає, вбиває, але... — його голос налився жалем, він приклав руку до серця, — але я не маю сил відійти від неї, без неї я втратив би, вибачте за перебільшення, сенс життя. Я, — додав почервонівши, — поет, і без вас, тобто без вашої боротьби, без вашого розмаху, ваших ідей, що стали частинно і моїми власними ідеями, не написав би й рядка...

— І не пиши! Хто просить тебе писати? — Люба грубо, голосно зареготала. Він і не здригнувся. Обернувся до неї спиною, ніби хотів відгородитись від її насмішок, нахилився до мене, і я чув його гаряче дихання на обличчі.

— Чим напоїв би я рядки? Про що писав би? Про запльовані тротуари, про п'яних повій, спролетаризованих інтелігентів, які бажують абсолютного схудоbinня... які жили колись, як і ви, високими ідеями, властиво, однією — дійти до власної держави, як до золотого Клондайку, і тепер плюють на твір власних рук, на білого орла, на всі святощі, задля яких кров проливали, і прагнуть....

— Тягни, тягни, ти ж знаєш це напам'ять. Ми слухаємо тебе. Це тема наукової праці будівничого но-

вої Польщі, цю працю ти й справді тільки в якійсь новій Польщі зможеш написати й публікувати... Бачите, пане поручнику, як нажились, наситились. Кров проливали, а тепер плачуть...

— Ви не слухайте її, вона висміває.

Ромек заглядав у вічі з тисячами питань, але мені важко було відповісти, не розваживши щирість цього вибуху. Але я відчував одне, що з цим „оригінальним полячком” в'язалося, ба, замотувалося мое життя. Я почував, що це тільки початок, а помотані й заплутані зв'язки з ним з'єднують мене й Любу. Тому я, думаючи своє, безтямно повторив:

— То ви, кажете, поет? Пишете?...

— Я пишу! — підхопив зраділим, підвищеним голосом. — Пишу, бо що ж інше мені залишилось? Людина мусить мати свій світ, а коли світ, в якому живе, затишний, підлий і несправедливий, що тоді робити? Я не можу публікувати, я не можу виявляти навіть моїх думок, бо мої земляки назвали б мене зрадником. Та чи я зрадник? Чи можу мовчати, коли... О, я приречений на самоту, на крик в порожнечу...

— Ромку! Піди купи цигарок, — спокійно сказала Люба.

Він, наче не розуміючи, чи до нього це сказано, зупинив очі на Любиних губах і гірко засміявся. А тоді, нап'явши шапку на голову, вибіг з кімнати. Коли двері за ним зачинилися, Люба підійшла до ліжка і витягнула з-під подушки жовту паперову течку.

— Це для вас. Заховайте. Це, вибачте за жарт, обіцяна кава.

РОМЕК

Власне чого мені треба? Я серджуся на товаришів, мене дратують професори, я не можу зносити товариства мами! Мама, не зважаючи на мої намагання жити з нею по-приятельськи, стала зовсім неможливою. Вона така підозріла, недовірлива, незадоволена, повна гіркоти. Може винен у тому Марцін, але хіба вона того не розуміє? Чого не зверне своїх претенсій до нього, чому зганяє поганий настрій на мені, на моїй бідній шкурі? Марцін ніколи не буває вдома. Він пересиджує по коршмах, бо там у нього зустрічі зі „своїми людьми”. Ці його агенти виповнюють увесь його день, він з ними рад би й ночувати. Вони заступили йому домашнє вогнище, радість від дітей, ніжність від жінки. Ба, навіть гонори.

Мама не запрошує до нас гостей, бо Марціна ніколи нема, а їй самій ніяково приймати. Я думаю, вона могла б собі кожного вечора запросити якусь Когутовську, чи Щудло, навіть Валаховських або Гельборжанку, а в інші вечори до них побігти. Ні, сидить вдома знуджена, сердита і тільки чекає, коли я з'явлюся на порозі, щоб передо мною виливати жалі. А коли я відмовляюся слухати її скарги („тобі одному можу звіритись!”), плаче, що в неї був син і вже його немає. Що зі мною її життя ще сумніше, як без Тадзіка. Про нього вона бодай знає — лежить у могилі, а я?... Нібито живу з ними, але я такий чужий, нецирий!

Мама хотіла б повитягати з мене всі мої думки,

мрії, переживання. Витягати потрошечки, кожного дня, смакувати ними кожної хвилини, як смакує вона кавою, думаючи, що завтра знову буде день звірянь, секретів, сповіді і... ах, як це мене томить!

Того вечора, коли я вернувся від Любки пустий, висушений, розтроджений, мені не хотілося читати, думати, а де ж тоді розмовляти! І я грубо відвернувся від маминого настирливого запитання, що зі мною, чи не хочеться мені їсти.

— Боже! Боже! Завіщо Ти мене так тяжко караєш? — викрикнула, заломлюючи руки, і впала навколішки перед чудотворною іконою ченстоховською. Мене не зворушила, признаюсь невдячний, мамина скорботна поза, я почав вдивлятись у темний образ Матері Божої. Справді, гарна ікона, як Любуня каже, не ченстоховська, а белзька, бо ми таких ікон нібито не малювали. Вона каже, що її забрано з української церкви і що ми ніколи не вміли гарно малювати, зате вміємо красти й грабувати! Хіба я краду і брешу?

Мама хоч і хреститься, але, замість молитви, шепче:

— Пошли мені, милосердний Пане, смерть, бо це не життя. Я одна, одна, як палець, на широкому світі... — хреститься і зводиться з колін.

— Мамцю, та прошу перестати! — гукаю до неї вже з своєї кімнати. — Це не молитва, такою молитвою можна лише образити Господа.

— Рани Божі! Муки Христові! Ти смієшся з мене! В тебе нема ні серця, ні... ти камінь.

Я зачинив двері і вже не почув, хто я такий. Що ж поробиш? Хай собі молиться, коли така молитва дає їй відпруження. Але я не можу того слухати. Мені жаль мами, але я не можу.

Підводжуся з ліжка, на якому хотів полежати, ні про що не думаючи, і йду до мами. Не слід бути таким жорстоким, та ще й супроти мами, мами, яку я люблю так дуже. Коли я ввійшов до її кімнати, вона ще кля-

чала перед ліжком, голову втуливши в подушку. Очевидно, плакала.

— Мамусю! — так мені стало жаль, що я сам ледве стримую сльози. Як міг я так її кривдити? — Мамусю! Помиримось!

Мама на диво бадьоро й легко зводиться з колін. Її міцно збите тіло так суперечить з заплаканими очима. Вона повертає до мене ще не обсохлі від сліз очі, і я цілую її руки, що простягнулися до мене. Я з усієї душі бажаю, щоб вона була такою, як була в моєму дитинстві, щоб нічого від мене не вимагала, а лише віддавала все, що я забажав би, з такою веселою готовістю. Чи тепер може моя черга віддавати? Але чому ж вона домагається так настирливо, так занудливо? Я примаю її руку біля свого лица й усміхаюся так, як вона колись, коли я був маленьким і з-за якоїсь дурниці гірко плавав. В її очах появляється щось хороше, давне.

— Мамо! Що з тобою? Чого ти так завжди нарікаєш? Чого плачеш? Чого, нарешті, бажаєш? Може я сповню твої бажання, може не всі нараз, але так потрошки, і ти не мусітимеш плакати?

Вона плаче, гірко, невтишно, схлипуючи, але скоро заспокоюється. Я бачу, що виповнив якесь її бажання, певно, найбільше бажання. Вона не говорить нічого, але це виявляють її очі.

— Ну, що ж? Заспокоїлась? Краще тобі? Може ти хвора, мамусю?

— Ні, ні...

— Це може Марцін?

— Не кажи так про тата. Це ж твій...

— Не буду. А все ж признайся, це він доводить тебе до такого стану?

— До якого стану?

— А ось до такого, як зараз.

— Ах, Ромечку, — тихо жаліється, — я завжди сама-сама. Ніхто не заговорить до мене. Чи я так ба-

гато вимагаю від вас? От щоб не ходили, як сичі, щоб... навіть ти не ласкавий відповісти мені, коли питаю, чи не голодний...

— І тому плачеш? Ох! То я говоритиму з тобою про це скільки хочеш! Знаєш що? Звари флячки! З перцем, з пармеджаном, не вари дуже рідкими... І спечи коржа з яблуками! Я так люблю коржі, а не шарлотку! Або спечи з вишнями! Нема вишень? Тоді з чимсь таким, та ж ти спеціалістка, ти знаєш, з чим! Ну, задоволена? І ще скажу тобі, що я зараз же піду до тих жидівок на другому поверсі. Завадовському потрібна Сима...

— Чи ти при собі? Тому бовдурові потрібна жидівка, а ти зараз... — аж підскочила. — Як ти туди підеш?

— Звичайно. Постукаю та й увійду.

— Я тебе подивляю! — Мама витерла почервоного носа і, вже заспокоєна, шукає окулярів. Я знаходжу їх там, де вони звичайно лежать, на виступі печі. І на мить зринає на тому виступі алябастровий годинник з веселим циферблятом і... Любунина голівка. Знімаю з полиці Родзевічувну (я ніколи не помилюся — ця авторка діє на наших пань, як валеріянові краплі), і мама з довір'ям бере з моїх рук книжку. Заспокоїлась, очевидно, бо перегортає її уважно, шукаючи того місця, де гувернантка вибирається на балъ.

— Ну, то я йду до себе, трохи повчуся, чи дозволиш?

— Не жартуй, синочку, іди собі, — вона вже зайнята долею гувернантки. Я можу іти.

Якби мама знала, який я сумний, і що мене не розрадить ніяка Родзевічувна. Ніхто, ніхто! Чи я гірший від товаришів? От Завадовський, він задоволений і щасливий! — „Не хочеш Марильки? — питає мене. — То відпусти її мені!” — Я сміюся: — „Чи вона тебе захоче?” — „Не захоче? — він витріщує на мене свої

круглі, як у риби, очі. — А покажи мені таку панну, що не захотіла б Завадовського!”

І Завадовський має Марильку. Але йому мало. Він хоче Симу! І як він мучить мене, коли підходить!

— „Коли не познайомиш з тою жидівкою, то я скажу твоєму татові, що ти шалієш за українкою! Отож шляк старого графить!”

Любко, Любко! Якби ти знала, скільки мені коштуєш! Ще сьогодні мушу піти до тих жидівок, це вже останній реченець. А Завадовський, гоноровитий шляхтич, дав слово, що скаже старому, то й скаже. Він тільки сопе, це вже я, мовляв, вичерпав повну чашу його терпіння. Півроку чекає!

— Мамусю! Я вискочу на хвилину. Чи не бояти-мешся сама?

— Я? Та що ти, дитино! Іди, йди, та не барися.

Це „не барися” не має ніякого практичного значення. Це її відповідь на моє „цілую ручки”.

З нашого поверху сходи трохи стрімкіші на другий. Я туди ніколи не ходжу. Там живуть три родини трамвайних робітників і, власне, ті жидівки. На ганку, де живе Сима, ще з роду не був, хоч поверхом вище, на горище часом мамі помагаю віднести білизну. Сходи скриплять під моїми ногами, я намагаюся бігти якомога тихіше, пропускаючи по два-три ступні. За дверима в Лопусевичів бреше собака, чує незнайомі кроки. Ще заспівали залізні двері на ганок, і я біля Симиних дверей. Від поруччя до цвяха в стіні висить шнурок, а на ньому сушаться панчохи й гаптована шовкова сорочка. Ця елегантна сорочка суперечить в якійсь мірі моїй задуманій справі, і я хвилинку вагаюсь перед тим, як застукати у дерев'яні зі склом двері.

Хтось відхиляє занавіску і швидко, немов злякавшись, опускає.

— Хто там? — долітає захриплий, незнайомий голос.

— Пшиборовський... я до панни Сими. — Відчу-

ваю палючу припущеність під дверима цієї халупи. Його не чути, але мені вперто вчувається сморід нужденного жидівського житла. Захриплий голос піддає власне такі припущення.

— Симцю, там до тебе... — і голос віддалюється, боязкий і невдоволений. Але йому відповідає теплий, бадьорий молодий голосок:

— То проси, проси всередину! Антре!

Я переступаю поріг і вхожу в кухню. Під ногами м'який килим підкреслює мою неухважність. Я повинен був витерти ноги об ту витирачку, що лежала перед порогом. Килим застелює чистенько помиту підлогу з жовтих дощок, а кухонне начиння аж вбирає у себе очі осяйною чистотою на кахлевій печі. З покою виходить Сима. Вона підводить на мене великі карі очі, і трохи подані вперед, „зайчикуваті” зуби біліють у приязній усмішці.

— В першу чергу прошу вибачення, — белькочу невиразно, забуваючи в одну мить всі видумані причини моєї візити. Але Сима запрошує мене до покою спокійно, приязно і невимушено. Зовсім так, ніби це я прийшов до неї не вперше, а приходив кожного дня. Але я не можу піддатися цій щирості. І я дуже офіційний.

— Вас напевно дивує моя нахабність, як це я, не-прошений, майже незнайомий, міг так ввірватися до вашої хати. Але ми... я думаю... між нами... ми вже давно повинні були нав'язати сусідські... відновити наше дитяче знайомство...

— Та певно, певно, хто каже, що я дивуюсь? Сі-дайте собі! — і Сима прибирає книжки зі стола, відслонюючи мережану скатерть, крізь яку просвічує політура солідного стола. Такий же масивний буфет з кришталеvim посудом та срібними чарками манячить за її плечима. На мармуровій плиті сперлася опецькувата цукорниця, фотелі вкриті розкішним оксамитом, на вікні важка вишнева завіса, як у театрі, а під но-

гами перський килим. Я не стримався і, оглянувшись по кімнаті, виявив своє здивовання.

— Не так уявляв вашу хату, панно Симо. Скільки років живемо в однім будинку, а я...

Симіні нерівні зуби блищать неприхованим задоволенням.

— Ви, мабуть, думали, пане Пшиборовський, що ми живемо в халабуді? І трохи розчарований? — голосно сміється, аж її мати в кухні невдоволено муркоче. — А що? Не вгадала?

— В халабуді? Ні, тільки думав, що це мешкання далеко менше...

— Менше? Воно достоєннісінько таке, як ваше колишне, коли ви ще не жили в мешканні Голубовичів. То значить там, де жили Голубовичі колись...

Я відчуваю в її словах наслідок, щось вороже в нібито спокійній інформації. Мало бракує, щоб я відпалив нахабці якимсь досадним слівцем, не довівши справу до кінця, але власне справа... Сима власне ніби й не помічає мого конфузу. Може й свідомо шарпає мою амбіцію, але я витримую. І так уже далеко забрів, щоб з половини дороги відступати. Тим часом її мати з кухні кидає неспіливе питання:

— А що з Голубовичами? Ви їх, може, колись зустрічали?

— Ага, власне! Ви ніколи не бачите Любку?

— Часом зустрічаю. Любку, її сестру...

— Бідні дівчата... — лине з кухні.

— Чого бідні? — гукає Сима в кухню. — Любуна виросла на таку гарну панну, уй, яку гарну! Вона моя ровесниця, ми з нею гралися разом, не часто, бо нас розганяли ті, з партеру. — Сима повертає до мене своє лице вже без тієї драпіжної усмішки. Її очі заволіклися сентиментальним туманом. Чи я прийшов до неї витягати дурнуваті спогади, сентиментальні натяки?

— Панно Симо, ви мене й не питаєте, чого я прийшов до вас.

— А чи випадає питати? Прийшли, то й скажете. А ми що? Не маємо часу? Та навіть коли не скажете, то й так будемо. Мама почастиє нас гербатою, та й посидимо як сусід з сусідкою, як кавалер з кавалеркою..

— Сима знову сміється. Тепер уже голосно сміється, аж, здається, посуд дзвенить на буфеті. Чаю мені не хотілося, може чого доброго ще почастиє мацою чи гаманом. І я урвав, хоч намагався жартувати, як і вона.

— Чому не скажу? Я прийшов вас порвати, як римляни поривали сабінок...

— За жінку!? — скрикнула з удаваним страхом, і зараз же хитренько прижмурила очі. — А мені вже здавалося, що вам треба допомогти в науці... — і обкинула мене діловим поглядом. — Я даю лекції математики.

— Коли візьмете середину між першим вашим здогадом і другим, то будете зовсім близько правди.

— В чому ж вам треба допомогти? — і вона з ділового тону сховзнулася в зовсім неприховану підозрілість.

— Ох, не лякайтесь! Нічого поважного. Хоч власне, це й поважно і так, як ви здогадуєтесь. Моєму товаришеві Завадовському треба допомоги. Ви його може знаєте з університету... на правничому факультеті.

— Ні, не знаю. А що ж йому важко? На праві і важко?

— Важко, це факт!

І так мала вирішитись доля Завадовського і до деякої міри й моя, коли Сими́на мати застелила стіл, поставила турецькі чашечки і торт. Ось тобі й маца!

— Ви курите? — Сима закурила і крізь дим уважно мене спостерігала. Після чашки кави й чималого шматка торту, я взяв від неї запевнення, що вона дозволить познайомити себе з Завадовським, задля якого я й насмілювався турбувати її.

— А там уже самі договоритесь, хто і чого вчитиме.

— А то ж як? — насторожилася Сима.

— Це я так пожартував. Він знає, чого потребує і скільки вам за те...

Я встав, і ми домовились, що завтра всі троє зустрінемось на університеті. Сима застереглась, щоб тільки без запізень.

Вже прощаючись, я кинув оком на книжки, які дівчина відсунула на край стола. Це були книжки, писані кирилицею.

— Ви, певно, не знаєте цієї мови, а я її знаю! — кинула визивно. — Мені мови легко даються, зрештою, це мова тутешнього населення, правда, не всього, але трохи їх тут є, тих українців. Чи як ви думаете? — вирячила булькаті очі, і знову мені здалося, що вона перевіряє мене якось так насмішливо. І я, як штубак, відповів, повагавшись:

— Мені мови нелегко даються. А цієї мови мене не вчили.

Чого це я так відповів Симі, не знаю. Може тому, що ударила мене такою грубістю.

— Дивно, бо ваша мама, здається, знає українську мову... чи пак знала...

— Нічого не скажу про це, мама ніколи не зверталась до мене, і взагалі чому таке питання?

— Власне, Симко, для чого таке питання? — донеслося з кухні.

— Я й сама не знаю. Сама не знаю, — задумалася дівчина, — чому мені здавалося...

Я поспішив прощатись, але моя сусідка ніби й не помічала цього.

— Про це можна роман писати...

— А можна! Про вас, про мене... — признався я жартома, але Сима з поважним поглядом, ніби до себе, продовжувала:

— Про таку інтернаціональну кам'яницю, про те, як перемішалися люди, раси, релігії, звичаї в такому одному маленькому містечку на землі...

— Я бачу, що ви не лише правник, ви літерат!

— Хотіла б бути, але... Ну, до завтра, сусіде!

Я побіг з того другого поверху не тільки порадувати закоханого Завадовського, а й розвеселити мою маму описом „халабуди”.

ВЕРОНІКА

— Ви щасливі, товаришко Веро? — запитав Михайло, кинувши хмурий погляд на моє обстрижене волосся й на куцу спідничку. — Очі у вас горять, сяють, як діаманти, — додав лагідніше. Сплюнув і кинув цигарку на підлогу.

— Що це з вами, товаришу, попелнички стали не помічати?

— Вибачте, я сьогодні такий, що вовком завив би, тікав би в ліс, у нетрі, подалі від цього усього...

Тільки тепер я завважила, що обличчя в Михайла схудло, і новий, зовсім тупий сум у його очах вразив мене докраю. Давненько ми з ним не бачились, бо він, хоч і працював у тому ж місті, жив своїм життям, а моє життя йшло іншими дорогами. Я була така молода і, приховавши своє ненадійне походження, влаштувалась за своєю подобою. Я була надто молодою, щоб не жити надіями на краще, на щось, що прийде.

Михайлів настрої був незвичайний, але я не звернула на це належної уваги. Мої думки кружляли біля одного молодого письменника, що був мені далеко не байдужим. Він навіть почав заговорювати про спільне з ним життя, про працю для народу і спільне майбутнє. У розмові між двома молодими особами це було звичайне любовне признание і бажання звінчатись.

Це була, власне, та передвечірня година, коли, звільнившись від праці, Микола приходив до мене, щоб разом піти в театр, кіно чи на концерт. Кожного

вечора були цікаві вистави, дискусії в літературному клубі. Всюди треба було бути, всюди побігти, подивитись, послухати, в житті було стільки нових подій, можна було його пити, захлинатись новим, захоплюючим, дарма, що за все слід було боротися, розпихатись, промощувати дорогу, що нічим було затопити в печі і доводилось часом голодним лягати спати. Прихід старого знайомого в цю нашу годину був трохи недоречний, а його збентежений вигляд віщував якусь неприємну несподіванку.

— Ви хворі?

— Чи ви такі наївні, чи тільки прикидаєтесь? — його очі блиснули злими вогниками.

— Хіба ж це наївне питання, коли співчувають людині, що й справді погано виглядає? Постривайте, я ображусь, коли так прийматимете моє щире співчуття! Хіба я заслужила на таку ущипливість? Ви хворі! Щоки палають, очі горять, колір обличчя сірий... Ви таки хворі, Михайле Івановичу!

— Може й так, — признався стиха, і по хвилині, розглянувшись по кімнаті, запитав — Чи могли б ви на деякий час примістити мене у себе... доглянути?

— Я? В себе? А хіба я в себе? Живу, як усі, кутом. Зі мною дівчата... та й доглянути важко, бо цілий день на роботі... Але день два... скажу, приїхав родич з... — завагалася, пригадавши Миколу, — та й це неможливе. Чи ми живемо, як...

— То ж бо воно й є! — буркнув понуро Михайло. — Тут люди живуть, як вовки, одне одному вовк.

— Я вас не розумію, я нічого не розумію.

— Хай буде й так. Краще не розуміти. Або було раніше розуміти, там розуміти, бо тепер пізно...

Михайло пішов. Важко загупали його чоботи в коридорі, аж не затихли зовсім.

Я сиділа задумана, не рухаючись, і жаль мені стало його. І разом досадно було, бо в голові заройлося від божевільних підозрінь, що Михайло прийшов до

мене добиватись подяки за те, що привіз мене сюди. Взагалі він вів себе з перших хвилин нашого знайомства по-приятельськи, а тут і не помічав. Для нього існували його ідеї або, як він їх називав — боротьба. Жінок йому, очевидно, не було потрібно, а ще мене, попівну, він відмежував від себе зараз після приїзду. У нього до того ж була дружина, чи хто вона така — Ванда. Ванда не кидала надій, що він, улаштувавшись, викличе її до себе, і чекала на його виклик. Він міг її викликати, у Харкові мав усе те, чого йому бракувало „під проклятими ляхами”. Роботу, „боротьбу”... Це вперше від довгого часу він зайшов до мене, якось так, ніби викликаний konieczністю. Може й справді потребував мене?

Помилувавшись собою в дзеркалі, я відкинула коротке волосся з чола, проганяючи тим рухом невчасні думки. Мені так далеко було до Михайлової хвороби, чи критичного ставлення до дійсності, до оцінки явищ, що з такою швидкістю мінялися довкола мене. Я не почувала навіть жалю до нього за розвіяні надії, які він покладав на мене. Він, одначе, і з мене був невдоволений, але я кинулася в нове життя, забуваючи, що я з „галічмен”, я визбулася своєї галицької вимови, до якої не могли звикнути мої товариші з курсів. Я була україркою, і мені добре було в новій дійсності.

Може на початках нашого життя Михайло був єдиним найближчим другом, але тепер земляками стали і Муся, і господиня Водолазова, і, безперечно, між мною і Михайлом не було такого єднання душ, як з Миколою! Чи Микола комуніст? Для мене він був ідеалом! Молодий запал, розмах і віра в майбутнє нашого народу! Гордість і ліризм! Іноді глухої ночі, коли не спалось, я порівнювала Миколу з іншими. Я не могла його ні з ким зрівняти, навіть з Семеном, бо до Семена почувала такий гіркий жаль! Може одна пані Голубович із своїми людськими прикметами, що зачаровували кожного при зустрічі з нею, дорівнювала

йому. Я якось сказала Миколі про це, але він застеріг мене, сміючись:

— Тільки не згадуй про це нікому, моя мила! Ти знаєш, який злочин ти шиєш мені таким порівнянням?

Нікому я про це не згадувала! Але кожного разу впевнялась, що саме пані Голубович і він були одної крові люди, хоч між ними лягли кордони...

Муся пішла на вечірні курси, а я мала вихідний. Я натерла підлогу, ганьблячи в душі Михайлову цигарку, докинула дров до печі, одягнулась як могла найкраще. В кімнаті було затишно. Навіть за стіною не грюкали, будинок, мабуть, відпочивав після метушні. Вже доходила сьома година. Микола мусів бути вже у мене, але його не було. Я взялася за книжку, щоб час не довжився, але думки то стрибали біля Миколи і його притізенного приходу, то летіли до Михайлових запалих щік та гірких слів.

Може Миколу затримали знову в редакції, як це було минулого тижня? А може сам засидівся... біля секретарки? У серці вкрадливо ворушилась підозра. Микола такий милий, дівчата люблять його так, як і його поезії. Михайло питає мене, чи я щаслива... Ще зовсім недавно, коли ще не знала Миколи, я зовсім була нещаслива! Боже, один Михайло знав, як гірко розчарував мене хмурий Харків і ті московські чиновники, яких Микола називає то вигодуваними міщанами, то противними обивателями, то просто таки презреними малоросами.

Сьогодні в мене Микола, і всі вони мені байдужі, чужі. Вони й так на вимиранні, каже Микола, останні могікани... Будуть колись лише такі, як Микола... Прекрасні люди, які знають, чого хочуть, і борються за це. Я щаслива! Тільки як признатись Михайлові у своєму щасті, коли він такий гіркий, сумний? Мені треба було запитати його щиро, як товариш товариша. А я вигнала на мороз, негоду, хворого. І думка

про це наганяла холодок, я трусилась, дармащо грубка аж гуділа.

У двері подзвонили тричі. Це Микола! Я вибігла в передпокій.

— Це ти нарешті! — вистогнала, сповнена радості від його сяйливих очей. — Я так хвилювалася, так довго тебе не було...

— Хвилювалася, голубко? Я ж просто з редакції. Раніш як о сьомій мені ніяк не можливо. Та ти одягайся швиденько, у мене квитки до Березоля.

Я одягаюсь, я бігаю по кімнаті, чепурюсь і лепечу:

— Тількищо заходив Михайло... але якийсь такий дивний... і швидко пішов геть. Защепи мені пряжку! Ніколи не... може слід було затримати, розважити... о, коли б ти був! А то я сама не знаю, що й думати. Таке говорив гірке, сумне... І пішов, так і не сказавши, чого хотів. О, я вже готова! Подобаюсь тобі в цій шапочці? Ну, можемо йти! Ходім, а то запізнимось!

А Микола, слухаючи мене, замовк, якимось понурившись, і ніби про себе кинув:

— Краще, щоб не заходив...

— Що ти кажеш!? Він ніби мій брат, мій земляк, чи я знаю...

— Ну, ходім, і справді пізно буде.

Ми помчались на театральну площу, де білів будинок Березоля. Людей було, як звичайно, дуже багато. Ми ледве пропхались у фойє. Зі стін дивились на нас глибокі очі Леся Курбаса. Обабіч портрета режисера висіли ще портрети декоратора Меллера і драматургів Куліша та Дніпровського. Саме грали п'єсу „Народній Малахій”. Увійшли до залі. Розсунулась оксамитова, кольору старого золота, завіса. Ми завмерли. Тільки наприкінці першої дії, коли Стаканчик відходив і йому вклонялися великі, золоті соняшники, ми почали плескати разом з іншими. А після останньої дії у мене настрій змінився, я стала

сумна, сумна, і навіть Микола не міг розважити, бо він і сам був ніби змінений. Десь пропала золота веселість, ой горе, чи не сказав і він таке гірке, сумне слівце, як Михайло?

З того вечора поплили дні швидшою, бурхливішою течією. Микола, нарешті, дістав квартиру. Ми могли записатися в ЗАГС'і. Я працювала в заводській бібліотеці, Микола видавав другу збірку поезій. Їмо по їдальнях, а вечорами ходимо в театр, в кіно.

**
*

Холодна, нетоплена бібліотека. Закостенілими руками нишпорю по книжках. Сиджу здебільша сама, мене не займають, читаю...

У неділю в нашому заводі був літературний вечір. Приїздили читати відомі письменники. Я їх бачила вперше. Микола не був вільний, і я пішла сама. Людей набилось багато, майже сама молодь. Люблять слухати. Біля мене сидів якийсь хлопець у військовій шинелі й частенько поглядав у мій бік. Я помітила, що він був дуже блідий, але очі мав променисті, якісь горючі. Трохи нагадував Михайла. Шкода стало мені, приобіцяла собі завтра після роботи відвідати його. Коли б у мене трохи більше часу, а то праця, збори, та й безліч інших справ. До „Скороходу” привезли, кажуть, черевики, а мої геть розлітаються. Та що там черевики!

На сцену входять один по одному письменники. Цього з буйним чубом, горбатоносого бачила. Слухаю його новелю, але не подобається. Все в окликах, закликах... невиразна. А цей маленький читає так, ніби ковтає слово за словом, тільки руку підносить угору, мабуть, і самому не чутно. І інші не подобаються... Після того, як я начиталась у бібліотеці перекладних творів, ці видаються якимись сирими. Згадалися лекції латинської мови... Овідій, Горацій... Марійка скан-

дус — ауреа пріма сата'ст етас... Я вивчаю напам'ять і перекладаю. А запам'ятати нічого не можу! А ось прочитла Зерова! Марійка скандує... Де вона, моя бідна Марійка?

Здригнулася, неначе обвіяв мене холодний вітер. На сцену ввійшов швидким кроком невисокий, чорнявий у чорному. Підніс голову з чорними гадюками брів, на невисоке чоло набігли хмарки чорного волосся. Обвів залю палаючими очима, і біле обличчя передало хвилювання слухачам. Заля замовкла. Густий, темний голос несеться по залі й приковує до себе жадібну увагу. Нікого до нього не слухала я так і нікого після нього вже не слухала зовсім.

— „Я — романтика”.

Він читав, не підносячи голосу, але в його голосі то гриміли весняні громи, то, ніби співаючи тужливі церковні напиви, тужила революційна осінь, то стогнала смерть, то хлюпала кров і ридало гірке розчарування. Навіть у тій жертві, яку він, перемагаючи себе, приніс революції, було зерно зневіри, розпачу й передчуття загибелі. Він читав, до шепоту знижуючи голос, але ми чули кожний відчайний звук, кожне тремтіння живого тіла. Він робив павзу, і тоді слухачі набирали в груди повітря, щоб далі з напруженими до краю нервами слухати й слухати. Ось скінчиз, а в мене почуття, наче щось біля мене завалилось.

— От сукін син! — вилаявся хтось біля мене, обережно витираючи носа, коли письменник під страшні оплески зійшов зі сцени.

— Цей хвилює! — як відгомін попередньому, шепнув блідий юнак, що сидів поруч зі мною.

Не знаю, що відчули слухачі у великій залі нашого заводу, але я відчула, що не лише він, цей письменник, розстріляв матір заради революції! Це ми всі розстріляли все рідне й святе заради того повного життя, яке мало здійснитися в нашій країні. І я сама почула, що й я на вівтар, закурений пожежами, понесла маленьку

частинку свого дорогого, і я маленькими щоденними жертвами хотіла причинитись до відбудови своєї країни. Це розумілося у великих масштабах, у незрозумілому мені й досі інтернаціональному розмахові, але розумілося лише на словах. В душі ми почували, що жертвуємо всім для тієї власне розстріляної сином матері, яка лише в його новелі мала нас усіх освідомити про жах тієї жертви. І я, вихована не на безбожницьких семінарах, а в прадідівській, християнській вірі, розуміла так душу цього письменника, що хвилював нас силою свого поетичного слова. Лише згодом моя віра почала гаснути, я починала розуміти, що надто великі наші жертви, а результати — нікчемні — нас обманули! Та ми ще не впали у відчай. Ми чекали, що все влаштується (війна ж ще не закінчилась, повторював Семен), що війна це і є життя! А невисокий поет там, на сцені, сказав голосно всім, що результати наших непомірних жертв безрадісні і що війну-революцію заплювали.

— Нічого не розумію, — шепнула я відчайо до себе, і мій блідолиций сусід нахилився до мене з вогнем ув очах.

— Горе, що не розуміємо! Але маси схвилювались, бачите? А вони ж спали непробудним сном!

Величезна заводська заля кипіла. Гукала, плескала, тупала ногами. Викликала письменника, не хотіла нікого іншого.

— Гляньте! Це ж океан енергії! Це сила! — блідий хлопець біля мене ще щось сказав, але я не чула. Я ридала ридьма. В ту хвилину, а не тоді, коли доводилося вистоювати за хлібом у безконечних чергах, коли бачила, як бездари „з народу” висувалися на провідні місця за протекцією якоїсь фатальної послідовності, в ту хвилину зрозуміла, що революцію украдено. Так, украли в нас чужі комуністи, як колись чужі царі волю.

Невеличкий, чорнявий письменник сміливо про-

мовив до окрадених мас. Так голосно й ясно не промовляв у столиці соціялістичної України ніхто. Може після нього заговорять усі обмануті, окрадені? Але як? Всі разом чи поодиночі? Згадався Михайло, його нарікання, жалі, розчарування. Треба всім одностайне говорити. Та що там говорити — боронитись, боротися треба! Чи зрозуміли це всі ці розпалені, розхвилювані молоді люди? Чому я згадала в цю мить Михайла, не мого Миколу? Яка шкода, що Микола зайнятий цього вечора в редакції! Може він читав це оповідання? А коли не читав? А коли розуміє це по-своєму? Він такий оптиміст..

Вислухавши вже без уваги інших письменників, я поспішала до виходу, щоб якнайшвидше вибратись з юрби. І тут хтось торкнувся мого плеча.

— Сюди, сюди! — і повернув мене в сторону Старомосковської вулиці. — Ви до центру?

Тільки тепер, глянувши в обличчя блідого юнака, я згадала, що він частенько заходив до нашої бібліотеки. Значить, ми старі знайомі. Хоч не було звичайним наше знайомство і зустріч не дуже етикетна, ми споріднились незвичайним збудженням. Після довгої мовчанки, що супроводила нас напівтемною вулицею з непривітними, облупленими будинками, він обізвався:

— Я такий схвилюваний цією новелею... хоч досі не мав до нього довір'я... але зараз бачу, що різнимось з ним тільки способом вислову.. ідеї в нас ті самі... ті самі.

— І я! — відповідаю я щиро, приймаючи його товариство з полегшенням. — Так важко зібрати думки... стільки нового розкрилося в душі... для мене це все було зовсім незрозуміле... я з Галичини..

— Ви з Галичини? — з недовір'ям обкинув поглядом мою постать.

— Я приїхала сюди, бо Галичину зайняли поляки, а тут Україна...

— Але яка Україна! — кинув гірко.

— Для мене досить, що Україна, і може це все перемелеться.

— Само ніщо не зробиться — і замовк. І я мовчала. Трохи згодом, коли мороз згасив наш запал і ноги в дірявих кальшоках почали мерзнути, я погодилася:

— Так, це не те, що ми уявляли. Алеж ми були далеко. Здалеку все має інший вигляд.

— Ніхто не уявляв, навіть тут, усередині, хіба підлі кар'єристи. Тому таке розчарування і охота боротись знищена.

— Хто каже, що знищена?

Але він не відповів. І ми знову замовкли. Я думала про Михайла. Він боровся, це певне. А Микола? Я починала бачити багато перед тим непомічених речей. Чи для мене все те, що діялось навколо мене — все було гаразд? Чи те сидіння в бібліотеці, в якій було стільки книжкового мотлоху, мене задовольняло? Курси? Для чого вони мені здалися?

— Ви студент?

Він мовчав, ніби не чув.

— Ви хотіли б учитись? Бо я хотіла. Зразу хотіла вчити, але пізніше побачила.. хотіла вчитись сама, та...

— Будете вчитись. Покищо треба трохи... Ви хотіли б воювати?

Я глянула, чи він не жартує. Він усміхнувся.

— Пробачте. Я пожартував.

— Це не жарти. Ваші очі не усміхаються... У вас дивні очі...

— А в вас гарні очі! Розкажіть щось про себе, галичаночко!

Що ж, я почала. Про війну, про школу, про нареченого, який загинув, про смерть батьків, про малих дівчаток з Польової вулиці, не обминула пані Залевської, що була в моєму житті символом гіркого призначення. Він слухав уважно.

Непомітно вийшли ми на Миколаївську площу. Я зогрілася, ноги пашіли, я ходила б так до ранку,

перегортаючи незабутні сторінки минулого, такого далекого, що здавалось було вже не моїм минулим. Я згадала хустину, що її мала виплести своїй співкомірниці, Мусі. Ми зупинилися і потиснули одне одному руки.

— Уже все, мабуть, знаєте про мене. А хто такий ви — і досі мені невідомо.

Та він не встиг ще відповісти, коли я тихо скрикнула:

— Гляньте, хто це заходить до нашого будинку? Ах, це...

Він витягнув мене в під'їзд і ми причаїлися. Чорне авто, що до нього посідали якісь люди, поплило м'яко по засніженій дорозі. Ми попрощалися, пурхнули в різні боки, ніби горобці.

До кого це приїжджали гепеушники? Ніхто нам не сказав, тільки господиня чогось заявила, щоб ми з Мусею вибралися до 20-го з квартири. Хтось з облвиконкому, мовляв, дістав ордер на квартиру, а наша кімната найбільша. Невелике горе! У мого Миколи був ордер, і найближчого вихідного дня ми мали звінчатись. Тому й невиразна м'яна господині Водолазової, і нічна пригода не трималися голови.

**
*

І ось наближався вихідний! Вже зранку я приготувала все потрібне, а ввечері мав прийти Микола, щоб узяти мене до Загс'у. А він чогось спізнявся. Його не було й після сьомої, не було й пізно ввечері, коли погасло світло надворі й управдом замкнув двері. Я скулилася біля погасаючої печі, стомлена цілоденним вичікуванням, і нерадісні думки одна за одною обступали голову. Я наслухувала, чи не почую на сходах знайомі кроки, але рип скриплого управдомового ключа був останнім звуком, що пролунав на вулиці.

Години минали, але я не була певна, що чекаю

даремне, що Микола не прийде. Я випрасувала Миколин темний одяг, приготувала свою найкращу суконку, я бачила свого Миколу з його задуманими очима, його козацькою вродою під вінцем... Та Микола не приходив.

Я закуняла біля печі і коли прокинулася від холоду, у вікнах вже сірів день. Падав лінливий, тихий сніг. Минув мій вихідний, і мені треба було йти на роботу. Але я пішла шукати Миколу. Коли задзвонили перші трамваї, я подалась до редакції. Не могла повірити, щоб за роботою, скільки б її не було, забув про вінчання. На душі було важко. Здавалося, оце вже вдруге щось псується в Божій машині — мого життя. У редакції Миколи не було. Я хотіла була зачекати на коридорі, але робітники редакції поглядали на мене якось дивно, і я вийшла на вулицю. Проходжувалась туди й сюди, на мене падав сніг, я змекла, чекаючи не знати, як довго.

Микола жив недалеко редакції, я пішла поволеньки туди з надією зустріти його по дорозі. Не зустрівши, підійшла до його дому. Ніхто з вікон мене не помітив. Я вибралась поволі сходами з тяжким почуттям у душі й постукала в двері.

— До Миколи Сердюка! — гукнула в темний коридор, коли двері прочинились вузькою щілинкою.

— Ага! — хтось невидний заметушився в темній прогалині. — Його забрали вночі... — і двері зачинились.

Зійшла вниз і стояла на вулиці, не добираючи, в який бік податися. Власне, не було куди йти. Вулиці порожні, безконечні, пороша закрила зрадливі калюжі, і я спотикалась, захляпуючи начищені черевики. Вдома не було нікого, Муся працювала, а Водолазова була така непривітна, що я боялася її. Піти в бібліотеку? Та хіба там можна заховатись, щоб виплакати горе, яке давило горло? Згадався Михайло. Вже все ясно. Він приходив до мене, тікаючи від своєї долі,

хотів заховатись від неї. Добре схоронище в моїй хаті! Я була певна, що ті нічні гості приїздили до моєї хати, а господиня не мала права мене попередити... „Людина — людині вовк”. Чого це так? Ех, Михайле, Михайле! Чого це ми сюди забрили, де людина людині вовк? Як це було по-латинському? Латина — контрреволюція, пролетаріятові непотрібна. І мое походження контрреволюція — треба його приховувати. Білі ручки, попівна! Певно, що нагадають... Треба тікати, але куди? І чого? Не ховатись, а шукати Миколу мушу! Може це помилка? Напевно помилка, і все выясниться... От коли б того блідого юнака розпитати, порадитись, він навчився на советських гараздах...

Не пішла додому, завершила в сторону бібліотеки. За фабрикою на великій площі рішила почекати полудня, може з'явиться...

Доходила дванадцята, але юнака не було. Де ж він? Може сидів у бібліотеці? Але як мені вполудне заходити? Може побачить, що мене немає, і вийде? А чого ж тоді не виходить? Страшне бажання побачити його, єдину на світі близьку людину, змусило вголос помолитись. Стою одна серед безлюдної площі, стривожена, голодна, перемерзла, і топчусь по снігу. Стою в снігу і молюсь, молюсь, і потрохи забуваю горе, неспокій, згадую муки, що їх переносив Син Божий, і заспокоююсь. Хіба я терплю? Хотіла б сама терпіти фізично й знати, що мій Микола живий, і все це жорстокий кошмар.

Згадала, що той юнак з бібліотеки не пропускає ні одної вистави в Березолі, так сам казав. Пішла туди. Рада, що це далеко, в іншому кінці міста. Йшла не поспішаючи, бо на дні надії, що там зустріну його, піднімався гіркий осад сумнівів. Западав присмерк. Короткий зимовий день хилився до відпочинку, а я брела снігами та калюжами по тихих вулицях, по людних скверах, шукаючи незнайомого, якого й імени не знала. Що ж таке ім'я? Воно іноді й небезпечне.

Театр був зачинений, тільки о сьомій з половиною починалась вистава. Що ж було робити? І тоді прийшла думка — до Михайла! Забуваючи втому, вдерлась до трамваю, щоб не гаяти часу, і через півгодини опинилась на Холодній Горі.

В домику, де жив Михайло, світилось. Я уявляла його в ліжку, хворого, з прикрим кашлем, і забула про себе. Я була молода і здорова!

Пристанула під дверима, що вели до Михайлової кімнати в сільського типу хатині, і почула, що всередині гамірно, хоч оббиті ганчір'ям двері глушили людські голоси. Вмить гамір ущух, коли я постукала. Я мужньо витримала довгу нараду там усередині, пускати мене чи ні. Врешті двері тихенько хтось прочинив і запитав обережно:

— Хто?

— Вера, землячка, пустіть у хату...

— Єзус Марія! — вигукнув жіночий голос, і від того голосу я здригнулася, як від електричного струму. Та вертатись було пізно. Мене втягнули всередину Михайлова господиня, що, як і я, приїхала з Галичини, і... пані Ванда.

— Це пані Ва... — змогла лише вимовити я і впала, як делікатна панночка. І мусіли мене відтирати й приводити до притомности. О, щасливі хвилини! О, безмежний спокою! Як гірко було прокинутись із зомління до жахливої дійсности! До всіх моїх злигоднів ще додалося почуття провини перед тією жінкою.

— Я хотіла вас убити, — призналась з убивчою щирістю пані Ванда. — Скільки я витерпіла через вас, моя кохана! Це може зрозуміти лише жінка, що кохала останнім коханням! Я так думала... всі говорили... аж приїхала я сюди... Пані Стасюк все вияснила, я все знаю, не переймайтесь цим усім, що я байдурю, — скривилась, збираючись заплакати, постаріла, зчорніла жінка. — Серце не слуга... я підозривала всіх, а Михайло, бідний...

— А де ж Михайло?

— Ви не знаєте? Забрали...

— Забрали... Не плачте, дорога пані Вандо, його випустять, це непорозуміння, — заплакала я в її обіймах. Я лила сльози, хоч хотіла її потішити, запевнити. Від тих сліз мені стало легше, а пані Ванда вже не могла заспокоїтись. Вона „лила сльози день і ніч, відколи приїхала за своїм коханим до цього пекельного краю.”

Зате пані Стасюк примирилася з долею і брала життя з практичного боку. Виплакавшись, вона взялася гріти воду на чай, висушила мої черевики і спокійним піклуванням вселювала поволі спокій у наші розбурхані нерви. Я її не любила. Михайло називав її не інакше, як тумануватою комуністкою, але зараз я шанувала її спокійну готовість помагати іншим. Михайлові помагала, Ванді, коли з'явилася після його ув'язнення, і зараз мені допомагає. Як міняються люди, як міняємось ми! Я і Михайло, і бідний юнак, і мій Микола по одному боці, а „товаришка Стасюк” — по другому. Її, певно, не постигне наша доля. Їй можна було позаздрити спокійного до якогось часу життя, але я не заздрила, хоч відкрила в цій „тумануватій комуністці” тепле жіноче серце. Мало того, вона била себе твердою рукою в груди й божилась, що вона не комуністка! Що вона нікого в житті не скривдила, а лише хоче жити так, як інші... перейшла й вона твердо пробу життя, що замкнула їй рота на „чотири замки”. Всі ми, зрештою, в різній мірі перейшли її, і хай мені, Михайлові, пані Ванді й сотням інших довірливих, безкритичних дурнів вибачать на землі наші земляки, а на небі Бог! Михайло так хотів учитись, я — поліпшити долю, пані Ванда мала неслухняне серце, яке й загубила в холодному, чужому місті.

Скільки ми переговорили тої ночі! Скільки вічних життєвих правд перейшло через наші уста! Ми могли вийти на вулиці всіх міст, усіх країн та континен-

тів і перестерігати людство. В наших очах відсвічувалась мудрість сторіч, дармащо мені було тільки двадцять два роки, а пані Ванда і пані Стасюк ледве вміли підписатись...

— Не багато я розумію, завіщо нас карають, чого від нас хочуть — одного я певна, мої дорогі, що це все горе переносимо для України!

— Для України, — погодилась, сумно звівши голову, пані Ванда, і я подумала: як жаль, що не чув цього Михайло...

Треба було щось робити, на те жіноча непосидюща вдача. Пані Ванда рішила податись за Михайлом, слідом, де б його не заслали. „Товаришка Стасюк” мала плечі і рішила добиватись дозволу на виїзд.

— Я чужа громадянка! У мене в Львові брати і сестри. Я доб'юсь. І там робитиму все, щоб люди були розумніші від мене. Щоб мене та холера побила, коли я не робитиму це! — і її дебелий п'ястук гримнув зі силою по столі.

Пересидівши моторошну ніч на Михайловому ліжку, пішла я вранці на роботу. Це ж скінчився мій вихідний для весілля день і робота чекала. Та не встигла я перейти площу, що відділяла фабрику від вулиці, як до мене підійшло двос. І до бібліотеки я не попала. Мене лхнули в закриту машину, і тільки мигцем, доки ще почорнів світ ув очах, доглянула я з того боку постать блідого юнака. Чи побачив мене, не знаю. Може й побачив, але пізно, пізно! На двадцять чотири години запізнився, юначе!

ЛЮБУНЯ

Кинула останній погляд у дзеркало і воно мені влестило. Все було на місці. Вуалька надавала таємничості й тримала на голові цей неможливий капелюх, що ніяк не хотів триматися, схилившись над одним оком. Кокетливо коливалося струсине перо, спадаючи м'яко на вухо, прозорі панчохи виопуклювали литки, а коротка спідничка з розрізом над коліном була останнім криком моди. І криком проти моєї колишньої, ще з гімназійних добрих часів скромности...

До чорта скромність, коли йдеш на суд свідчити, що в ту ніч, коли вбили міністра освіти, Демчук ночував у моєї хаті. (В цю мить під грубою верствою пудри лице залилося гарячою кров'ю). Добре, що й казати, — це так вдома, а що буде там? Там мої рум'янці будуть ще може сильнішим алібі для Демчука. Який цей Демчук? Та що там! Я маю відповісти на питання, розповісти, коли б питали детальніше, і піду собі геть. Думаю про Демчука, але я не повинна цього робити. Мушу поводитись трохи визивно й самопевно. Визивно заявити, що підсудний був уночі з п'ятниці на суботу у мене — і скінчено.

Притрусила ніс новою хмаркою пудри. Стала зразу біла, як стіна. Прикусила губи, і вони порожевіли. Подуваючи на вуальку, яка мені заважала, пішла вниз, обминаючи корзо до судового будинку. Якби нікого не зустріти! Йшла швидким кроком, уникаючи дивитись на прохожих, що їм, мабуть, дивно було від

мого небуденного вигляду, що по моїй короткій спідничці й тому неможливому капелюсі, певно, пізнали правду моїх слів, які я маю кинути всім у вічі там, на суді. Раптом очі зволожились некликаною сльозою, і я з жахом спостерігала своє хвилювання.

— „Боягузка! Гістеричка! Ідіотка! Дурна й дурна!”

Від останнього епітету сплила якась заспокоєність. Та це ж Вірчині слова — це вона мене завжди називала дурною. Вірка... Для неї я зовсім дурна, наслухалась я тих „дурних”... Колись сердило, боліло, ображало, а згодом пристало і вважалось ласкою та пестощами. Колись викликало охоту битися, кричати, а зараз повіяло хоч і далекою, але завжди відчутною, опікою моєї сестри.

Перед будинком багато людей. Треба протиснутись до бічних дверей, як учили. Як крізь туман, мигтять обличчя, постаті. Багато знайомих, але хто — не бачу, спустивши голову, іду до дверей. Подалися, і я в пустому просторі. За мною гамір, люди, сонце, вулиця, а тут я сама. Ні, стоїть поліцай. Ох! Ще трохи часу промчало, і мене ввели на залю. За спиною повно людей. Гамір і шум втишують дзвінком. Я нічого не бачу, чую лише шум. Як у сні, втопивши очі в Розг'яття, на яке присягнула, відповідаю тихими, уриваними фразами, аж доки прокурор в'їдливо не запитав, чи часто кавалери ночують у мене. Тоді на залі стихло, лише хтось серед публіки значуще кашлянув. Цьому кашлеві відповів приглушений сміх. Я спалахнула.

— Це питання до справи не стосується! — вигукнула трохи заголосно. Ще голосніше хтось на залі закашляв, і мої слова і той кашель покрили знову шум і дзеленчання дзвінка.

Під отой шум я вийшла з залі. Виходячи, обернула голову в сторону публіки, і серце тріпнулось, ніби впало. Серед публіки сидів Ромек. На коридорі були якісь люди. Старенький пан з паличкою поміг відкрити важкі двері. За мною вибіг адвокат і хитнув

мені схвально головою. Значить, усе гаразд. Але мені треба було тікати від тих людей, того алібі і, головне, від Ромка. Та від нього не легко втекти. Це він перебігав ряди публіки, як я виходила, і зараз, певно, мене дожене. Але я вже завернула за ріг Баторія і вскочила в браму. Вийшла на сходи, на яких простелився м'який килим і стояли високі дзеркала. Я глянула в одне і остовпіла. Та невже це я? Якась невдала маскарада! Капельюх упав на око, вуалька скрутилася, перетинаючи ніс чорною стрічкою серед червоних, як помідори, щік. Я скинула капелюха, зачесала волосся, стерла продовжені брови й фарбу під очима, і обличчя набрало природного вигляду. А в душі заворушилось радісне почуття, що це я — не хто інший — зробила, що слід було зробити.

Зовсім спокійна зійшла вниз, і тоді пригадала свого переслідувача. Його не було, очевидно загубив мене. Я радісно кинула в дзеркало, в якому з'явився вид моєї сестри:

— А бачиш? І навіть від нього втекла!

Вірка не може мені забути „полячка”.

— А бачиш?

Чи бачила вона за тридцять кілометрів?... Може й бачила. Можу вже йти додому? Вірка, та в дзеркалі, кивнула мені головою. І я пішла на вулицю.

**
*

— Ой, Любко, Любко, де ж це ти пропадаєш? Що ти взагалі в тій кам'яниці робиш?

— Як ти смієш переслідувати мене! — крикнула у відповідь на стурбовані Ромкові слова, що видалися мені такими нахабними, як ті там, прокурора. І ще його неспокійний погляд, яким він обводив мою „оригінальну” появу, ще більше мене розсердив. Та ще більше за його некликану опіку і нахабну контролю моїх вчинків мучила мене моя власна необережність.

Як це не могла я придумати якоїсь хитрішої криївки? Він же напевно побачив, що я вскочила у двір.

— Я не думав тебе переслідувати, боронь Боже... А де твоя торбинка?

Моя торбинка? Ага! В руках була вуалька, капелюх, а торбинки як не було. Я забула її там, біля дзеркала. Я побігла за торбиною, Ромек не відставав від мене, боячись згубити з очей. Я знайшла свою згубу, і до мене повернулась з новою силою нехить до переслідувача. Він ішов мовчки за мною, немов почувачи свою вину. Я не могла йти з ним людною вулицею та в білий день. І я витягнула до нього руку, за яку він зразу вхопився.

— Любо! — крикнув, не пускаючи моєї руки.

— Пусти! Що ти виробляєш?

— Любуню! Я мушу з тобою поговорити.

— В мене нема часу! І так через тебе стільки втратила його.

— Хвилиночку, шалена дівчино! Я маю важливу справу!

— Ти завжди з важливими справами! Хіба коли було інакше?

— Не глузуй! Слухай, Любко, наречений в небезпеці!

— Який наречений?

— Ти не знаєш? — і, нахилившись, гарячим віддихом обпалив мені шию: — Наречений, чи Степ...

Я здригнулась. Він знав.

— І... що ти хочеш робити?

— Ми мусимо порадитись... але тут не можна...

— Чому не можна? Ти мене хочеш запросити до цукорні?

— Нікуди тебе не запрошую, — кинув гостро, — та ще в такому перебранні!

Сильно ударив. Так, моя спідничка з тим прорізом і взагалі... Добре, що бодай вуальку скинула

з очей. Але він посмів мені дорікати! Скільки ж я сама витерпіла. Я кинула:

— Отже, кажи, що ти хочеш? Коли тобі „перембрання” недовподоби, то йди собі геть, чого пристаєш.

Та він перебив моє обурення тихим і спокійним голосом:

— Найкраще буде, коли ми зайдемо на хвилинку до тебе... це найближче...

Але я не дала йому закінчити:

— Останній раз з тобою розмовляю, чуєш? Тепер я бачу, до чого доводять ці „важливі справи”, бачу виразно...

— Щоб тебе знасилувати, може? — і він голосно зареготався.

— Яка ти дитина, Любко, дитина. А з таким апльомбом сьогодні на розправі...

— Мовчи! Чого ти хочеш від мене, кажи швиденько, бо я не знаю, що робити з тобою. Ну, що ж, ходи на хвилину, бо моя господиня не любить, коли до мене навідується зайві особи.

Він не слухав, він мовчки ішов слідом за мною і, ніби боячись, оглядався на всі боки. Він дотримав слова, був буквально хвилинку. Його слова були й справді важливою остерогою. Поліція підозривала поручника, що він був провідником, і мала донос від якогось нашого студента, прізвище якого Ромек теж мав мені виявити. Я потиснула йому в темряві руку, бо ми не світили світла, і він пішов. Я поспішила попередити одну стареньку пані, в якої іноді зупинявся пан Семен.

Через декілька днів хтось тихо постукав до моїх дверей. Це був один із тих замріяних осінніх вечорів, що бувають тільки у нашому місті. Якийсь такий гарний, погідний і такий невимовно сумний. Того вечора мене покинула звичайна задиркуватість, і я відчинила двері Ромкові без особливої нехиті. Який він був

щасливий! Приніс мені декілька книжок, одна між ними була українська. Він говорив, що вчиться моєї мови.

— Люба, ти хотіла б студіювати? — він кинув оком на мої спрацьовані руки (я працювала в пральні). — Стати визначною людиною? — і замовк, розуміючи всю недоречність свого запитання.

— Що ти хочеш? Хіба ти не чув про нумерус клявзус?

— Я міг би тобі допомогти...

Але з мого боку не було бажаної реакції. Він замовк і трохи згодом почав знову на ту саму тему.

— Звичайно, я міг би... запропонувати тобі...

— Вип'єш чаю? Пригадуєш, як моя мама за тих ідилічних австрійських часів просила вас на Великдень, а тво...

— Але в нас ніколи так гарно і так смачно не подавали, як у вас... паски... маківники, татарські підливи до шинки...

— Ти голодний, що про шинку згадуєш?

— Яка ти гостинна, Любуню! Любка в ролі господині! Досі я не мав щастя помічати цієї вашої української гостинності у тебе... у господині... у моєї господині...

— Не поспішай, я тільки поставила машинку.

— Я не про чай.

— Як ввічливо!

— Вибач, я хотів тебе запитати, чи... якби обставини змінилися... чи ти колись погодилась би на шлюб зі мною?

Я аж похитнулася. Це була перша розмова на ту тему і власне з... Пшиборовським. Я не хотіла показати йому, що надаю вагу цій розмові, хоч його запитання вдарило мене сильніше, як зневага.

— Чому питаєш? Чи ти може й без зміни обставин мав намір зі мною одружитись?

— Це моя повсякчасна мрія! — випалив підне-

сеним голосом, схрестив на грудях руки і похилив голову.

Я засміялась.

— І була б із нас пара незгірша від...

— Від моїх батьків, хочеш сказати? Тобі відомо, що моя мама була українкою?

— Чи може ти думасш, що я стану бувшою українкою?

— Ні, я став би тим, чим би ти хотіла...

— Тоді я тебе навіть не могла б поважати.

— Я став би тим, ким я маю бути. В моїх жилах пливе українська кров.

— Цікаво! Та скільки там тієї крові! Ти занадто Пшиборовський!

— Це твоя відповідь?

Він пошукав свого капелюха. Я не затримувала його, хоч він видимо образився. Може вже більше не прийде. І хай не приходять. Бо ось до чого доводить оце наше відновлене товаришування. Прийде в такий осінній, сумний день, коли душа прагне притулитись до чиеїсь душі... але це тільки в такий день. Ще коли б у його жилах не плила українська кров! Але від того признання залишився якийсь такий прикрий спротив у душі. Він може перекабачуватись, як його мати, бо він уже перекабачений, але я — ні! Аж дивно, що пан Семен, знаючи про Ромка і його почування супроти мене, так мені довіряє. А може він вважає його мою долею?

ПОРУЧНИК

Було біля півночі, як прибїгла Любуня з новиною, що мене розшифрували. Але я мусїв того ранку виповнити завдання. Не легке воно було. Але ми не маємо вибору — легке чи нелегке. Дуже нелегко вбити людину. Легше було вистежити і мати його готовим... Але вбити... Полковник мав на ці справи свою думку. Він трохи іншого складу, як я.

— Ви ж вояк!

Так, але воювати одне, а вбити заскоченого... часу нема думати й не треба. Я зайшов до молочарні, бо світилося, і замовив гречану кашу з молоком. Їв по-волі, без смаку. Так, певно, гризли землю ті, що намагались переконати когось у своїй правдомовності. Опісля ліг спати і знав, що важко буде заснути. Хотів уже звестися з ліжка й піти кудись, але не можна було обтяжувати когось своєю особою. Треба було перебути ту ніч самому, хай зовсім безсонну.

Міністер виходив о восьмій годині ранку зі свого будинку і переходив дванадцять кроків до гаражу, що стояв обіч будинку. Лише там в цю хвилину його можна було допасти. Я мав твідове убрання, ні ясне, ні темне, і поверх сірий плащ. Капельох затінював мое обличчя, я схилив голову і йшов до будинку. Коли моя жертва появилась на сходах першого поверку, я швидко вийшов у коридор, щоб на площі з ним зустрітись. Він мав трохи здивовані очі, і вмить у цих очах виріс страх. Він не мав часу й скрикнути.

Важко зідхнувши, зціпив зуби й біг швидко вниз. Руки трусилися, але думки працювали ясно. Вони були далекі від тієї м'якої купи, що посунулася вниз застеленими килимом сходами.

Я вискочив з двору, коли хтось на горішнім поверсі відкрив двері й, імовірно, почав спускатися по сходах. Я зайшов у сусідній двір. Це була висока кам'яниця, і там, у темному коридорі, я підніс віко скрині на сміття і кинув туди плащ і капелюх. Поволі вийшов на вулицю, на якій збиралися люди.

Це той, що спускався вниз, зчинив крик. Я запитав когось голосно по-польському, що таке діється. Навпроти мене йшов поліцай. Я дав йому дорогу й поволі почав віддалятися. За рогом вулиці приспішив кроки і завернув у прохідну браму. І, не поспішаючи, вийшов на другу вулицю. Сів у трамвай і опинився на Личакові.

У малій хатині магістратського возного перебув цілий тиждень, аж не розчистились всі п'ять залізничних ліній. А тоді перейшов Карпати. Мене шукали від Данцігу аж по Чернівці. І тільки там, де мене вже не могла досягнути рука „справедливості”, згадав про те, що так непокоїло мене останніми часами — про Любку і її відносини до сина таємного поліцейного радника.

— Залишіть це мені! — була її вимога, коли я знову повернувся до нашого міста.

Те, що дівчина передала мені при останній, здавалось несподіваній, зустрічі (немає нічого несподіваного в нашому житті, все відбувається за пляном, дарма — плянуємо ми чи хтось інший), те, що походило від її „аматорської гри” — було переважливе. Ромек визбирував систематично все, чим дихав, що плянував, що реалізував його вітчим і про що тільки марилося в польських головах на „східніх кресах” для нашої заглади. Треба було не забувати, що Ромек поет і що в його звідомленнях могло бути багато фан-

тазії. Та чи не фантазія і акція його вітчима, і наші перемоги?

Не було часу думати й доходити причин Ромкової діяльності, що йшла наперекір ніби йому самому, його родині, його народові. Але Любці, мабуть, не наперекір, а на диво, щоб показатись перед нею, щоб здивувати й змусити рахуватись з ним. На дівчат, що „ходили” з поляками, наклали бойкот. Любі відомо про це, але вона свідомо своєї невинності, вона не „ходить з поляком”, вона не мусить нас в цьому переконувати. Це одне, а друге: як переконати людей, що ставлять до себе найвищі вимоги, у яких слово патріотизм рівнозначне з життям? Але Любка мені не подобається. Я бачу зміну на її блідому обличчі, в її поведінці. Її личко набирає болючого виразу, коли тільки мова про „це”.

**

*

— Любонько, ти любиш його?

Вона не відповіла. Її мовчанка вколола мене майже фізично, але я поспішив заховати свій неспокій за жарт:

— Любов як грипа. Чим сильніша, тим швидше минає. А в мене є проти цього імунітет, я, на жаль, відпорний на...

Люба мовчала, не піддавалась моїм словам, але я спостеріг, що вона важить слова. І врешті видавила з себе:

— Це ніяка любов ваша грипа... Йому здається, що він закоханий, але він закоханий у... себе в першу чергу. До мене пристав, бо це оригінально, бо поляки цього не роблять з обережності, а він відважний. А те, що зраджує Марцінові таємниці, це тому, що ненавидить свого вітчима... зовсім не для моєї вигоди. Він потайки заспокоює свою безсильну злобу супроти Марціна. Думаю, що це відплата за той гарап... Але я боюсь не його, а того, що не зможу відчепитись від

нього, він мені не подарує свого відступництва. Бо це через мене... Ви колись повторили Вірчині слова — навіщо було починати? Відповідajte мені, хіба це я починала? Це почало саме життя!

Я буркнув:

— Мені, старому, цього не зрозуміти...

— Та хіба ви старі? — очі в Любуні зайнялися цілою пожежею. — Хіба так можна!

Від її слів і ще більше від тих палаючих очей побіг по моєму лиці теплий струмок від вилиць аж до чола. Шия почала душитись у краватці, як у зашморгу, і я ледве стримав себе, щоб не забути всіх життєвих законів. Я рушив за нею, бо вона побігла вперед, і ніби невдоволено тягнув:

— Куди це ти ведеш мене, сороко? — і злукавив: — Певно, знову хочеш почастувати мене букетом ліричних віршів свого приклонника? До речі, — кинув я вмить голосно, поважно, — Де Ромек?

— Не знаю...

— А кому ж знати?...

Але Любуня не відповіла. Ми поспішали на Підвалля мовчки. Мовчки простували дорогими мені вулицями, що тоді особливо викликали на саентиментальний неспокій. Це моє рідне місто залягало в якомусь незайманому куточку моєї душі, щоб на далеких чужинах відсвічували теплим сяйвом. Ніколи небо над містом не було таке врочисте, вулиці лягали, виміряні зумисною стратегією довкола середмістя, а будинки були не звичайними приміщеннями метушких мешканців, а наелектризованими полями наших неспокійних часів.

— Це тут?

— У мешканні пані Люни. Пам'ятаєте її?

— Як же не пам'ятаю! А вона могла мене забути давно, це ж стільки часу...

— Вона пам'ятає все, що потрібно! — з побожністю виголосила Любуня.

— Це ж ви! — зірвався з ліжка козак, коли ми ввійшли до бічної кімнати. На столі гора записаних листків і попільниці, в якій купчаться недокурки. Сильні руки обняли мене за плечі.

Пані Люна принесла закуску до горілки. Любка жартує з козаком невимушено і розсипається голосним сміхом.

— Ми не звикли випивати! — кидає в мій бік.

У козака миловидне обличчя, м'яке волосся, хлоп'ячий усміх і нерухомі, зовсім не допасовані до обличчя, ніби мертві, очі. За веселою, наче без значення, розмовою, ці очі вивчають мене. Я теж беру його „на мушку”. Він оповідає. Він майстер оповідати.

— Яке у вас цікаве життя! Як я заздрю вам! — Любині щоки загорілися рум'янцями. Чи це талант, чи може й правдиві переживання, хто вгадає, алеж ви захоплюючі!

— Трохи пережив, а трохи брешу — я ж письменник...

— Ви письменник? — я розчарувався — От щастить мені з...

— Заспокойтесь, — тягне він з іронією в голосі, — не справжній письменник, а такий роблений. Це тільки щоб передати досвід декому, щоб взагалі щось робити...

Він розумніший і тонший, як я думав. Я вивчаю його не приховуючи того, а він, залицяючись до Люби, не зводить з мене своїх нерухомих очей. Досвід не обманює мене. У нього можна повчитись. П'ємо за спільні успіхи. За щасливі переправи і, головне, за мету нашого рейду. Я молодшаю. Війна кличе молоді сили, ще незмарновані, що чекають діла. Я прихилиюся до нового товариша, для якого життя, як і для мене, в боротьбі. Зникають рештки недовір'я до людини, що прибула „звідтіля”. Говоримо про Збруч. Влас-

не говорить одна Люба. Вона випила чи що? Чи може заграє так з нами, бісова дівчина...

— Були такі галичани, що поїхали туди й не вернулись. Цікаво, не хотіли, чи...

— Важко перейти кордон...

— А ви все таки перейшли...

Козак усміхнувся самими зубами. Його обличчя, зараз я це добре бачу, не має зовсім барви. Воно одностайно жовтяво-біле, як слонова кістка. Він і не червоніє, і не блідне, хоч років йому не більше, як мені.

— Козакові немає перешкод. Кожному, хто бореться, завжди дорога відкрита. Певно, з большевиками важко боротись, не те, що з вашими полячишками. От може Люба...

— Дякую за признання! А по чому ви пізнали, що я могла б...

— У вас звага, Любо, а це важливо. Не часто у вас зустрічаються такі дівчата.

Я мовчав. Але Люба, певно, напилась.

— А пан Семен зовсім іншої думки про мене. Е, ви не знаєте наших дівчат...

— Може й не знаю. Я знав одну галичанку в Харкові. Ба, знав. Зустрів і хотілося з нею ближче здружитись. Але раптом зникла... заарештували.

— Заарештували? — перепитала Люба з жалем.

— А як вона звалася? — запитав і я завмираючи серцем.

— Цього вам не скажу, бо не знаю сам. Я можу тільки змалювати її вигляд. Такого може росту, як Люба, може трішки вища. Волосся густе, темнорусаве, біленька, ніжна шкіра, а на шиї плямочка.

Люба застигла з розкритими устами, я похилив голову. Козак тягнув далі:

— Працювала в заводській бібліотеці, я заходив туди кожного дня. Вона, мабуть, теж мене помічала, але трималась гордо, незаймано, мабуть у неї був ко-

ханий... Якось на одному літературному вечорі ми сиділи поруч і познайомились. Обмінялись враженнями...

Я перехилив чарку. Козак розказував про те, як вони, піддавшись загальному настроєві, проходились довгі години на морозі. Вона приїхала з Галичини, хоч не була комуністкою. Її привіз якийсь чоловік, родич її чи брат, але його теж забрали, і вона була сама...

Коли я мав ще якісь сумніви, то Любі було вже все ясно. Вона пригадала давні події, що запали в дитячу голівку.

— Та хіба ви ще можете сумніватись? Та це ж Вероніка! Ця мишка на шиї і цей чоловік, що її привіз, пан Михайло! А за ним виїхала пані Ванда. Вероніка поїхала на Україну, про це розповідав тато, як померли її батьки, і вона залишилась сама... і вас не було, пане Семене...

Козак звів на мене свої нерозгадані очі, і в них блиснув маленький промінчик, може цікавість, співчуття?

— Ваша дівчина?

— Моя наречена виїхала до Харкова, та чи це вона? — кинув я нерадо.

— А плямка на шиї вам нічого не каже?

— Та що там плямка! І вас, Любуню, пообсипало різними там перчиками, плямками.

Люба не слухала.

— Ах, коли це Вероніка... чи не можна їй якось допомогти?

— Чи одній хотілось би допомогти...

— Алеж це ваша...

— Для мене всі наречені!

Коли постукали до дверей, козак пішов відкрити. І ввійшла пані Люба. Люба кинулася до старенької, але та з докором до нас, показуючи на дівчину, похитала головою.

— Кому ви даєте пити? Де ж таке бачили? — і

вона стулила беззубого рота з грізну гримасу, таку недоречну при добрячих, ніби завжди заплаканих очах. — Але я не про те. Я хочу вас попередити, що під каштанами крутиться якийсь незнайомий. Ану, погляньте крізь завіску!

Ми кинулись до вікна й відразу відступили. На тому боці, ніби читаючи газету, походжав тайняк. До поїзду залишалась не ціла година. Люба рішуче підвелася.

— Я постараюсь його виманити звідтіль, а тоді ви можете вийти.

— А коли він не піде за тобою?

— Побачимо. Тоді я його якось виполошу. Ну, прощайтесь! Вертайтеся з перемогою!

— Кожний наш крок до цього змагає.

Люба поспішно одягнулась і з запаленою цигаркою в зубах вибігла з будинку. Ми прикипіли до вікон. Вона перейшла сквер і, наближаючись до незнайомого, витягнула з торбинки губну помадку, дзеркальце і безцеремонно почала чепуритись. Тайняк згорнув газету, обернувся до неї і сів на лавці. Люба сіла побіч нього. Ми побачили, як він галлятно підняв капелюха над головою і, тримаючи газету в руці, почав з Любою розмову. Тоді підвівся з лавки.

— Хто кого? — б'ємось з думками, а пані Люна так схвилювалась, що їй розболілась голова, і вона мусіла прикласти собі рушника, вмоченого у воду з оцтом.

Тайняк почав проходжуватись перед лавкою туди й поворітьма, а Люба, все ще тримаючи дзеркальце в руці, чепурилась. Він знову обернувся до неї і підсів на край лавки.

— Горе мое! — застогнала пані Люна. — Як же ж вона відв'яжеться від нього?

Вони живо розмовляли, Люба реготала, а він почав усміхатись. Нарешті витягнув годинника і подивився на нього. Люба скочила з лавки, ніби щось зга-

давши, і, весело сміючись, показала рукою на каштанову алею. Він зупиняв її, але Люба таки пішла. Він попрямував за нею. Вони дійшли до рогу Руської вулиці і там зупинились. Люба подала йому руку й махнула до трамваю, який саме під'їхав на зупинку.

Я полегшено зідхнув і сповістив паню Люну, що таємничий чоловік пішов пішки, а Люба сіла на трамвай. Налякана шляхтянка зовсім заспокоїлась і, відкинувши з чола рушника, прийнялася швидко і вправно помагати нам лаштували клунки. Не гаючись, подалися ми на Жовківську, і звідти до Головного двірця дісталися без перешкод.

Вже було темно, коли ми, сидячи в купе, говорили про далеку, втрачену для мене і для нього Вероніку та про молоду пустунку Любуню, що завойовувала в моєму просторому серці щораз більшу територію. Що думав козак, важко було відгадати. Білосніжні зуби роз'яснювали в темному купе його бліде обличчя, а очі хто-зна куди дивились і хто-зна який чудовий образ відкривався в їх сірій глибині. Ми їхали на Закарпаття.

ЛЮБУНЯ

Подруги заздять моєму сильному характерові. Вони дивуються, де береться в мене сила, що так скорює чоловіків. Це тонке володіння, вічна вимогливість і невдоволення — це характер? А звідки вони беруть, що я скоряю чоловіків — важко збагнути. Що Ромек кориться моїй волі, без вагань виконує найхимерніші забаганки, що терпляче зносить мої глузування. Що мою навмисну грубість називає безпосередністю і чарівною щирістю... Він іноді аж зблідне, долішня губа в нього затруситься, ось-ось вискаляться зуби і почнуть кусати мене, а його звичайно лагідні очі спалюють мене дикою ненавистю. Але мені не страшно тих чортових блисків у його очах, бо вистачить мені кинути, як собаці кістку тепле, прихильне слово, і грізні, палаючі очі міняють барву, обличчя загоряється теплими вогнями, і вся страшність його обличчя десь зникає. Ось так треба тримати! Ось яке володіння чоловіками! Та хіба Ромек чоловік? Певно з того недоцінювання його чоловічих вальорів і пливе моя сила...

Плететься воно, це наше приятелювання kota з собакою, плетуться і марнуються мої почування. Бож чи не шкода їх на це псевдощире загравання, кокетерію? Щодо мене, то єдине моє бажання відірватись від нього і забути. Але він не хоче поривати зі мною. Він натякав, а то й зовсім щиро звірився, що хотів би зі мною одружитись. Для нього це зовсім просто. Чи ж не була українкою його мати, а стала тим, чим хотів

Марцін? Проте, він нібито не хоче, щоб я, як його мати, перекинулася в польку. Він заперечує це. Для нього національність другорядна справа, що мусить поступитись загальнолюдським вартостям. Бути людиною, мати душу — це єдина людська вартість, якій мусять поступитися всі марності. Йому легко стати такою „надлюдиною”, а все таки він тільки маленький Пшиборовський. Йому легше виректися своєї національності, бо це сталось би добровільно, для мене... він зробив би це, але за яку ціну! Ні, таки дружини він з мене не матиме ніколи, вимріяної, єдиної, якої між своїми землячками ніколи не знайде... А все ж таки я маю хвилини слабощів, і, хай мені простить „наречений”, піддаюся іноді його проханням. Здавалося, так небагато бажає...

— Ти знаєш мою маму! Колись твоя мамця дружила з нею.

— Колись були часи не ті! Люди були інші...

— Люба! Зроби це для мене! Більше нічого не проситиму!

— Справді нічого?

— Присягаю! Це останнє.

— А може твоя мама не хоче мене бачити?

— Хочє!

— Диво! Чого це так раптом?

— Бо... — Ромек трохи засоромився.

— Та кажи ж, бо не піду до вас!

— Бо їй про тебе говорять несотворенні речі.

— Ах, так! І ти хочеш її заспокоїти? Власне ти її не заспокоїш! Я буду поводитись так, що вона заборонить тобі зустрічатись зі мною. Одягнуся так, як для тієї розправи, ще краще! А як думаєш я розмовлятиму з нею, твоєю мовою? Ні, своєю мовою я відізвусь до неї і її мовою. І скажу їй все те, що думаю про вас. Пригадаю всі кривди, всі свинства, які вона заподіяла нам тоді, таким безпорадним!

Ромек зірвався з крісла, і здавалось, що вдарить

мене. Але він переміг себе. Усміхнувся болісним, гірким усміхом, що мав мені все вибачити.

— Роби що хочеш, Любуню, твоя воля. Але я певний, що ти не вчиниш нічого низького, непристойного. Я тебе знаю і тому так шалено кохаю. Я без тебе помру.

Він сів на крісло, відкинув голову на спинку, замкнув очі. Може так виглядав би, якби помер. Але він пригадав щось:

— А коли я помру, хто помагатиме вам воювати з нашими законами?

— З чим?

— З нашим беззаконням. Хто помагатиме панові поручникові і його штабові? А коли його зловлять і знищать, що робитимеш ти без нього, свого „нареченого“? — кинув у моє насмішливе обличчя і почав здувати якусь невидиму порошок з рукава своєї спортової блюзки. Він видимо заспокоївся і був певний своєї перемоги. Цим атутом завжди вигравав у мене.

— Прийдеш? — запитав для форми, будучи зовсім певним.

— А Марцін?

— О, цим не журись! Він ніколи не буває вечорами вдома.

— Тоді завтра, як хочеш.

**
*

Вечоріло, коли я, минаючи вулицю Льва Сап'іги, прямувала на Польову. Яюсь змінилась, ніби помолодшала, вичищена чи побілена була моя колишня вулиця. Люди, як колись, ті з низьких поверхів, спершись на косяки, вистоювали по двоє-трое, але незнайомі, чужі люди. Світилися всі вікна першого поверху, і це світло сповивало цілу кам'яницю рефлексом таємничости. Очевидно, на третьому і партері заоща-

джували дорогу електрику. І в дворі було темно. Ледве пригадала ритм сходів і йшла, немов із закритими очима.

На мене чекали, бо не встигла завважити, що на місці нашої колишньої візитної картки блищала металева таблиця нових мешканців, коли за дверима почувлися кроки. У передпокої хтось стояв і чекав на дзвінок. Всміхнувшись, я хотіла була відійти, не подзвонивши, але двері відчинив Ромек.

— Ти прийшла! — шепнув, простягаючи до мене руки. Запобігливо похилився над моєю рукою і холодними устами припав до неї. Ніби гадючка сповзла по ній, брр!

У нашій вітальні світився рясний павук, дармовисики хитнулися на моє привітання. Та й тільки. Меблі були не наші, квітів не було, завіски модні і посередині великий стіл. Замість нашої гойдливої канапи стояли фотелі, і блищали, наче тількищо натерті, клямки у дверях.

— Сідай у своїй хаті! Мама зараз прийде, чепуриться, як до якого кавалера. Ти б її не впізнала, вона... Вона з'явилась як на те, начепурена і справді не та, давня. Волосся, що мало бути за моїм обрахунком сиве, чорніло, як вороняче крило. Біле обличчя з відмороженими вилицями і блискучі, вимащені місця біля очей. Видно було, що дбає про свій вигляд, не дається рокам. Поважно, відповідним до пишної обстановки рухом привіталась і показала рукою на фотель. Якась дуже гордовита стала, майнуло в голові, як справжня шляхтянка, але зараз висунулись на перший плян згрубілі, спрацьовані руки.

— Не дуже виросла, Любуню, як дозволиш так себе називати. Мені здавалось, що ти мусіла б бути вищою. Ти ж викапаний тато, а тато був високий, — і з задоволенням ковзнула оком по високій синовій постаті. От радість! Материнські мрії здійснились...

— Зате Ромек високий, як ви, пані, — відізвалась

я польською мовою, від чого Ромкове обличчя поясніло, і він знечев'я став торочити матері якісь незрозумілі мені слова, показуючи на мене, як на дивного звіра.

— Це правда, мамцю, так і є, Люба справді подібна до свого тата. Я дуже добре пригадую пана Голубовича, він мав такий ніс, як у Люби, високий лоб, у Люби нижчий лобик, а ніс тонкий, такий ніс щось значить, це тобі не що, а ніс, не те, що наші, мазурські носи.

Матері така характеристика не дуже сподобалась, і вона віддячила нам за мазурські носи:

— Ти не вживаєш бенегніни? Це дуже вибілює шкіру...

— Чи їй треба вибілювати шкіру? — вкинув Ромек. — Вона смуглява.

— Так, так, але лице стає делікатнішим, зникають веснянки.

— Любі з веснянками, я сказав би, дуже личить, мамцю. — Ромек трохи засоромився материною безпосередності і не дивився на мене. Я розвеселилася, і мій усміх ще більше налякав Ромка. Пшиборовська нарешті залишила моє лице в спокої і підвелася з крісла.

— А ти не хотіла б подивитися на третю кімнату? Ту, де жили ваші станціонерки? Вона була у вас завалена ліжками. А бачиш, як ми помалювали стіни? Це модний колір. Чи тобі відомо, що тепер наймодніше взуття на низьких закаблуках?

Пшиборовська повела мене до дівочої кімнати і від її очей не заховалися мої ноги в тонких тазових панчохах та височенькі французькі закаблучки. Певно звідти й ці „низькі закаблуки”.

І дівоча була не та! Але скільки це, Господи, минуло років з тієї пори, коли жили в ній панни? Бай-дуже, без жалю сприйняла я новий тон мальовила, псевдокитайську капу на вузькому ліжку, наше бюр-

ко, що не могло вміститись у тісній підміській халупі, а тут воно світило новою політурою. В шухлядах тато тримав колись зошити, тоненько застругані олівці, а в долішній були якісь папери. До них ми не мали доступу. Лише на велике свято тато повертав ключа в таємному замку і з-під паперів витягав рисунки птахів з якимись дивними підписами. У старій пожовклій коверті, перев'язаній оксамитною стрічкою, були вірші. Це тато ще молодим писав до якоїсь таємничої Галі. Вірші були сумні, а письмо татове рівненьке і виразне.

— Добре живе мій син? — знечев'я обізвалась Пшиборовська. — Глянь на його столик, це називається райсбрет. А це...

Вона не мусіла мені показувати. Я сама доглянула над ліжком татову скрипку. Висіла у новому футлярі, так, як над їхніми ліжками висіли для чогось оленячі роги.

— Хто полював на цих оленів? — запитала я Ромка, коли мати вийшла в кухню, і, не чекаючи відповіді, додала: — А де ж гарап?

— Недобра! Ох і злопам'ятна!

Пані Пшиборовська, обвівши нас по всіх посілостях, запросила „на гербатку”. Стіл був накритий мережаною в якісь великі й рожеві квіти скатертю, на якій стояли чашечки з золотими краями і тарілки з тоненькими скибочками хліба, дрібочкою масла і порізаним тортом.

Ми почали пити поволеньки, потрохи, відмовляючись від торту, мовляв, ми дуже „переїджені”, зате розмова йшла жвава, нескупа. Я похвалила Пшиборовську за її молодий вигляд, навіть признала, що молодше і елегантніше виглядає, як колись. Ці мої нещирі слова їй лестили, і вона в пориві жіночої вдячності закинула геть свої пильні обсервації і в свою чергу засипувала мене компліментами. Ромкові здалося, що не лише розмова наладналась, а може й якась гармонія з'являється між близькими йому особами, і його об-

личчя, як і обличчя Пшиборовської, світилось і розчервоніло. Обое навперейми говорили, а я слухала. Про свої гаразди, про те, що Ромек часто буває поза хатою і вона не має що робити з часом. Їй нікуди вийти, бо одна не любить „не так, як твоя покійна мамця не трималася дому”, а з ким їй вийти, коли приятелі фальшиві, заздять їм. Що Стефанова померла, бо її затруїли в касі хворих, такі порядки, що дають хворому ліки і не знати проти чого. Що мої ровесники з партеру зійшли на пси, бо мають завеликі претенсії, а нічого робити не вміють. Кажуть про них, що комуністи, але що це таке — хто знає. Марцін не любив ніколи з нею говорити, а хто ж, як не він, пояснив би цю політику. Ромек, на щастя, таким не цікавиться — і вона з любов'ю глянула на сина. Вона була горда з нього, він у всьому заспокоїв її материнські вимоги. Навіть трохи зніяковівши додала, що ця жидівочка з другого поверху, чи пам'ятаєш? Сима — виросла на дуже вродливу панну і закидає оком на Ромка, псяюха. Але він...

— Ти ж, Любуню, як моя донька — присунулася до мене. — Вірка не була такою приліпочкою, як ти, всі казали, що ти скоріше заміж підеш, бо... А знаєш, я маю шматок блакитної матерії, крєпдешини, не знаю, що з неї можна зробити, може б ти порадила... Ти з смаком одягаєшся... хоч може й нема так з чого...

Ромек хихотів задоволено, бачачи мє розвеселіле обличчя.

— І щоб воно лежало на мені і пасувало до волосся, — як змінився її голос, голос учительки, що всіх так любила почувати. А тож тягнула примильним, солодким голоском, аж не вірилося, що передо мною давня образниця, гордовита Марцінова, що все може. Це була велика зміна, аж Ромкові, мабуть, впало в очі і він, може й засоромлений, перебив її базікання в товаристві молодї дівчини, яка ніколи так не базікала:

— Мамо, ти її замучиш своїми модами.

— Ох, коли б ти, Любко, жила ближче! — ніби не чула Марцінова синового голосу.

— Коли б ти жила тут! — кинув Ромек, але Пшиборовська і того не почувала.

— Ми могли б одна одній помагати, радити, — вела вона далі. — Ти радила б мені, а я тобі. Ти сама собі шиєш суконки?

Я вже не могла довше втриматись на тому веселюваному тоні. Я кинула на Ромка змовницький погляд і рушила в бій:

— Сама? Ні, я не вмю шити. Дорогі матерії я завжди віддаю модистці. Є в мене така. Добра модистка!

— Та це ж, певно, дорого обходиться тобі?

— Так, але нема ради...

Пшиборовська наїжилась, кинула зляканий погляд на мої панчохи, на торбинку.

— Вибач мою недискретність, ти працюєш? Добре заробляєш? Яку посаду маєш?

— Посаду? Пані жартують! При такому шаленому безробітті?

Пшиборовська мало не захлинулася чаєм, вона відхилилася від мене, щоб пригланутись елегантній особі, яка не працює. І чекала з роззявленим ротом, щоб я якнайскорше вияснила, звідкіля в мене беруться гроші на шиковні одяги, на дорогих модисток. Але я мовчала, ніби трохи засоромившись. Ромек засовався на кріслі, злякавшись моєї зухвалости. Але вияснити матері, що я жартую, було незручно. То він вдумав інакше:

— Ти, мамусю, не знаєш Любки! Вона дуже проворна. Якби ти знала, як вона бореться з життям... дає лекції, переписує...

— То-то-то... — зовсім змінила Марцінова своє прихильне обличчя. Навіть ворожо глянула на сина, мене ніби не бачачи. — З лекцій, дитинко, не виживеш! Та ще й при сьогоднішній дорожнечі.

— Кожний радить собі, як може. Що ж, не ги-

нути на дорозі, — доливала я оливи до вогню. Вона перекосила лице й вирячилась на мене з силуваним усміхом:

— Та ти не загинеш, Любко!

— Мамусю, я пригадав собі! Може б ми попросили для Люби роботу в меценаса Рідля?

— Чи не в того Рідля, що, як кажуть, продає дівчат до Аргентини? Чи не в того череваня з Сикстуської вулиці? — спитала я.

— До Аргентини? — аж підскочила, аж зраділа, забуваючи мої підозрілі життєві ресурси, Марцінова. — То й ти таке чула? Мені давно про це натякали, але не вірилось... Такий статечний чоловік... Та я тобі скажу і про Цибульського погано плещуть, ніби він теж у спілці... і сам адвокат... Бідних дівчат заманюють на працю, мовляв, а тоді їх туди, в такі дома... -- ще ніколи очі колишньої учительки не сяяли таким світлом збудження! Шовкова крeпдешина зсунулась з гладкої поверхні стола, валялась під ногами, та їй було не до крeпдешини! Темнофіялкові плями відмороженого обличчя вкрились краплинами поту, а очі ніби прокинулись від довгого сну, в якому покоїлись хто зна як довго. Вона не бачила вже ні мене, ні сина, ні його знудженого обличчя. Я всміхнулася Ромкові, але він відвернув засоромлене обличчя і тарабанів пальцями по столі.

Відчуваючи, що тему продажу дівчат ми вичерпали, я підсунула нову. У газеті „Нови В'єк" був вміщений цілий підвал, присвячений „трагедії Горгонової". Я пригадала, що останнім часом громадська опінія звернулася проти присуду й обороняє вбивницю. Наче ненароком, з'їхала на особу Горгонової і справу її невинности... Пшиборовська ще не закінчила останньої фрази на тему зрадливих чоловіків, коли я згадала, як посварилися два поліцаї і в суперечці один одному відкусив вуха. (Теж вичитала з газет). Або той

старшина кавалерійського полку, що порубав шаблею свою наречену...

— Наречену? То ж не була наречена, то була... з тобою можна розмовляти, як з дорослою... ти не маленька.

— Але ж, мамо! Це все противне, огидне! Ці романи! — викрикнув Ромек, не володіючи собою. Пані Пшиборовську ніби вдарила блискавка. Вона спалахнула.

— Я тобі противна? Та ж це не я, а Любка почала. Я лише...

— Ти лише? Це правда! Фу, які бабські розмови! Вибачте, мої пані, грубість, але я зовсім не так уявляв вашу зустріч по довгих роках, по...

Я мовчала, а Пшиборовська, почервонівши ще більше, не переставала обурюватись на нього, що дозволив собі її повчати, і на мене, бо я „почала”...

— Скажи, Любко, не ти сказала про цю Аргентину? Ти ж перша згадала Рідля, що він... видно, що ти цікавишся такими справами... В моїх часах... — вона аж плакала, — чи чув ти коли, сину, в нашому домі подібні розмови?

Ромек мовчав, а вона кинула на мене вовчий погляд, мовляв, до чого ти довела... Я подякувала за підвечірок і стала прощатись. Ніхто мене не затримував. Навіть Ромек не звів мене по сходах, хоч там ледве блимала мала лямпочка. Тільки зачинились двері за мною, коли там, усередині піднялась голосна розмова. Певно, сварились. Я думала: „Чи можливо, щоб ця претенсійна жінка була моєї крові?”

І це питання применшувало радість перемоги над образницею. Так і написала я Вірці в листі, який був епілог цієї дурної історії з сусідом. Вірці на потіху!

**
*

Але пан Семен, довідавшись, зовсім не сміявся і не тішився. Чого він, власне, чекає від мене? Він ди-

вється на „історію” з практичного боку і розцінює її як доцільну чи недоцільну. Мене болить, що поручник такий діловий... Невже йому байдуже, що це він кидає мене в обійми „вухатого полячка”? Все для справи. Але хай би, може, натякнув, що не все йому байдуже... Задовольняюсь тим, що ніхто досі не знає, як нелегко переносити мені цей „романс”! Ніхто не бачить мого неспокою, моїх почервонілих очей, коли до них тиснуться некликані сльози.

Властиво не знаю, чого це я плачу. Над чим проливаю сльози? Іноді хочеться все це кинути і піти... куди піти? І близько місяця вже минуло від часу останньої „візити” у Пшиборовських. Може зуміла Пшиборовська віднайти від мене свого сина? А всі його слова — фальш і брехня? І ще ця байдужість „нареченого”...

Чогось сьогодні так довго і настирливо пхаються думки про це все. Цілий день минув як у гарячці. До полудня працювала в друкарні, після обіду бігала по місту за орудками, але ввечері навмисне залишилася вдома. Чогось немов чекаючи. Неспроста такі вранішні хмарні настрої з сльозами і якимсь мріянням. Недарма згадала покійного тата, як казав він, коли інші дивувались моєму невтишному, без причин плачеві: „Діти плачуть незалежно від причин. Щось з-зовні діє на дітей. Цей плач щось звістить.”

Очевидно, якісь непровіщені події... чи може я, просто націляючись, поцілила в себе? Невже я люблю Ромка? Ах, ні! Я люблю його, нареченого! Його, єдиного, далекого, байдужого. Яке жахливе почуття непотрібності! Воно отруєє молоді пориви, воно згірчує хвилини, що могли б бути радісними та щасливими...

Завіса на вікні щільно запнята, двері замкнені на ключ. Ніби все добре, але я боюсь, боюсь навіть глянути в дзеркало. Боюсь, як ще малою, западаючого присмерку, боюся чужих кроків на ганку, боюся шелесту опадаючого листа на вулиці... Коби бодай Вір-

ка була зі мною і ми могли б жити спокійно вкупі, або щось сталося таке...

Я чую виразно кроки на ганку. Кроки зближаються до мого вікна. Вони вже по цей бік порогу... вони під дверима. Я бачу в дзеркалі викривлене страхом чуже лице. Це моє лице... певно, таким воно буде, коли вмиратиму, коли старою вмиратиму. А коли помру молодію? Таким, як я, немає місця в організації, я надто перечулена.

Хтось натиснув на дзвінок. Це не Ромек. Кому ж невідомо, що дзвінок не працює? Хтось чужий. Я змахую волосся з чола і тихенько гашу світло. Спокійно, одним стрибком опинилась біля дверей і спостерігаю чужого крізь віконечко. Це не поручник. Не такий високий, але кремезний, нахилиє голову до вікна, хоче показатись. Це — козак. Так називаємо ми цього перебіжчика з України, який так цікаво розказує і пише про повстання. Добрячий, певно до друкарні йому якась потреба, так потривожив. Засвічую світло і відчиняю двері.

— Як вас, властиво, звати, пане Юро? Яке з трьох прізвищ ваше?

— Яке вам більше до вподоби, те буде і моє, — відповідає, як звичайно, жартом, хоч очі суворі.

Козак розсуває стіни нашого маленького галицького світика. Кудись від його слів провалюються сумніви й жалі. Гістерика й дівочі забобони. Бо справа не в доброму чи поганому житті, — каже він, — а в боротьбі! Та, ми вже таке чули... Так і поручник. Тільки козак трохи стомлений, може тому й більше в нього скепсису. Він у нас нібито відпочиває. Він іноді на своє мешкання (а живе у пані Люни) каже — землянка. Пані Люні досі здавалось, що не було більших святощів, як старовинний рід і шляхетський герб. Що для свідомости власної вищости можна терпіти чорну біду. А козак її переконав, що старовинний рід і шля-

хетський герб тоді лише мають вартість, коли освячені кров'ю. І в наші підлі часи можна боротись?

— Треба завжди боротись! — заявив урочисто.

— Ваша правда! — погодилася пані Люна.

— Славна старушечка! У вас славні жінки, Любонько, — він міряє жінок ступнем відваги й посвяти.

— Ви неодружені? — кидаю недоречно.

— Колись одружусь з такою, як ви. З такою Галочкою одружусь...

І моя доля на землі залежить від Божих законів. Та ці закони мусимо здійснювати самі. Я це знаю, пане поручнику. Алеж де ви, де?

Попрощавшись з козаком, я проспала нічку, як колись у дитинстві, спокійно, солодко. Ранком прибігла заклопотана пані Люна. Вона на посылках, як колись у війську. Бо й сьогодні війна.

— Ти зв'яжеш його з Семеном.

— А... він тут?

— А де ж? Не барись.

І диво! Чи час стоїть на місці? Він такий, як у моїх дитячих спогадах. Наречений. На бороді перчик, стрункий стан, спортове убрання на ньому, як військова уніформа. Біля уст — риска. Завзятий. Як не соромно в'язати свої дівочі мрії з цим енергійним обличчям, що створене не для ідилій! Хіба не шкода було б цього козацького духа для якоїсь там Любоньки? Таку чарівну Вероніку пожертвував колись для війни, а я... Поручник помолодшав, цвіте.

— Ну й кітка з тебе, Любко! Ти просто чарівниця! Гей, дівко, жаль ваги немає.

— Що ж це таке? Який тон з паннами? Як ви трактуєте даму?

— Ох і дамонько моя! Прости, якщо й справді щось не так, — в його очах спалахують давні вогні, ті волні, з якими, йдучи з балю, гасив ліхтарі на зимових вулицях.

Ми поспішаємо супротивними сторонами вулиці й обережно входимо в темний тунель ринкової кам'яниці.

РОМЕК

Все дурниці! Все до чорта! Все ніщо, нічого не варте! Прикро, що Любка кинула мене. Страшне те, що я це пережив. Я перевірів не правдивість, а фальш моїх почувань. Я не помер, не згинув після трагічного закінчення моєї першої і, здавалось, єдиної романтичної історії. Я їм, сплю, думаю, і, головне, думаю не про неї. Думаю про все, про навчання, про товаришів, ходжу з ними шліфувати пішоходи, буваю в кіні з мамою. Мама — щаслива. Вона вдесьте повторює, що для хлопця моїх років не пора ще думати серйозно про кохання. Що воно в такому віці небезпечно і навіть нецікаве. Що для того, щоб оцінити кохання, треба бути зрілим і розуміти своє почування і відношення коханої особи до тебе. Хіба ти знаєш, що таке кохання, і змогла б оцінити його? Мама забуває, що має перед собою не дитину з сільської школи, а молодого міщуха, недурного, роздумливого, і — до ста бісів! — щось може відчуваючого, може тоншого, пнучкішого, як пересічний Завадовський!

Я ж поет! Все до чорта, повторюю. До чорта і годі! І чи правильно розцінюю я романтичні почування, чи ні — хай мовчить моя балакуча мама, це не її справа! Це справи не Любки, Завадовського, не Сими — лише мої. Зі Симою вийшло у нас так, як того бажала мама. Я повинен був з нею закрутити флірт, бо вона здорова і порядна дівчина. Я мав її закохати в собі, бо я з доброго дому, молодий, непоганий. Я мав використати її,

бо вона жидівка, бо це честь для неї, а мені цього й треба, щоб ця дурна пригода з Любкою вивітріла з голови зовсім і назавжди. Не клин-клином, а чимсь багато сильнішим. Алеж не вийшло так, як мамі марилося у її наївно-цинічних снах. Та й мені самому, приверзлось, що я не гірший від Завадовського, і чому й мені не спробувати щастя у такої дівчини? Хіба я гірший?... Але слово є слово.

Я познайомив їх о десятій годині в старому університеті і, покрутившись довгими коридорами, думав попрощатись. Завадовський посилав мені своїми лупатими очима поцілунки. Але тільки-но я хотів їх залишити, як Сима вчепилась у мій рукав:

— А куди ви, пане сусіде, поспішаєте?

— Додому.

— То й я піду з вами, маю ще приватну лекцію, — і, подаючи Завадовському ручку з величезною аквамариною, кинула: — До завтра у мене! Але прошу точно, бо в мене роботи...

Що ж, він пішов, проклинаючи, певно, в душі мене і Симу. А ми, що так дуже поспішали, стояли ні в сих, ні в тих. На мить з'явилось бажання побігти за товаришем, але я залишився, в душі виправдуючи себе:

— Де ж таки, клятий дон-жуан так відразу захотів романсувати?

— Ну чого ми стоїмо? Ви може на когось ще чекаєте? — вискалилися до мене нерівні зубчики. — Чи може хотіли з товаришем піти? Він немов би гнівався... я може вам перебила якусь кавалерку?

— Та що ви, панно Симо! Єдине рандеву, для якого я посвятив би свій час, це зустріч з вами, і я дуже задоволений, що ми залишилися самі... — вліпив я зовсім проти волі, розуміючи, як ганебно зрадив товариша. Сима була, очевидно, задоволена моїми словами, це видно було з її усміху, і я брів далі: — Такі

приємні зустрічі з сусідкою трапляються бодай раз на п'ятнадцять років.

Ми обоє засміялись, сходячи вниз вулицею Ми-колая.

— Поїдемо, чи підемо?

— Може ходім пішки, такий гарний день.

— Але коли ви поспішаєте...

— Я? Я не поспішаю нікуди, тільки думав, що ви хочете бути самі з Завадовським.

— Я з Завадовським? Та ж на нього ще завтра буде час. Мені таки зовсім нікуди не спішно. Ваш товарищ вже з нинішнього дня хотів починати, але — в каварні. Чого в каварні? Та ж це коштує. Може він захотів би відтягнути з... зрештою, перший раз і вже до каварні!

— А зі мною ви пішли б на морозиво до Залевського? — спитав я, знову не думаючи.

— З вами інша справа. Ви мій сусід і знайомий ще з дитинства. Коли дивлюся на вас, мені здається, що зараз прибіжить Любуня, і ми заграємо в кічку!

Голосно, аж надто голосно пливе наша розмова, за нами оглядаються перехожі. Мені це трохи не до смаку, але це вона таки трохи занадто криклива, а як сміється голосно! Ми завернули в цукорню і сіли біля вікна. Маємо перед собою всю Академічну. Ах, коли так, тоді клин клином! Сима закурила, пускаючи в мое обличчя коліщатка диму. Люди, що бачили нас з вулиці, певно, дивувались такій вільній поведінці. Я порівнював її з Любою, і щораз більше образ утраченої дівчини затирався під яскравим рисунком м'ясистих губ, під осяйним блиском її темних очей, сліпучобілих, драпіжних зубків.

— Ви так поглядаєте в вікно, ніби хочете когось доглянути на корзі? — кинула, сміючись. — Мало вам одної панни?

— Власне побачив одну, і з мене досить. Це ви, — відповів якомога галянтніше.

— Не вірю вам! Я знаю, що у вас є симпатія, навіть знаю, хто вона.

— Невже? Я сам цього не знав. Але розвідка знає краще за мене.

— О, наша розвідка працює справно! Нам відомо навіть, що останніми часами ви трохи „фаше” з нею. Правда?

— Доки не знатиму, про кого мова, не можу відповісти, — кинув нерадо.

— Ну, коли це секрет, то я більше не згадуватиму. Поговорім про щось інше! Ви любите танцювати? Бо для мене це друга пристрасть!

— А перша яка?

— Перша — література! Страх як люблю читати.

— А так, пригадую.

І я замовк і вже не знав, про що з цією гарною жидівочкою балакати. Та Сима мене кожного разу вичучала. Це було очевидне, що не я, а вона завдає тон нашій розмові, що це вона розвиває наші відносини згідно зі своїми плянами. (Ох, коли б так мама це побачила!).

— Так що ж? Зможете ви заспокоїти мою пристрасть?

— З найбільшою охотою! Яку саме? Першу і другу?

— То ви може теж любите літературу? Може й вірші пишете?

— Ні, не пишу, але думаю, що може ви...

— Я? — засміялася Сима. — Та що писувати папір, коли гарних творів є стільки, що вистачить нам на ціле життя.

— Що ви читаете? Французьких романістів? А може англійську літературу?

— Чи ви читали такого Бруна Ясенського „Палю Париж”?

Я скривився. Який смак у моєї гарненької сусідки!

— Вам справді подобається Ясенський?

— Дуже! А вам ні?

— Абсолютно!

— Ви може неуважно читали. Прочитайте ще раз!
Я вам можу позичити.

— Дякую! Нема охоти. А щодо другої пристрас-
ти, то як нам бути?

— О, тут ми вже може погодимось. Може вибере-
мось якогось вечора до Альгамбри?

— Оце можна! З радістю приймаю ваш проект,
доки ще Ясенський добереться до мого смаку. Візь-
мемо Завадовського... — пригадав його погрози.

— Та навіщо нам Завадовський?

— Він вам не до вподоби?

— Чого ж? Але...

— Я розумію, пощо втрійку?

**
*

З того вечора ми не розлучаємось з Симою. Вранці я біжу Єзуїтським садом до нового університету, але так, щоб мене не бачив Завадовський, і поза клюм-
бами, поза кущами вистежую Симу, коли вийде з ви-
кладів. Тоді удвійку вертаємось додому. Умовляємось
на вечір і танцюємо в Альгамбрі. Цей модний ресто-
ран збудували в Стрийському парку, і в ньому, мож-
на сказати, самі жиди забавляються кожного вечора.
Тому тут я безпечний, що ніхто з наших польських
студентів мене не побачить. А ще Завадовський!

Танцюємо, випивши склянку вина, між модно зо-
дягнених продавців великих крамниць і їхніх дівчат,
притискаємось одне до одного в цьому крикливому
натовпі, з кожного огляду протилежному, але я не бачу
нічого, крім краплинок поту, на її чудовому чолі і слу-
хаю її трохи гаркавий голосок, що плете мені в вухо
різні дурниці. І я плету теж. Вона танцює добре, мало
сказати добре, вона — вроджена танцюристка. Іноді
інші пари, що вигинаються в таких самих па, як ми,
зупиняються і б'ють нам браво. Б'ють Сими браво, бо

вони чують, що вона їхня, і така гарна, і така неподібна до них. Це ж мрія кожного нашого жида бути неподібним до жида! Вони плещуть в долоні, але мене це сердить і соромить. Сима розуміє, що це я ревную. Смішна! Ревную до тих вульгарних продавців? Іноді після таких овацій я зриваюся і поспішаю додому. Сима гнівається, вона пропадає за танком.

— Ти повинна бути танцюристкою, а не правником! — кажу я. — Чого тобі марнуватись за кодексами?

— Ти нічого не розумієш! Для чого мені вчитись танців? Щоб учити інших? Ти непрактичний, мій дорогий. Та тобі й не треба бути практичним: за тебе татусь уже постарався...

Я пускаю мимо вух її завваги щодо нашого достатку. Ця бідна жидівочка дивиться на панів, як на злочинців, але саму її не тягне до бідности. Ніколи не бачив її з тими, з партеру. Та це мене не разить, я маю по вуха політики. Я шукаю в Симиному товаристві відпруження й насолоди. Ми зустрічаємось де попаде. Іноді на сходах нашого будинку вночі, і ці тасмні вистоювання по темних площадках найчарівніші! Факт, що я ховаюся зі своїм романом від Заводського, від гризот совісти, від мами, від цілого світу, сповнює мене незнаними досі емоціями. Ще трохи і я, певно, забуду діввацьку пригоду з Любунею. Не досить вона назнушчалася з мене? І до чого така пригода довела б? Я ж ніколи не міг би кинути Любку, як кину якогось дня Симу і її дві пристрасті. Бо, мушу признатись, ми з Симою не лише танцюємо...

Я задовольняю і першу її пасію. Я читаю їй свої поезії. Вона слухає уважно, тонко і розумно критикує. Вона вичитує мені цілі лекції про форму, накидає сюжети, перекидає мій світогляд догориногами. Вона страшенно начитана. Але її світогляд — світогляд людини, яка не має ґрунту під ногами й шукає його там, де легше знайти. Зовсім протилежно до мене.

Я маю світогляд польського шляхтича, хай Сима не сміється. Панство — це пережиток, воно нікому не потрібне, — каже вона, але я повторюю: навіть вона липне до пана, а не до тих „ординарних продавців” — її слова.

Власне, після довгих умовлянь, Сима погодилася на мою візиту в неї. Стара кудись вийшла. Сима злякалась, побачивши мене на ганку. Не так, як першого разу, прийняла мене, але я не поступався. Я стільки вичекався з завмираючим серцем, виглядаючи в вікно, коли стара жидівка зникне за рогом нашої вулиці в святочному одязі, в перуці й капелюсі з перами! Кінчалася пора літнього сезону а я ще був зовсім далекий від завоювання тієї „гарної бестії”.

Сима насилу пустила в хату. Жалілася на брак часу. Але посадила за стіл, завалений книжками. Все нові й нові книжки в неї. Ясенського я знав уже напам'ять. Я починав смакувати формою, хоч його ідея не візьме мене ніколи в полон!

— Чогож палити Захід? Навіщо?

— Ох, ти нічого не знаєш!

— Я знаю одне: я закоханий, а ти чарівна! — і хотів її пригорнути, як це робив десятки разів у каварнях, на вулиці, на сходах. Але вона відхилилась, не дозволяла торкнутись до себе. Що за біс? Яка зміна? Чи я її образив? Я не питав, я все таки Пшиборовський! Не хоче — хай її інші візьмуть! Хоч Завадовський, хоч який продавець!

І так, не чекаючи холодної пори, коли закриють на зимовий сезон літню каварню, я пішов від неї з наміром більше не танцювати по модних каварнях, не читати Ясенських і всякої іншої комуністичної літератури. Недарма Завадовський, коли я запитався, сказав, що Ясенський це псевдо, та який він там Бруно!

І мами, на щастя, вдома не було, а то марудила б, відгадавши в моєму згашеному лиці невдачу. І тільки я ліг на ліжко — перед очима з'явились сірі Любині

очі, і вони снилися мені всю ніч. Нїбито не вона, а я залишився сиротою, і вона нишпорить по наших шафах, столах, полицях, шукає вартісних речей. „А шпилька? Де шпилька?“ — допитується настирливо і шукає її всюди, по всіх закамарках, а я плачу, бо я сирота, нікого в мене немає рідного, і яке непевне завтра мене чекає, а їй коби шпилька. Я пригадав:

— Я тобі дав шпильку! Ти її маєш! Вона в твоїй торбинці! Не шукай у нашій хаті. Я ж дав тобі шпильку, сам поклав у торбинку, бо ти пожалілась мені, що в тебе рвані черевики, і тобі зовсім промокли ноги.

Люба нїби заспокоїлась, але знову згадала і нишпорить. Вона шукає скрипки, моздіра, годинника, шукає всього того, що ми забрали в неї, вкрали в них...

Прокинувся вночі. Мама вже спала, Марцін ще не приходив. Було по півночі і місяць світив проти вікон. У моїй кімнаті було ясно, як удень. Коли б я був сновидою, поліз би тією срібною доріжкою ген аж на другий поверх, застукав би Симу в ліжку, вихопив би з шафи одну з тих мудрих книг і кинув би їй у голову!

Насилу долежав до ранку, невиспаний, розжалений, з болючою головою. Нерадо прислухався до скрипу маминих пантофлів, що шолопались з кімнати в кімнату. Зупинялись під дверима й відходили в кухню. Коли б найменший порух у моїй кімнаті, зараз же принесла б кавусі з рогаликом, бо я це люблю...

Я не хочу кави! Не хочу підводитись з ліжка, я хочу бути хворим, блідим, „чогось погано виглядати“.

В ідальні голосна розмова. Що це? Марцін воює з мамою? Та ні! Це голос Завадовського. Він увірвався до моєї кімнати, мама не змогла його спинити.

— Панич сплять? Певно, що спить цей лежень! А ти ж знаєш — уся військова заправа змобілізована проти українців на Закарпатті! Знаєш чи не знаєш? Знавець українок нічого не знає? Ідемо на прогулянку в гори, брате!

Та певно, що я спав. Я палив Захід разом із жінкою в той час, коли українці хотіли спалити нас!

— Починають з Закарпаття, а до Галичини, до Волині, думаш, не дійде?

І Марцін був тієї ж думки. Тільки мама лементувала:

— Та що вас там обходить Закарпаття, хай собі мадьяри та чехи з тим воловодяться. Уб'ють мені останнього сина! Не поїдеш! Не пущу тебе! І не думай! — і стала хрестом на дверях.

— Дурна! Нас більше! І нам допоможуть мадьяри! — переконував Марцін.

— Та це ми помагаємо мадярам — поправив Завадовський.

— Чи не всеодно? — засміявся старий. — Аби помагати! О, та ми поможемо...

Марцін давно так не сміявся. Він не був таким веселим навіть тоді, коли повбивали молодих українців у тому малому містечку і поручник мало не попався в руки нашим. А мама дуже плакала. Марцін заверещав:

— Та що ти верзеш! Та якби мені хто зняв тих двадцять п'ять років з плечей і я пішов би з хлопцями!

— Ти пішов би? — не тямилась мама. — А двадцять п'ять років тому чому не ходив? — Але вмить замовкла, бо Марцін штовхнув її так, що вона впала. Я кинувся підводити маму і поцілував їй руку. А перед Завадовським було так соромно, що я не знав — більше сорому чи болю я тоді відчув. Може мені треба було бахнути Марціна в пику? Або я знаю, що треба було вчинити? Завадовський, сам почервонівши, крикнув „до вечора!” і вибіг з ідальні.

Марцін пішов до себе, а ми з мамою стояли, обнявшись, щасливі, що самі, що ніхто нас не присоромлює в таку хвилину. Мама раптом крикнула гістерично:

— Їдь, сину! Помстиш братову смерть! Смерть на-

шого бідного Тадзіка помстиш! Хоч я помру без тебе, мій сину, — додала тихенько крізь плач, — Марцін мене вб'є...

— Я залишуся з тобою, не бійся нічого!

Ні, ні, так не можна! Що скажуть... Їдь, їдь, синку, і вважай на себе! Чуєш, синусю?

При тих її тихеньких словах у мене стали сльози на очах, і ми обоє плакали. Так, як колись, коли Марцін оперізував мене гаратом, і ми не могли боронитись. Чи зараз я міг боронитись? Я їхав з твердим переконанням, що їхав вбивати таких добрячих панів Голубовичів і їхніх маленьких Любунь заради дурних, брутальних Марцінів. Я чув, як бунтувалася чужа кров (певно, гайдамацька моєї мами), але дарма, не я, а вона зрадила цю кров. Не я, а мама була перекинчик!

ВЕРОНІКА

Я не плачу, як ті бідні селянки з колись багатих сіл України, мої співмешканки. Їм важко зрозуміти, як я переносу побої, допити, після яких мене кидають у простиралі, як купу м'яса, на підлогу. Як я звикла до страшних умов життя, замкненого в переповненій камері? Чи й справді я така сильна? Чи відмінна від тих усіх, що розділюють зі мною звірячу несправедливість? Може й так, може я витриваліша.

Це так мені здавалось у моїй гордій душі. Вірніше здавалося так в перших днях ув'язнення, але згодом, може за рік чи більше, — я пізнала краще, як на волі, український світ, ту Україну, за якою зідхав Михайло, яку уявляв у снах і мріях галицького гімназиста, що начитався Шевченка. Який багатий, який різногранний світ замкнений у душах кількадесятох українок! Власне, такий світ, якого чужинцеві не вивчити й за десятки років.

Якою чужинкою була я в той день, коли, умовившись з Михайлом їхати до „соціалістичної країни справедливого ладу”, хвилювалась зустріччю з таємним світом! Правда, я хапнула тоді повними пригорщами свіжого повітря України. Скільки було плянів, винаходів, проєктів для майбутнього і кращого! Дарма, що кватир не було, забували про шматок хліба, про сон. Для майбутньої долі української держави! І ця боротьба для майбутнього виповнювала так щільно всі дні нашого життя, і воно від цього було пре-

красне, неповторне! Не було місця для песимізму, для втоми, для зневіри! Десь у далекому минулому брили такі ж слова, від них крутилося в голові. Коли б я була така, як сьогодні! Я не розуміла Семена, я навіть не знала, що думала Марійка! Через мене, через таких, як я, вони не мали підтримки і зрозуміння. Чи я розуміла Миколу?

Ох, якби завернути ті дні назад! Якби можна було вернутися до тієї хвилини, коли Семен поцілував рушницю! Або бодай до того моменту, коли я пізнала Миколу! Я боролась би, Семене, як ти, словом, боролась би, як ти, Миколо, я помагала б усім, що боролись, але руки пов'язані, думки залиті кров'ю...

Поруч зі мною лежить, ледь дихаючи після цілоночного допиту, Дутковська. Вона зустріла мене перша привітним і спокійним словом, коли побиту вкинули мене до камери.

— Галичанка, галичанка, — пішло шепотом по камері, — комуністка...

На мене дивились повні недовір'я та ненависти голубі, карі, сірі очі студенток, селянок, жінок, дівчат. Вони відсунулись від мене, як від нечистої. Вони не знаходили в своїх душах ні співчуття, ні зрозуміння. Єдина Дутковська зрозуміла мене й мій необережний приїзд у вимріяну країну.

Я лежала біля параші, виконувала мовчки всі камерні обов'язки, не нарікала, не вияснявала. Тільки над ранком, коли в'язні засипляли на короткі хвилини, я душила сльози, що ринули без стриму на здавлений п'ястук. Хто-зна як довго прийшлося би мені плакати, не від побоїв, не від знущань, звичайних в московських тюрмах, і не від почуття кривди, вдіяної мені зовсім без причини, якби не те недовір'я, відчуженість і злоба співкамерниць. Як же ж мені з цими людьми жити? А жити прийдеться — і скільки?

Я не мала сили виправдати свого вчинку ні перед старшими жінками, освіченими, яким і тюрма не

змогла відібрати відбитки їхньої раси, походження, становища. Ні перед молодими дівчатами, що трималися гордо й незалежно. Ні перед селянками, які найгірше переносили замкненість камери. Я не могла їм сказати, що я не комуністка, що я невинна, абсолютно невинна. Вони були недоступні, більш непримирливі, як ідіотсько-вперті слідчі, які закидали мені власне те, що відбирали товаришки неволі. Гірка іронія долі! Для слідчих я була буржуазною націоналісткою, що прибула сюди шкодити молодій державі, а для моїх землячок я була гіршою від злодійки, повії — я була комуністкою!

— Заспокойтесь! Не журіться! І головне — не переконуйте їх ні в чому! Тут можуть бути донощики, — шепнула мені Дутковська. Це було все. Вона більше не промовила ні слова, але я прийняла її слова як закон.

І поплили жахливі тюремні дні й ночі, нанизуючись на криваву стрічку невимовних терпінь, доводячи до одчайдушних вчинків тих, що не витримували. Але все намагалася злагоднити янгол нашої камери Дутковська. Я дивилась на селянок з особливим співчуттям. Вони, мабуть, тому, що звикли проводити велику частину життя під відкритим небом, чи може через зв'язаність та безділля, що ламало їхню волю, заломлювались. Бачачи, як Катря Сліпко, розкуркулена господиня, тремтячими руками розломлювала шматочок хліба і судорожно його жувала, я віддавала їй шматок зі своєї манюсінької пайки. Цей мій жест не тільки привернув її симпатії до мене, він її до деякої міри заспокоював. Вона перестала судорожно жувати, їла поволіше і краще заспокоювала голод. Нас годували бурдою, в якій плавали ячмінні крупи. Ці „пенцаки”, як їх називають у Карпатах, для подоланок були Божою карою. А я молилася, щоб їх давали побільше, знаючи поживну вартість пенцаків.

Якось знайшли ми в бурді якісь кістки.

— Нас годують людським м'ясом! — вигукнула колишня артистка Пальмова. — Який жах!

Ми з Дутковською переглянулися і, не обмовившись словом, взяли за пропаганду. Слово Дутковської завжди мало послух, і вона, переконавши співкамерниць, що кісточки, які ми знайшли в бурді, риб'ячого походження, а риб'яче м'ясо вартісна страва, вселила в душі жінок неоправдану надію не лише на покращання харчів, але й на швидкий вихід з тюрми.

Ще кращого успіху досягнула я, провертівши кінець одної кісточки другою. Таким чином мали ми голку. Тією голкою, виторочивши нитки з нашого обношеного одягу, вишивали ми всякі хрестики, і це вишивання приносило нам хвилини душевного спокою та мистецької насолоди. Інші кості послужили Дутковській для цікавих лекцій з життя риб українських вод.

Скільки шляхетної щедрости розділила вона між своїми слухачками! Яким глибоким стало перед нашими очима життя! Як далеко поза межі нашого найнужденнішого з нужденних існувань простяглася уява завдяки її святій мудрості! Фанатична віра в поступ до кращого та справедливого, що виникала з глибоких студій, осяювала дебелу постать ученої ореолом святої. Вона творила чудеса. Я повірила, що вчені якимсь чином наближаються до святости. Вона передавала нам Божі закони, як пророчиця, своїми словами доходючи до глибин наших душ.

Коли в камері лунали стишені співи, коли Пальмова виголошувала зі своєї причі напівімпровізовані поеми, то вони сповняли нас емоціями близькими до тих, з якими колись на волі виходили з театрів, з провітрянських вистав, з концертів світових артистів. Може й тонше, схвильованіше слухали ми мистецьке слово, та й сприйняти його нашим очищеним душам було куди легше! Нас підготувала до цього Дутковська. І коли дикі виклики, звичайно вночі, не змогли сколихнути мужньої постави жінок, то це була за-

слуга сестри-благовісниці, бо вона навчила нас вибирати в житті найцінніше — єднання з Богом через розумне пізнання.

— Але ж, Веро, це власне ваші вишивані хрестиків вселяють в наші душі рівновагу! — відмахувалась вона з хмаркою суворости на широкому чолі.

Часто розповідали переживання з попереднього життя. Оля Тригубова, хвора на туберкульозу студентка, хвалилася любовними подвигами.

— В моїх очах була така сила, що я підкоряла найсильнішого! — це було звичайне закінчення її історій.

— Чого ж не підкориш свого слідчого? — кидала глумливо молода селянка з-під Чугуєва.

— А хіба слідчі — мужчини? Це гидота!

Всі погоджувались з кучерявою Олею, що між слідчими не було мужчин.

— Я не можу зрозуміти, Я не можу зрозуміти, як вони піднімають на брата руку. Та ж це сини одної матері, України...

Дутковська вміла втишити і цю наївну, добру жінку, дружину священика, яка „не могла зрозуміти”.

— Між слідчими немає українців! Це москалі і яничари! Знаєте, що таке яничари?

— Як не знати? Це жах, що в нас стільки яничар!

— Не тільки в нас, паніматко... страшна епоха...

— Яка ж ця епоха довга! Триста років...

— Триста років у мільйонах — маленька цифра. Як горстка яничар проти народу. Це миляна булька, від якої й сліду не залишиться.

— Амінь! — заспокоїлась паніматка і почала вечірню молитву.

— От забивають собі дурманом голову! — буркоче Надя Горбатова, відвертаючи стрижену голівку від того кутка, де починають молитись. Мене кортіло часом завести розмову на тему її вільнодумности. Вона не догадувалась, що ми за неї особливо гаряче мо-

лились, без попереднього „моліться за мене”, коли кликали на букву „г”. Он же Дутковська зовсім не цурається того солодкого заспокоєння, що його дає молитва.

— Олена Петрівна не вірить у ваші забобони! Правда?

— У забобони не вірю, хоч багато речей, які вчора здавались забобонами, тобто речами ще не охопленими нашим розумом, сьогодні дістають від нас санкцію. Але в Бога, творця чудового, таємничого вінця світів — вірю!

Помолившись, вкладалися на свої місця. Я розмовляла в душі з татком і мамцею, що достойно продовжують земне існування в рості буйної трави на нашому запашному цвинтаріку біля приходства, під білими кам'яними хрестами. Їх ніхто не витягав з того місця, не перекидав, не вивозив, не мучив. І це сповнювало мене спокосм. І ще дякувала я Господеві, що й Семен такий далекий від цієї прірви, від цього багна, з якого ні вийти, ні вискочити. Він міг боротись, він жив. А бідний Микола терпів, як і я. Тому посилала в маленький світ вечірнього неба найгарячіші молитви за його страдницьке життя чи й може некликану смерть. За Михайла теж молилась з прощенням йому нашого безглузлого виїзду, бо заплатив він за це, певно, ще вищу ціну. За блідого юнака молилась найдовше. Я просила для нього найбільше, бо його життя, думала я, в найбільшій небезпеці, і те, що він робить, робить для нас усіх.

Так, мабуть, молились монахині, прийнявши важкі обіти, так молились новонавернені як молилась я за незнайомого, проте близького, ближчого за всіх юнака. За себе не було вже й коли молитись довго. Я і не хотіла вже набридати Богові своєю долею. Бож безнадія, яка йшла від ослизлих тюремних стін, супроводилась певністю, що далі мене не заберуть, що гірше ніщо не постигне, що я — в кінцевій точці. І

тоді думала про Михайла, бо може він кудись тікає, за ним женуться і мучать його. Пані Ванді не вірилось, що його заслали туди, куди її кохання не досягне. Вона приїхала з твердою постановою відшукаати його, і може знайшла...

І знов неспокій напливав на стомлену голову, коли знову й знову згадувала бідного юнака. Куди ж тобі повернутись, коли стільки проти тебе злоби й несправедливості? Як тобі боротись, коли нас увімкнули у криваве кільце? І тоді я, мабуть, схлипувала, бо Дутковська підсувалася до мене і гладила по голові, як моя мамця, далека, далека, хай мирно спочиває під пахучою травою Опілля.

— Найлютіший жаль, що нас тут тримають у клітці нізащо! Це страшно, що невинні, невинно караємось! — вигукнула, не тямлячи себе від безнадії, Пальмова. — Було б палити, різати, руйнувати! Тоді знала б бодай за що!

Катя, кинувши швидкий погляд на Пальмову, торкнула мене плечем:

— Чи не провокація?

Але Пальмова була така щира в своєму патосі, що я повірила їй.

А один випадок мене прихилив зовсім до тієї артистки. Я іноді пригадувала поеми Франка, Шевченка. Пам'ять у мене була непогана, а ще праця в бібліотеці давала для пам'яті добру вправу. Я не деклямувала так, як Пальмова, але мене слухали уважно, бо це було нове, та й сила суворих Франкових слів діяла стократ сильніше, як репертуар малоросійських театрів артистки. Якось я згадала Лесю Українку, особливо її „Іфігенію в Тавриді”. Найкраще місце, що запало в пам'ять, вразило того разу, як відповідь на наші муки, на муки душі, що оволоділи Пальмовою. Я продеклямувала його не так, як звичайно шептала собі безліч разів, а з особливою урочистістю:

*Як зашуміли смутні кипариси
Осінній вітер . . . хутко вже й зимовий
По всій діброві звірем зареве,
Закрутиться на морі сніговиця
І море з небом зіллється в хаос!
А я сидітиму перед скупим багаттям,
Недужа тілом і душею хвора;
Тоді ж у нас в далекій Арголіді,
Цвістиме любо вічна весна,
І підуть в гай аргоської дівчата
Зривати анемони та фіялки,
І може . . . може спом'януть в піснях
Славутню Іфігенію, що рано
Загинула за рідний край . . .*

По камері пішов моторошний стогін, і руки ув'язненого жіноцтва піднесли до очей. Вони слухали, не вірячи, що вірш кінчиться на такому страшному для нашої молодости місці, — чекаючи іншого закінчення. Вони ще не усвідомили, що даремність не в тому, що ми покутуємо незвершені гріхи, а в нашій невідомості. Та властивий молодості оптимізм провістив такі слова, що теплим бальзамом змили, загладили гіркоту приречености. Мабуть, усі мої згущені до болю почування, що вирости з тюремного багна й проявилися з нечуваною силою у важкому повітрі перелюдненої камери, втиснулися в дальші рядки надхненного вірша, суть якого в цю лише мить я і всі ми зрозуміли, як Божий поклик, як грім, що віщує кінець нашого світу. :

*Навіщо ти мене, богине, врятувала?
В далеку чужину завела?
Кров еллінки була тобі потрібна,
Щоб погасити гнів проти Еллади.
Чому ти не дала пролити кров?
Візьми її — вона твоя, богине!
Нехай вона не палить жил моїх!
Ні, се не варт нащадка Прометей!*

*Коли хто вмів одважно йти на страту,
Той мусить все одважно зустрічатъ.
Коли для слави рідної країни
Така потрібна жертва Артеміді,
Щоб Іфігенія жила в сій стороні
Без слави, без родини, без імення, —
Хай буде так!*

Я заридала, чекаючи, що камерою пройде буря, яка змете тюремні стіни, і соняшне проміння освітить глибіню наших страждань. Але я чекала даремне. Всі жінки зверталися поглядами то на Дутковську, то на Пальмову, ніби зрозумівши, що я з моїм читанням лише звук, а зміст прочитаного належить нашій невибраній провідниці й відноситься до тих сумнівів, які викликала в нас Пальмова. Так я зрозуміла враження від свого читання, яке мені коштувало стільки, мій Боже!

Дутковська похилила свою розумну голову, а Пальмова зірвалася з причі і з очима, повними сліз, припала театралью на коліна передо мною.

— Бог промовив твоїми устами, Веро, спасибі тобі! — і вона, повернувшись на своє місце, тонюсенькими пальчиками поклала на грудях широкого хреста. А тоді, схилившись, тихенько схлипнула, і її плечі здригались, по-дитячому, худенькі.

Інші дівчата й жінки не плакали. Вони не були сумні. Слова поетки викликали в них якесь інше почуття. З їхніх очей тікала геть безнадійна каламутність, вони блищали вогнями, по обличчях спалахували криваві плямки. Дутковська пестила своїми добрячими очима наймолодших поліщучок, цілою гурмою привезених до нашої тюрми, і вони якось позмовницькому ворушили устами. Алеж такої довгої мовчанки не можна було витримати. Паніматка зашептала молитву, на яку вперше Надя Горбатова не звернула своєї іронічної уваги. Раптом вона підійшла

до мене і, може бажаючи розрядити нестерпну тишу, вигукнула захриплим голосом:

— Ну й чорт з попадянкою! Ти ж артист, не що, а плачеш! Не плач же, дивись, як подубіли баби... Це не жарти, це, треба сказати, нечиста сила! Та заспіваймо що, а то ж отруїла нас, побила!

З темного кінця камери понісся тихенький спів, він могутнів, набирався відтінків, сили й почуття. Що ж іншого ми могли робити в таку хвилину? Ми співали, ніби зривались, розбивали, рубали. Спів летів кудись поза простори нашого ув'язнення, на „аргоській землі” і кликав, закликав нас туди... Та скоро почув нас сердитий вартовий і заглянув у віконечко:

— Мовчать! Мовчать! — зарепетував скажено.

Три дні карцеру, яким обійшовся мені той незабутній вечір, ні трохи не розхолодили наших почувань.

— Хай буде так! Хай буде так! — повторювали ми, як відгомін нашим серцям.

ПОРУЧНИК

— Ми поза небезпекою! — відзначив з полегшею, лежачи на зів'ялому листі.

Пахло осінню, а на долах рожевіли осінні дерева на тлі смарагдового неба. У віддалі яких ста кроків від мого становища курилась з колоди тоненька смужка диму, і ця тоненька смужка та притишений собачий гавкіт запевняли, що я на цьому боці, що я вдома.

Не хочеться думати, не хочеться йти, добре тут на листі під густим чагарником. Що далі — ще не ворушить думкою, бо те, що поза мною, не лише фізично вичерпало, але й перекинуло душу, а на душі залишився каламутний спогад — все покінчено. Ніби не поранений, не хворий, але гірше як поранений і хворий. Нога вигоїлася в боях, і лише ненароком, за умовним рефлексом, чую запах крові. Аж дивно, земля ж пахне земними запахами, довкола мирна тиша, з війни і сліду, а запах крові ще з Хусту пливе за мною ніби з вітром, я відчуваю його виразніше і сильніше, коли пригадую те, що минуло, як сон, і... все покінчено. Жаль, що Юри немає зі мною, він потіщив би парубоцьким — хіба первина? Коли на цей раз ні, тоді другим разом певно виграємо!

Жаль, він подався на Прагу, до Београду чи що? А я мушу до себе. Кожний на своєму місці. Хіба ж це кінець? Тільки починається і... ех! Ми ще повоюємо!

З колиби несеться з вітром відгомін голосів. От

доповзти до колиби й поспати... Поспати, бо до приходу ще дороги, дороги! Там уже висплюсь, а тоді — Боже мій! Скільки праці, скільки перед нами... Бінокля немає, перевірів би, чи не збився. Треба зачекати, аж стемніє. Лежав би спокійно під спокійним небом, тиша така прекрасна, коли ж нога обзивається, гаряча, важка, велика, якась непорушна. А непромокальна куртка зовсім мокра. Заснути б на десять хвилин, був би зовсім тверезий.

Щось шелестить в кущах. Не страшно. В цих диких верхах не страшно. Бачу темні звірячі постаті, що прохоплюються на світло. Міряю очима простір, що відділює мене від колиби, з болем ще важчим, як у носі. Може видертись на дерево?

Зовсім виразно бачу собак. Вони вийшли на галяву, дикі бойківські вівчарі. Дикі, як вовки. Я стерп, зариваюся в листя, очі відірвалися від колиби, приросли до тварин. Бо що ж з пастухів, коли не гукнеш їх? Підтягаю ногу, і пробую звестися, щоб націлитись, коли цього треба буде. І раптом десь за моїми плечима, в тому напрямі, в якому, сказано заводячи, побігли собаки, людський крик.

З низенької колиби, не кваплячись, виходить висока постать, нерухомо височить на доріжці, і видно, як і я, прислухається. Собаки вже там, хтось стрілив, і вони юрмляться десь за моєю спиною зі страшним виттям. Пастух свиснув. Його висока з кожусі постать наближається в мій бік. То легко вибігає на горбок, то зникає на невидній стежці за листяною стіною геть з моїх очей. Підводжусь і до нього:

— Боже помагай!

Він зупинився переді мною, очі блищать диким блиском, в руках здоровенний батіг.

— То ви кричали, пане постерунковий?

— Я не постерунковий.

— Ви наш?

— Ага!

— А хто ж кричав?

— Я, власне, хочу подивитись. Іду туди.

— А не боїтесь моїх псів, пане?

— Та боюся трохи, але з тобою, чого б я боявся.

Ми пішли. Нога ледве воліклась.

— Ви кульгаєте, пане?

— Натер трохи, думаю відпочити в колибі, коли
пустиш...

— Відпочинете...

Під поваленим деревом сиділа скулившись людина, а довкола неї гарчали пси. Я присягнув би, що це вовки. Пастух свиснув і підніс пужално. Пси поспускали хвости і, вискалюючи зуби, підповзли до пастухових ніг. Людина застигла з піднятою рушницею. Коли пастух прийняв мене за поліцаю, то хто ж тоді був цей при повній зброї, дармащо в спортовому одягу, цивільний? Може мисливець?

Голос пастуха був спокійний, але з нотками ворожости:

— Чого шукаєте, пане, в наших лісах?

Незнайомий повернув до нього голову. Мабуть чекав, щоб ми пішли, забравши з собою собак. Пастух підступив до нього ближче і грізно прошипів:

— Ну, чого шукаєш в лісі, чортів диверсант? Кажі!

— Я... я...

Пастух уже хотів був ударити „чортового диверсанта”, якби не я. Я підскочив на своїй здоровій нозі і заслонив собою постать, що видалась мені на диво знайомою.

— Кво вадіс, поета? — гаркнув я у саме лице Пшиборовському, щоб він не проговорився своєю мовою. Тут, певно, й собаки не винесли б звуку ворожої мови, а наша рідна відчинила не лише дорогу до затишної колиби, а й до серця страшного пастуха.

— Проведи нас, брате, до своєї хати. Ми йдемо звідтіль... пробурмотів Ромек збілілими губами й бо-

язко оглянувся на собак. Я пояснив пастухові, що це мій знайомий, і попросив дати нам місце в колибі.

— Чи можеш нам продати трохи молока?

Ромек мовчки засунув руку в грудну кишеню й витягнув пачку найкращого тютюну. Він мав ще шоколяду але в нього не вистачило відваги показувати таке диво бідному хлопцеві.

— Дайте, дайте йому все! Це — людина! — гаряче викрикнув Ромек коли хлопець вийшов з колиби. — Ах! Що зі мною було за той час, коли ми... Ах, це божевільний час! Це божевільні... Але, але як це назвати? Що це доля зводить нас до купи таким ритмічним повтором? Коли б так ще...

— Мовчіть! Ще наговоримось... опісля, коли виберемося з лісу.

*
*
*

Тут було безпечно. Найменший рух біля колиби — здичавілі собаки розшарпають усе, що їм попадеться в лапи. Та Пшиборовському було тісно. Він терпів від їдкого диму, йому боліли боки на твердій лежанці, заїдали блохи. А мені аби виспатись. На тих незайманих верхах можна було перебути всяке. До поліційної станиці шість кілометрів верхами.

Пастух доїв вівці. Ми були самі. Могли розмовляти спокійно, бо розмову глушив безнастанний шум сосон. Я сушив свого непромокального плаща й черевики, нога розпухла й ніла. Блохи й мене почали кусати, і дим виїдав очі. Ромек не міг заснути. Він був надзвичайно збуджений і натякав на те, що мусить якнайшвидше дістатись до Львова, до мами. Але перед тим мусів щось зробити. Це, певно, мав бути якийсь покайняний акт переді мною, а може ще перед кимсь іншим. Його мучило почуття вини, а може й сорому, що власне я — переможений, врятував його від „дурної, собачої смерті”. Це видно було з його ніякового погляду та непевних, нервових рухів.

— Це поразка, поразка, — шептав, потираючи руки, — це зовсім не перемога! Це я власне вже вдруге в житті переконуюсь, що не завжди переможці і є переможцями! Це перемогли, коли хочете знати, не ми з мадярами вас, українців, а нас усіх перемогли німці! Ви ще побачите! Ви ще згадаєте мої слова! Нашу кров, наші подвиги використає третій.

— Це завжди так буває, — відповів я без переконання. Мене томили його доречні слова, але вони були невпору. Коли б він знав, скільки гіркоти було в моїх переживаннях. Це ж була друга моя життєва поразка. Та вона, як це не дивно, не вводила мене в такий відчай, в таку безнадію, як цього молодого авантюриста, що вертався переможно додому. Я прийняв її як неминучий удар на шляху до перемоги. А шлях цей, чим старішим я ставав, довшав і довшав...

Я твердо обіперся об дерев'яну стінку лежанки. Черевики парували біля вогнища, нога нила і повіки хилилися до сну.

— Пане поручнику! Слухайте мене, пане поручнику! Ви спите?

— Ще не сплю, але за хвилину, до ста чортів, спатиму. Спійте і ви!

— Я не можу, пане поручнику! Чи вам не дивно від такої ситуації... ви врятували мене від пастуха...

— Від собак!

— Чи від собак! Я говорю до вас вашою мовою, тією моєю, за яку ми ще вчора розбивали голови вашим землякам... Ви, певно, думаєте, що це я від підлости, зі страху перед собаками, або хочу вам віддячитись... Ви спите? Я не можу, мене мучить...

Я не відповідаю, хоч його лементи відігнали сон. Я надіявся, що він стомиться і врешті залишить мене в спокої. Але він присунувся і поклав руку на мою спину. Я підвівся і крикнув:

— Чого гістеризуєш, щеня? Ну й вояків насилали на нашу загибель! Шляк би то трафив! І німці, і ма-

дяри, і румуни, і хто ще там помагає тим тюхтіям, бабам розмазанім! Та же спи зараз мені, а то дам по морді!

— Я не можу! Не можу! — крикнув і собі Пшиборовський і витягнув з тієї нагрудної кишені якусь шпильку. І я зовсім очуняв. Мені здавалось, що таку саму брильянтову шпильку я дістав від Любуні разом з іншими дорогоцінностями, щоб вимінати в мадярів за зброю.

Ромек підозріло вдивлявся в моє обличчя.

— Ви бачили коли цю штучку?

— Або що? Знайшов час хвалитись брильянтами. Це воєнний трофей? Га?

Він кинувся ображено до мене:

— Це моя шпилька!

— Ну, то й добре, що твоя. Я не думаю її забирати. А вона часом не фальшива?

— Вона зі щирої п'лятини. Мені подарували її на ім'янини ще тоді, коли я — не воював. Коли я ще не кохав. Цю шпильку я подарував одній дівчині...

— І відібрав від неї, погнівавшись — спробував я пожартувати, почувуючи, що довше не витримаю цієї розмови. Пшиборовський зідхнув. Його обличчя обволікла сіра маска. Він тихенько застогнав і приліг на спину коло мене.

— Спати! Спати й не думати! Хай завалиться все до чорта! Хай уся ця проклята земля вигорить до тла! З усіми її проблемами, політикою, патріотами! Хай нашу перемогу залле смердюча гноївка... побідних панів! Хай ці хвалип'ятники...

— Що це? Ваша вечірня молитва? — перебив я його вигуки.

— І вночішня, і вранішня, і повсякчасна! Така моя молитва хіба вам не до вподоби? — Його рука трусилась, а пальці, в яких лежала брильянтова шпилька, стискались і розтискались.

— Ану, покажіть цю шпильку! Хочу подивитись.

Він поспішно простягнув руку до мене. Певно, хотів цього. Я ледве стримав себе, щоб не скрикнути. Це була Любунина шпилька. Я схилив голову, немов розглядав її пильно. Він поїдав мене розпаленими очима, шукав на моєму обличчі чогось. Та даремне. Я мовчки поклав шпильку на його тремтячу долоню й почав уможуватись до сну.

— Вам ні трохи не дивно, чого це я так вожуся з нею? Не цікаво? Я збирався оповісти вам, якою ціною вона дісталась до свого власника, тобто до мене. Але ви... ви...

— Слухайте, Ромку! Пізня пора, а ніч для сну, не для... та я слухаю вас, слухаю. Горе мені з поетами! Чи всі вони такі балакуни?

— Не жартуйте, пане поручнику, вибачте, може пане майоре... Коли б ви писали, ви просили б мене, а не відпрошувались. Та ж це був би для вас неоцінений сюжет. А для мене, — додав надто урочисто, — більше: це справа мого життя.

— Ой! Аж так?

— Ми ввійшли до Хусту, як вам відомо, після цілоденних боїв з вашими січовиками. Мій товариш, власне той, що потягнув мене на закарпатську авантюру, йшов зі мною до замку тією незрівняною променадою над рікою, коли з лісу чи парку пролунав постріл, і куля прошила йому плече. Ось тобі, пане Завадовський, переможний марш у здобуте місто!...

— Ваш переможний марш? — повторив я в задумі. — Ви й справді бились?

— Та що ви!? — кинувся з невиправданим зухвальством. — Ви сумніваєтесь? Я маршував, я біг на лінію, потім сидів в окопах, стріляв та чи ціляв... не знаю. — Додав з гіркою усмішкою: Я не військовий. — І враз спалахнув рум'янцем. — Це ще трагічніше, бо коли б бодай були вояки, а то... Потім шлявся з іншими вояками, головно з чеськими, бо вони були наймирніші й

здавалось мають тієї авантюри по вуха. Як і ми, правду сказати.

— Але я відбіг від теми — продовжував Ромек. — Коли Завадовський упав, я побіг до міста за лікарем. Награпив на будинок, на якому біліла картка. Зайшов туди. Це було мешкання якогось українця, вся хата була обвішана тими вашими вишиваними серветками. Я стояв у вітальні, поклавши рушницю на землю, коли до мене вийшла панночка. Вона щось скрикнула й вибігла у вихідні двері. Злякалась чи що? А де ж лікар? Я не вів запитати, її не було.

— Що ж, я пішов шукати його. І що ви скажете? На ліжку в приймальні сиділо двоє мадярів, а третій нишпорив по шухлядах і ховав щось у лікарську валізу. Очевидно, грабував. Ніхто не звернув на мене уваги. Мабуть, були п'яні чи що. Я хотів запитати про господаря, але чи вони зрозуміють мене? І вже був би пішов геть, коли в руках того, що грабував, побачив мою шпильку! Що ви скажете? В руках цього грабіжника моя шпилька! Я забув про Завадовського, про лікаря, про війну, про все. Я дивився на шпильку, і чорти мене хапали, я не міг видушити з горла жадного слова. Мадяр ніби очуняв. Простягнув її до мене, ніби чекаючи похвали. Навіть бовкнув щось наче „кісань” чи „кісенем”?

— Це, певно, означало, чи подобається мені шпилька і чи не хотів би я її купити. Я кивнув головою, і тоді один із них показав мені на пальцях, скільки я повинен дати грошей. Але я таких грошей не мав. Та жестами намагався показати, що в мого товариша (власне тоді згадав бідного Завадовського) є гроші, і я їх принесу. Але мадяри, хоч і приходяться нам братаничами, не зрозуміли мене, і той, що сидів на ліжку, вихопив шпильку з рук того грабіжника, і хотів викинути мене з мешкання. Та голя, панове! Я, поперше, тверезий, а подруге — шпилька моя. Ні, Завадовський не був мені потрібний в ту хвилину, по-

трібна була лише шпилька! Я забув, чого я вештався по чужому місті, чого нівечу затишок лікарського житла. Я мусів мати шпильку, щоб показати її зрадливій дівчині. Я кинувся на тих двох, що підійшли до мене, і повалив їх на землю. Вони були п'яні й не трималися на ногах, а третій, не звертаючи на нас уваги, зачинав добре випхану лікарську валізку. Він, певно, вважав мене за ще більшого грабіжника, як був сам, і витягнув стилета. Та я прикладом рушниць вдарив його по голові. Не знаю, чи повбивав їх, чи тільки приголомшив. Не оглядаючись на лікарську приймальню, зі шпилькою в руці я побіг. Це все. Більше не говоритиму, можете спати, пане поручнику. Герой диверсії може теж приклонить буйну голову, — закінчив з уїдлигим усміхом, крізь який, мені видалось, проглядала гримаса вмираючого Завадовського.

— Ну, а товариш як? — спитав я.

— Коли я вернувся, товариш уже холонув. Я його поховав, і ось тепер везу його матері хрестик. Везу на мечі, бо на ляфеті їхатимуть генерали, не звичайні дурні, як він та я.

— Кожний воює, як уміє. Так, так. Пієм, як умієм, — кажуть у нас. А вертаючись до сюжету: чи відоме вам прізвище того лікаря, в домі якого знайдено шпильку?

— Ні, та я не певний, чи лікар мав її, чи може ті вояки перейшли вже не один будинок... Але чи вас не дивує факт, що шпилька опинилась у Хусті, коли дівчина, якій я дав цю шпильку... та що там, я дав її Любуні!

— Ага!

— І те, що шпилька знову в моїх руках, нічого вам не каже?

— То Любуня віддала вам?

— Ви глумитесь з мене!

— Я нічого не розумію!

З викривленим обличчям Ромек схопився і, ніби

заміряючись ударити мене, звів руки вгору, але я відсунувся. Він кинув мені шпильку.

— Беріть! Вона належить вам! Це Любуня вам подарувала! З патріотизму! Ха-ха-ха! З такого патріотизму коні сміються, вона... ви... — і він зайшовся голосним плачем.

— Ти хворий, хлопче! У тебе гарячка. Лягай ось тут біля мене, накрійся і спи. І може весь дур з твоєї голови вивітриться.

— Це не дур, пане поручнику! Це не пройде! Я певний, що Люба вам подарувала цю шпильку.

— Але шпилька в тебе. Певно, що ти здурів! От довоюювався!...

— Та й ви довоювались до смердючої колиби... — в Ромкових очах блиснула злорадість.

Тоді мої очі затагнулися кривавою запоною. Я міг би розчавити це щеня, що помагало мадярам руйнувати нашу маленьку мрію. Але він був уже біля моїх ніг.

— Пане поручнику, пане поручнику, я падлюка, божевільний негідник! Ви найшляхетніший у світі... ви — пан, лицар, ви... ви врятували не людину, а гниль, — його слова мішалися зі сльозами, він бився головою об брудну долівку і за кожним ударом скрикував від болю.

— Ану, марш мені в кут! — звівся я з лежанки, і, хоч моя нога дуже боліла, підірвав його, як пір'їнку, і кинув під стіну. — Ану, спати! А то закличу псів! — додав я жартом, бо обличчя в Ромека було зовсім біле.

— „Кво вадіс, поета” — згадував я зовсім інші розмови й настрої на наших чудових верхах. Я ліг і прислухався до ноги. Сироватка поволі розганяла гарячку, і мене покинула втома. Я міг заснути, та Ромкові знову було важко. Він поклав голову на свій хвацький наплечник і заплаканими очима водив то по стінах колиби, то по моєму обличчі.

Я закрив очі, але... шпилька не давала й мені за-
снути. Хто її відібрав чи купив у мадярського вояка?
От дурниця — шпилька! Не на те я врятував цього
слиняка, щоб викликати в нього хворобливі ревнючі.
Коли б він знав, з якого тіста виліплена Любуня! Хіба
такі Любуні родяться для таких ось смаркачів? Йому,
очевидно, крім досади за Любунину неувагу до його
подарунку, жаль ще було й самої шпильки „із щирої
платини”. І має ж цю шпильку і ще, чого доброго,
матиме й... Любуню. Я злякався свого дурного при-
пущення. І крадьки глянув на Ромка. Він ніби чекав
на це. Звівся з лежанки.

— Я йду. Прощайте, пане поручнику!

— І молока не почекаєш?

— Я не голодний. І вночі боюся йти...

— Іди, лише не знаю, чи далеко зайдеш сам цими
пляями.

— О, я зйду вниз, а там до колейки...

— Як хочеш, тільки щоб удруге не прийшлося
виручати.

— Ах, був би забув! Не знаю, як дякувати вам
за те, що зробили для мене. Я просто й зрозуміти не
пориваюсь, як ви могли рятувати ворога...

— Ти не є мій ворог.

— А хто ж я? Лях проклятий.

— Ти проклятий — це правда.

Він підскочив до мене.

— Що ви хочете тим сказати?

— Нічого, пожартував. Ти — мій союзник.

— Ви смієтесь... Я був колись, але... про це сьо-
годні не слід згадувати...

— І я відплатив тобі за послуги. А думалось, що
ти все таки поет!

— Нічого не розумію! Нічого вже не хочу розу-
міти! Ах, як це все мене стомило! Маю всього по гор-
ло! До чорта, до бані, до лямпі!

Кожної хвилини міг прийти господар. Я схилив

голову на руки. Хай собі покричить. Стомиться і піде. Хай іде. Але він не йшов.

— Я мушу в'яснити справу цієї проклятої шпильки! Як вона опинилась в руках мадярського вояка? Я мовчав, але він сіпнув мене за рукав.

— Я мушу в'яснити! Чому Любуня...

— Приїдеш, в'ясниш. Зустрінеш її на корзі, або зайдеш до неї...

— Неможливо.

— Ви погнівались?

— Погнівались... вона мене викинула, як...

— Не страшно! Знайдеш другу, третю...

Ромек оскаженів, затупотів ногами.

— Не хочу! Ні другої, ні третьої! Ні Сими, ні Марильки! Хочу її, гайдамачки хочу... чуєте?

— І тому пішов воювати гайдамаків? Ні, брате, тут щось не тес. Коли б ти її щиро любив...

— Я робив все, щоб бути ближче до неї, але вона завжди вважала мене за чужого, за ворога, вона ненавидить мою родину, маму... і як же ж мені бути? Я ж не можу ненавидіти свою маму... Мама мене не пускала на диверсію, мама плакала, в неї було... але...

— Але твій патріотизм переміг мамині сльози.

— Патріотизм? Ви називаєте це патріотизмом? Та ж ми відтоді, як дістали від Антанти державу, забули про нього. Ах, називайте мене як хочете, але я дійду до тієї шпильки. Ну, дякую вам, пане поручнику, і... ох, як би я хотів бути таким, як ви!

— Дурниці. Ми квити! — він простягнув до мене руку і я потиснув її, правда, потиснув цю дитячу руку з відразою.

ЛЮБУНЯ

Останньої ночі я спала в хаті пані Люни, але сьогодні вже випроваджуюсь... Приходили, питали, жаль старенької. Кортить побігти до своєї кімнатки під цитаделею, може є якісь відомості, але боюся. В друкарні надзвичайне піднесення. Я працюю, не відриваючи очей від роботи. Працюю довше, як звичайно. Старий Шіфтер за диктовою перегородкою свариться з кимсь. Два дні ніхто з редакції не заходить у друкарню. Кожне число газети конфіскують. Добре! Чим гірше тут, тим краще там! Від тієї хвилини, коли технічний редактор, зловивши перший телефон з Закарпаття, затанцював зі мною шаленого вальса поміж каштами, ми всі живемо як у сні! Он звідки починається вимріяна воля! Не говорити, не думати, працювати! Язык сухий, тільки цигарка гасить втому. Над вечір прибігає до друкарні Сима. Вона залишає якийсь пакет старому Шіфтерові і хоче непомітно відійти. Але я її не пущу. Підводжусь від стола і вибігаю за нею у двір.

— Сима!

Вона злякалась. Витріщила на мене банькати очі, не вірить, що це я.

— Любка? — ніби заспокоїлась. — Сервус, стара! Ти тут працюєш? Як тобі живеться? Ти задоволена працею? — Кидає питання, щоб запобігти моєму. Але я не цікавлюся нею. Я хотіла би заночувати в неї.

— Я могла б піти до Пшиборовських...

— Ти до Пшиборовських!? А ти часто в них буваєш? — не вірять мені, очевидячки.

— Ніколи не буваю, але вони, думаю, не відмовили б...

— Своїй невістці ін спе, — усміхається.

— А хоч би й так? Але я не хотіла б... тепер не хотіла б...

— Чому? Бо Ромка нема?

— А де ж він?

— А ти не знаєш? В диверсантах! Пішов у гори... на прогулянку.

— Не знала.

— Я вірю тобі. Таких речей не розноситься...

— А твоя мама не матиме застережень?

— Моя мама чого? Прийди, як до свого дому, коли треба тобі. Спатимеш зі мною. Я після восьмої завжди вдома, як гімназистка...

— Дякую, прийду сьогодні.

Розв'язала надокучливе питання. Не наражувати пані Люни і хоч раз спокійно висплюсь. Хто-зна, може вишлю Симку до моєї хати, щоб перевірила безпеку... Ще трохи залишилось роботи, але я розгублена, роблю помилки. Скрипливий Шіфтерів голос наводить біль голови. Чого він репетує так сьогодні? Шумлять машини, і це дратує. Що таке трапилось? Невже схвилювало те, що Ромек на Закарпатті? А хіба я могла думати інакше про нього? Ах, паскуда! І таке хотіло бути моїм подругом! Я мала б стати такою ж Марціною, як його мати! Аж здригнулася з переляку. Здавалося мені, що хтось чує, як я розмовляю з своєю душею... Та дарма. Я ж пропаща, пропаща... так думає дехто про мене. З очей побігли сльози. Я зовсім не бачу букв, рядки вигинаються, як тоненькі, довгі хробачки... гніль... твань...

За диктовою стіною стало тихо. Я підводжу голову. Сьома година. Відкладаю коректу і машинально натискаю на голову капелюх. Двері раптом відчиня-

ються, і технічний редактор, той самий, що так шалено танцював зі мною вальса, входить чорний, як хмара.

— Ви відходите? Ми...

— Я тут з ранку...

— Ага! А не можете ще на хвилиночку затриматись? Для мене?

— Ви хворі, пане редакторе?

— Я... маляри займають Хуст! — його голос спорснув і зневиразнів, він розплився переді мною в тумані. Я застопнала.

— Що це?...

— Кінець! — він швигорнув мої коректи зі стола і махнув безнадійно рукою. — Вже можна писати, ніякої конфіскати не буде!

— Страшне, страшне! — шепчу безпритомно і не знаю, за що братись. Він сідає важко за стіл. За каштами німують складачі.

— Ми зложимо надзвичайне число... дві сторінки, — починає мляво командувати. Я опускаюся на своє місце. Вже не треба йти до Сими. Мабуть, сидітиму допізна...

Та закінчили перед північчю. Виходимо зі старої рудери, хитаючись, як п'яні, я і редактор. Я зупиняюся, дивлюся перед себе.

— Ви додому?

— Ні... я до...

— Я вас проведу.

— Це далеко.

— Коли не хочете...

— Ідіть відпочивайте. Я сама.

Найпростіша, хоч і найдальша дорога веде на Польову. Гасли вуличні ліхтарі, коли я, минаючи вулицю Лева Сап'іги, завернула на малу, тиху, знайому вулицю. Зупинилась перед білим будинком, посередині якого чорнів балькон. На бальконі хтось стояв, спершись на залізне поруччя. Хто це? Чи помітив мене хтось із Пшиборовських? Я не хотіла б цього. В їхніх

вікнах було темно, ніби спали всі, а хто ж там на балконі? Ворота, на щастя, відкриті, що це за знак? І я, виходячи в них, кинула короткий погляд на по-стать, що бовваніла на балконі. Це не Ромек і не Пшиборовська. А хто ж? Певно, Марцін, бо хтось гру-бий і великий ніби спав, спустивши голову. Ніби ви-сів темною, нерухомою масою... Як же ж міг спати в такій позі?

Злякавшись, як ще малою темного кута в пив-ниці, вибігла я сходами, не пам'ятаючи себе, на най-вищий поверх і вийшла на ганок. Вікно Симиної кім-нати горіло ясним світлом, і спокій упав на серце. Сима чекала на мене і привітала дружньо, надто друж-ньо показуючи на розстелене ліжко.

— Я думала, що ти знайшла пристановище при-ємніше від мого. І хотіла вже лягати, але добре, що ти прийшла. Мама вже спить, але залишила для тебе чай і коржі з цибулею... жидівські делікатеси, ти їх колись любила...

Все було просто, Сима навіть не запитала мене, чому я прийшла. Виглядало, що знала багато і вважа-ла потрібним не дивуватись. Я спокійно пила чай з ла-соцями — снідала, обідала й вечеряла разом, — а Сима почала вкладатись до сну. Вона скинула з себе скромну суконку і стала перед дзеркалом у дорогій мережаній, обшитій валенсієнськими коронками, со-рочці, в тонюсеньких панчохах, атласних з розкіш-ними прикрасами підв'язках і поволі, любуючись со-бою, скидала золотий нашійник, відчіпала сережки, клала на столик годинник у здобнім браслеті. Все це золото й дороге каміння, а головне рожева сорочка були гарною рамою для її східньої краси. Вона могла зачарувати будь-кого.

— Ти гарна з-біса, Симко! Мабуть у тебе багато приклонників.

— Які там ще приклонники! Хто таку голу, як я,

захоче! Оце все, що на мені — моє багатство. А цього мало для нашої віри...

Може й правду казала Сима. Може й мало було того для їхньої віри? Але я не мала на думці женихів.

— Ти не маєш хлопця?

— Хлопці завжди знаходяться, але то не те, чого бажається. А ти, Любко? Солом'яна вдовичка, га?

— Що ти хочеш сказати!? — спалахнула я. — Пшиборовський? Це не наша віра, Симо. Ти, думаю, розумієш мене? І ти не шукала б хлопця поза своєю вірою, правда?

— Для мене, не для моєї мами, ці справи байдужі. Для мене всі люди рівні. Всі однакові — раси, національності, релігії. Я проти расової ненависти, проти соціальної нерівності, проти релігійної нетерпимости. Я — за інтернаціоналізм!

— Тобі легко такою бути.

— А тобі важко? Ах, правда, ти націоналістка!

— Я — українка!

— І я — українка!

Я глянула на неї, чи не жартує, але її очі були поважні, без звичайної гарної усмішки, що робила її такою принадною. Вона поспішила в'яснити мені неочікувану заяву:

— Ти не віриш? Але чому? Я українка, бо народилася в Україні, володію українською мовою, цікавлюся українським життям і вважаю, що Польща — тимчасовий окупант української землі. Отже, яка з мене полька?

— Спасибі, Симочко! Це вперше доводиться таке почути від...

— Від жидівки, кажи, не в'яжися!

— Не від жидівки, а від чужинки. Але коли так, я тебе не вважаю за чужинку. Це мене зворушило. Небагато таких я зустрічала, мені приємно, що ти така... що моя товаришка така...

Сима забула про сон, полізла до шафи і почала шукати чогось між книжками.

— Те, що ти говориш зі мною моєю мовою, а не польською, мене зворушує, бо небагато людей твоєї віри, вибач за щирість...

— Кажі просто: жиди говорять по-польськи. Вони почувають себе льояльними громадянами Польщі, і вони такими мусять бути, щоб не загинути, щоб втриматися.

— А ти?

— Я тобі вже казала, що в мене інші погляди. Я — комуністка. І моя найбільша мрія поїхати не до Ізраїлю, як це роблять наші студенти, а в Східню Україну. Чи ти знаєш про існування Української Радянської Республіки?

— Як не знаю? Знаю.

— А ти ніколи не мала охоти жити в Україні, не в Польщі?

— А хіба ж я живу в Польщі? Галичина, сама знаєш, Україна, лише окупована... Але тобі хіба не все одно жити — в Польщі, Україні, Ізраїлі? Ти ж інтернаціоналістка!

— Власне тому не все одно! Польща — капіталістична країна, і то найгіршого гатунку. А там уже здійснюють соціалістичні ідеали...

— Значить, ти хочеш їхати на готове? А хто ж боротиметься за ідеали тут?

— Бачиш, моя кохана, з мене вояк не дуже сильний. І вояків у кожній країні досить. Я думаю, що більше користи принесу своїм знанням, освітою, культурою, як м'язами. А я хочу принести багато користи пролетарській країні, в якій буду рівною з рівними, в якій не зватимуть мене паршивкою, коли в мене ім'я Сима.

— Це вірно. Але звідки в тебе певність, що й там немає людей, для яких раса має більше значення, як інтелект, а релігія, як людська душа?

— Там іде боротьба, кривава боротьба за вселюдські ідеали.

— Можливо. Я не знаю так добре тих справ, як ти, Симо. Коли й справді там буде так, як ти кажеш, то може і я з тобою туди виберусь, — додала я, усміхнувшись.

Але Сима тягнула поважно, мабуть, дуже була певна правдивості своїх слів:

— Не думай, що це так легко дістатись туди. Не кожного туди впускають.

— Та що це мені за такий справедливий лад, коли не кожний може його досягнути.

— Бо можуть туди потрапити також вороги з бажанням шкодити, нищити, руйнувати. Людей треба перевірити, знати, щоб довіряти. Бачиш, навіть мені не так легко...

— Навіть тобі? Ти ж кажеш, що ти комуністка! Хіба треба аж присяги, щоб людині повірили?

— Присяги? Та хто повірить присязі? Присягнути може кожний...

— Але не кожний буде кривоприсягати. Я не розумію.

— І для мене зразу було багато незрозумілого, я ще й досі... та киньмо! Не слід займатись тим, що нам незрозуміле. Та я й так туди не їду! І мама б ніколи не поїхала. А як же її кинути саму, стару?

Сима витягнула з шафи кілька книжок. То були твори українських поетів, прозаїків і навіть жидівські твори.

— Ти любиш поезію? Глянь на це. Наші Вітліни, Тувіми, Голендери хапають повними пригорщами від радянських поетів. Але куди їм до них! Хочеш до ліжка? Я також люблю читати в ліжку...

В цю мить хтось гостро пхнув двері на ганку, і вони примкнули з брязкотом. Вслід за тим протупотіли чийсь швиденькі кроки по ганку. Сими́на мама з тривогою в очах просунула голову в двері.

— Симка! Ти спиш? Хто б це міг бути і чого так біг нашим ганком? І чого там такий галас унизу? — і стала прислухатися до метушні на долішніх поверхах.

— Иди спати, мамо! Нічого не буде. Може Петра-ся побилися з Венгжинами? Поп'ються та й б'ються, худоба! — кинула зневажливо Сима, прибрала поспішно книжки зі стола і замкнула їх у шафі.

— Любко! Ти сиди з мамою, бо старенька боїться, а я збігаю вниз. Подивлюсь, що там таке. Для певности, мамо, щоб ти знала. Якась дурна авантюра, не більше.

— А може хтось захворів? Я бачила на балконі пана Пшиборовського, може йому недобре? — сказала я.

— Може бути й таке, — погодилася Сима, одягаючись, але руки в неї трусилися і вона ніяк не могла зацепити пояска. — Та що це зі мною? Ну, нарешті! Я зайду до Лопусевички, вона все знає, — заспокоїла стару. — А коли...

— Про що ти думаєш? Про поліцію? — і я почала одягатись. — Нічого, нічого, я тільки не хочу бути роздягнуною, якби хтось прийшов.

— Ой, мамо, ще нічого нема, а ти вже плачеш! Бачиш, Любко? Лишайся з мамою, а я — коли що, дам знати. Тоді побіжиш, коли треба буде...

— Та щоб не було запізно! — ойкнула Сими-на мама, але Сима вже побігла. Ми застигли зі старою на ліжку, дослухуючись до криків та біганини, що паростали там, унизу.

Гупали двері, чийсь кроки гриміли по сходах, хтось кричав, плакав. Стара жидівка за кожним відголосом здригалася й збиралася бігти допомагати доньці й я мусіла її затримувати силою. Самій було неспокоїно і хвилини довжилися. Нарешті дошки рипнули під Симиними ногами і сама вона вбігла в хату.

— Ну, заспокойся, мамо! А то ще й ти помреш, як Пшиборовський на серце. Йому було погано, і він

вийшов на балькон хапнути повітря. Та так хапнув, що жінка опам'яталась аж тоді, коли він задубів. Там таке! А тут ще Романа немає. Пшиборовська мліє, плаче, що сама-одна залишилася на світі, бо може й Ромка вбили...

— Ти б її розважила, дочко, ти вмієш, — порадила стара. — Може підеш до неї?

— Там і без мене повна хата. І панна Зофія, чорт її не взяв, і Петраси, всі з партеру ходять по панській хаті. Тепер можуть, а колись і на сходи не пускали бідоти. От як часи міняються! І знаєш, Любко, хто там крутиться? — Когутовська, твоя конкурентка, Марилька. Ця вже заопікується свекрухою...

Стара затулилась хусткою і почала шукати черевиків.

— А ти куди?

— Піду, може на щось придумаю. Ніколи до них не заходила, навіть не розмовляли зі мною, бо ми сміття, паршивці. Але перед Богом усі ми рівні, нема паршивих і нема чистих...

— І добре зробиш, мамцю, але вважай на себе, у тебе ж серце... Довго не барись, ми чекаємо, — закутала стару в теплу хустку і зачинила за нею двері.

— Можна б багато говорити, але краще мовчати. Лягай і ти. Може завтра нас чекає веселіший день, як оце, хоч, правду сказати, смерть старого шляхетки мене зовсім не засмучує. Свина була та й годі.

— Ти маєш добру маму, Симко. Це — приклад найщирішої християнської чесноти.

Але Сима зірвалася з протестом:

— Чому християнської, Чого ти в здорові, людські чесноти сунеш релігію? Бачиш сама, що людиною може бути не лише християнин!

— Вибач, Симо, я хотіла сказати, а ти це підтверджуєш, що в нас з тобою немає здорових людських почувань. Я назвала твою маму так, бо іншої релігії не знаю.

— Бо це не справа релігії!

— А чого?

— Чого? Людей з великим серцем, людей з великої букви не треба шукати в церковних притворах, їх багато на вулиці, серед бідних, нехитрих, невчених, там, де немає місця... пшеборовським! Скажи, Любко, тебе не кривдили, не використовували багатії?

— Ніколи я з багатіями не зустрічалася.

— Хіба вас не викинув власник нашої кам'яниці на вулицю?

— Але він нас викинув через заходи тоді не таких ще багатих Пшеборовських.

— Хіба не тому, що в тебе немає грошей, ти не можеш собі дозволити вчитися в університеті? Хіба не через багатих егоїстів ти не маєш доброї праці?

— Що ти хочеш сказати, Симо?

— Ти не віриш мені, Любко! Але ти і ви всі себе обдурюєте. Ви боретеся з найменшим лихом, з польською державою, яку й так вітри історії зметуть, як порошинку. А треба боротись з... І в польській державі багато бідних, терплять хлопи, робітники, ми, жиди, терпимо, не лише ви!

Я не вмію так ясно висловлювати своїх думок, але такі слова чула тоді вперше. Може й терпіла Симка якусь несправедливість, соціальну, як вона каже, але хіба ж вона робітниця? І мое здивування, зовсім щире, хоч може й наївне, вона прийняла як виклик.

— Що? Я — не робітниця? А хто ж я? Я трудовий інтелігент, я власною працею здобуваю собі освіту. Але коли я завершу професійну освіту, я буду гіршою від найнижче оплачуваного робітника! Я повністю ряди безробітних, змарнуюся, я не працюватиму за фахом, так важко набутим, я в найкращому випадку продамся нелюбові за гроші і коротатиму життя, непотрібне життя паразита.

Я задумалася. Я ніколи не уявляла, ми всі ніколи не уявляли, що ми, ми особисто, робитимемо.

— Бо ви думаєте про щось інше. Але прийде час, і ви всі потурбуєтесь про справедливий суспільний лад. Найвищі ідеали людства... Але чого це мами так довго немає?

Я бачу, як Сима непокоїться. Це безсумнівно, що вона любить свою матір над усе, більше, як ті ідеали, про які так розумно деклямує. Деклямує, це очевидне. Вона не може лежати спокійно, перебігає з кута в кут, курить і прислухається. Кинула недожурок і одягнула халат.

— Може з нею щось трапилось? Неможливо, щоб ясновельможна так довго дозволяла паршивці... — і Сима побігла.

І вона забарилась. Я встигла прочитати оповідання. Прочитала його ще раз, і мені стало якось ясніше. Я вже нетерпляче чекала на Симу, щоб відповісти їй на її розумне захоплення „справедливим ладом”.

— Ти читала „Санаторійну зону”? — кинулась я до Сими, що дбайливо вкладала матір до ліжка, бо вона „змерзла на кість не знати для якої біди”.

— Читала! Це найкраща річ у вашій літературі!

— Можливо, але як тобі подобається, що в країнні ідеального ладу люди бояться поліції, божеволіють, і зовсім не виглядає так, що вони задоволені з того життя?

— Те-те-те! Ти що? Не вмієш відмежувати літератури від життя? Не все, про що пишеться в книжці, мусить так виглядати в житті! Навіщо тоді в письменників була б фантазія?

— Може й так, але автор новелі узяв сюжет з життя не в польській капіталістичній державі, а в соціалістичній Україні. Тож якась подібність мусить бути. Цю непевність, цей страх, який переживає сам автор, передає він своїм героям...

— Не завжди, не завжди!

— Може бути, але ти дивись, у творах всіх тих

наших авторів в радянській республіці життя мото-рошне, повне вбивств, крові, смертей, страху, зну-щань, душевних мук. Майже кожний герой іде на по-двиг без віри в необхідність, заломаний і зруйнова-ний. Чи бачила ти в інших авторів такий згусток по-гворностей?

Сима задумалася.

— Це може бути... Але ж кажу тобі, тоді літера-тура сильна, коли змальовує сильні переживання, гос-трі конфлікти.

— Ага. Я на цьому не розуміюся.

— Але дай мені цю книжку! Я ще раз прочитаю,
— і закуривши цигарку, Сима прийнялася за читання.

— А я спатиму. Добраніч, Симко!

РОМЕК

Який я молодий, молодий! „Зелено в голові, і фіялки в ній ростуть”... Я усвідомлюю свою молодість власне тоді, коли за тою свідомістю криється життя, повне утіх. Я маю право на таке життя, я ж молодий. Я хочу жити. Пригорщами хапати насолоду, ходити п'яним від весняного повітря, від молодого вина, від ясних думок про дівчину, про всіх дівчат світу, про священних танцюристок Балі, з островів під лагідним вітром, про шиковних парижанок, делікатних леді, пристрасних еспанок. І мати одну, заслухану в мелодії моїх строф, дівчину, надзвичайну, вимріяну, єдину, любовну приятельку!

Поза мною всі катастрофи, які могли б лягти заборолом на радісному, вільному шляху. Я їх пройшов, виминув їх усіх, вони мене не заторкнули, не забруднили! Все, що було, я вимазав з пам'яті, і його немає. Так бодай диктує моя пам'ять, цього вимагають мої роки.

„Прогулянка в гори” залишила в моїй душі ганебне тавро, але я випалив його разом з м'ясом, з кров'ю вогнем своєї волі. Все відбувається не без причини. Я був на Закарпатті на те, щоб тим подвигом затерти пам'ять і симпатії до людей не мого світу. Кінець дитячій вірі в польського поета українського підсоння! Ми створимо такий клімат, в якому нам буде легко й вільно дихати. Це перше й найважливіше. Я поборовся з ними, і я, а не вони, переміг. Правда, це

не було важко. З нами були мадяри, німці, румуни й чехи. Нас шанують, нас подивляють, нас люблять. А українців треба знищити. І ми це зробимо. Ми їх знищили у великих масштабах, на міжнародніх форумах, на мирових конференціях ми їх стерли, але тут вони живуть. Хто знає, що важче?

Той поручник врятував мене від собачої смерти, а я його рятував від тата, як міг. Та ж він за смерть міністра мав би собі гарний зашморг на шию, а я йому поміг з того зашморга вискочити. Тато не живе. Немає мені від кого рятувати. І я не рятуватиму! Я вбиватиму, я маю вправу і досвід, ха-ха-ха!... І ніяких Любунь! Бо це ганебна пляма на моїй польській шкірі. Брехня, що українка, одружившись з поляком, стане полькою. Моя мама й досі не є полькою. З нею щось діється. Від того часу, як Марцін помер, вона зовсім змінилася. Ніби звільнилася від поліційного догляду, і дозволяє собі такі дивні речі...

Марилька мені оповіла все, я тільки на третій день після смерти Марціна прибився до Львова. Мама була з Марилькою, з сусідками, панна Зофія була, як завжди, на місці, навіть Сима і її мати помагали моїй старенькій у тяжких хвиликах. Коли б я був сантиментальний, я подумав би, що й серед тих людей є добрі серця й неупереджені особи. Але я знаю, що вони робили це все з конвенансу. Та чи мама заслужила собі на їхню доброту? Скільки витерпіла бідна Марилька від моєї мами... І досі не може простити, чого ця дурна дівчина не причарувала мене до свого багатства, роду й позиції в світі. Бідна прищувата Марилька хіба винна в тому?

Мама боїться, що мене причарувала інша. Ще за татового життя вона все натякала на мій грубий смак і вульгарний вибір. А з тією шпилькою то вже відбулася сцена!

— Не може бути! Ти такий акуратний, ти нічого і в дитинстві не губив, ні олівців, ні рукавичок, а вже

щоб таку дорогу шпильку загубив! Ти її десь так... — тут вона не докінчила, бо боялася Марціна, а я уникав розмов сам-на-сам з нею. Але вона була переконана, що шпильку я подарував Любуні. Коли б вона знала, як важко було ввіпхнути цю шпильку в Любунину ручку!

Ми розходились. Я промовив у такому приблизно сенсі:

— Коли ми з тобою, Любуню, розходились дітьми, то на пам'ятку від вашої родини ми дістали багато цінних речей. Це були речі цінні для вас і трохи для нас, а більше ні для кого, бо фактично це були дрібнички. А тепер, коли ми вдруге розходимось, черга за нами на дрібничку, на пам'ятку... Прийми від мене цю дрібничку, звичайно, з огляду не на мене, а на її об'єктивну вартість, вона може тобі в потребі придатися... Глянь, скільки в ній брильянтів, сама перла така гарна, а плятина...

— Мені нічого не треба!

— Яка ти горда! Гордість це позитивна прикмета, признаю, але життя таке нерівне... Іноді треба й над цим подумати.

Любуня важила щось у думках і... взяла. Заховала шпильку в малій торбинці і тихо вимовила:

— Дякую тобі.

І подякувала! Я не бачив її з тої хвилини, хоч як просив про побачення. Чи вона виїхала, чи так пильно ховалася від мене, не знаю. Вона вміла ходити по місту непомітно, як ходять по дахах котики. Шпилька у мене. Чи це віщує, що й Любуня буде колись зі мною?

**
*

Мама зовсім побіліла. Їй так більше до лица, як з тією крикливою чорнотою. Вже не малює собі якимсь страшним патиком з ватою волосся, не хоче

вже подобатись. Нікуди не ходить, людей не любить. Я її розумію, вона в жалобі, але... чи вона так дуже побивається за Марціном? Перші дні після його смерти ми просиджували довгі години в нашій затишній вітальні під старосвітською лампою з дармовисиками. Таке тепле світло від лампи, такий родинний настрій викликала у нас обстановка, що належала до якогось давнього, спокійного і доброго часу. Нам було добре, і дружні ми були з мамою.

— Бачиш, мамусю, ти не така вже самотня, маєш мене, я твій вірний, незрадливий друг. Ніколи тебе не залишу, навіть на пультку не ходитиму по ночах. Мама лише зідхнула.

— Може він і мав якісь добрі відрухи, але взагалі це був прикрий чоловік, і хай з Богом спочиває, якось веселіше без нього, спокійніше... Гаразд, що ти вернувся, що ти біля мене! Це Божа ласка, що всі гріхи нам прощає.

— Які гріхи, мамусю?

— А які ж як не його? Це ж він тебе посилав на ту різню. Це він і бідного Тадзика колись бунтував проти українців. А поліційна служба? Чи треба було? Я — полька, бо так склалося, і виховувала вас так, як слід виховувати польських дітей. Але ти вже великий, сам знаєш, як тобі бути. Твої діди, Марцінові батьки, не так давно прийшли на цю землю. Голод і нужда вигнали їх з рідних пісків, і вони поселилися колоністами в українському селі. Самі дивувалися, що селяни не взяли колів у руки та не вигнали їх. „Бо ми б певно так зробили...” А їхній син як жив? Хіба не взяв кола в руки і не встромив у руки своїх дітей, щоб били господарів землі?

— Тому Бог не простив йому... так раптом скінчив життя... ще міг би довго жити.

— Жити й так не міг. Йому погрожували.

— Хто погрожував?

— Не знаєш хто? Українці!

— А я не знав.

— Бо не можна було тобі знати. Він у таємниці тримав. Мене заприсягнув. А сам мав такі пляни, такі криваві пляни, крий нас Матка...

Ми схилилися до Матері Божої Ченстоховської (чи Белзької, як хоче Любуня), побожно стали навколішки. Я розумів тепер мамині настрої, я знайшов відповідь на її сльози, що потай від нас лилися з її очей, коли вона було, витираючи порошок з меблів, штовхала з якоюсь глухою ненавистю дорогі горіхові фотелі, з грюкотом причиняла двері до шафи, оздобленої шліфованими дзеркалами. Не її, чужі були ці багатства, розкоші... Правда воно. Там же й піт пані Голубович на цьому годинникові, на канапі з різьбленою спинкою. І для мене ця канапа іноді стає зачаклованим місцем, боюся глянути на темну пляму заліпленої діри біля ноги.

**
**

Алеж я молодий, і мама раптом завважила, що жалобний час надто довго вже тягнеться. І не я, а мама забажала людей, гостей, розваг.

— Не вічно тобі киснути над книжками! Дивись, яке життя! Таких гарних, елегантних, шиковних дівчат за моєї молодости, мабуть, і не було. Приведи своїх товаришів, знайомих до нас. Тоді й мені з вами, молодими, веселіше стане.

Немає нічого легшого, як дівчата. Їх можна привести до хати кожної хвилини. Марилька шепнула Ірені, та кликнула Зосю Каштелян, Дануту, Ядвігу, Кшисю. А от з товаришами важче. Завадовського не кликнеш, поплатився, бідний, за „прогулянку в гори” молодим життям. Усе, що мав, віддав на „вітар батьківщини”, тільки не знати, чиєї батьківщини?

Я запросив нових товаришів з політехніки. Прийшли й принесли з собою патефон. Такі веселі забави називаються пікніками.

Завадовського заступає, як аранжер, Францішек Майзель. Він спритніший від покійного, може й від мене. Не лише на викладах дає собі раду, але й в товаристві він рішучий і зухваліший. Він поділив усе товариство по парах, навіть мене спарував за моїм смаком. Дехто незадоволений. А мені зовсім байдуже, чи припаде цілуватись з Ядвісею, Іреною чи Марилькою. Але Майзель, наслухавшись стільки кпин і обмов від мене на адресу Марильки, не мав відваги парувати її зі мною, мабуть залишив для себе.

Правду казав покійний Завадовський, Марилька покрасцала. Потоншала, виструнчилась, вже не можна її називати „куцою-грубою”, шкіра на лиці стала гладенькою, зникли прищі, навіть не вбралася в національні кольори, як давніше. Власне, вона найкраще одягнена з усіх дівчат. Не дуже я на тих дівочих модах розуміюся, але це впадає в очі. Блакитна суконка так гарно облягає її фігуру. Я люблю червоний і білий кольори, мовляв Завадовський, національні кольори, але червона сукенка — це шокінг! Це певно їй хтось сказав, і вона залишила патріотичну гардеробу. Браво, Марилько! Марильчина суконка ніби голуба, якась така, що не знати, чи це матерія така мінлива, чи тіло просвічує переливами біло-рожевих тонів.

— Або знаєш, — пропонує Майзель, — залиши мені Ірену, а собі бери Марильку!

— Як хочеш, мені байдуже. Але якщо дами не захочуть твого порядку?

— Дами? Нехай лише спробують не захотіти! За Ірену я спокійний, — Майзель посміхається самопевно, — а от Марилька, ця може крутити.

Майзель такий зарозумілий! Але я йому покажу, що не завжди так буде, як йому хочеться, як він заплінує. І тільки ми поклали на патефон першу платівку, я запросив Ірену, збиваючи Майзлеві його шик. Ірена притиснулася до мене, обняла рукою шию. Я стягнув її в темний кутик біля печі і, нахилившись,

поцілував у шию. І що на те сказав би Майзель? Вона зовсім не обурилась, не засоромилась, і, ніби не її цілували, спокійно крутилася далі зі мною в темному куті. Майзель розсердився. Він не міг дочекатися кінця того „дурного танцю” і, наче нехотючи, торкнув ліктем патефон і зупинив хід.

— Ах, вибачте мені! Але може зробимо маленьку перерву?

Ніхто його не слухав, нікому не в думці зупинятись, танцюємо без музики. Хіба не все одно? Тоді він ставить аргентинське танго і, безуспішно приховуючи поганий настрій, аранжує.

— Танго для закоханих! Ану прошу, пара за парою! — і йде до Марильки. Марилька не може, бо вже приобіцяла іншому. Хлопців більше, і я відпускаю Ірену товаришеві. Сам приглядаюся „закоханим”. Власне, приглядаюся лише Марильці. Майзель казав правду: її прозора суконочка і справді просвічувала теплом, а повні руки, що обвинулись довкола Майзлевої шиї, як виточені з рожевого каменю.

Не розумію, чого Майзель так великодушно відступив її мені. Вона була краща й свіжіша за Симу! А чого я не запросив Сими? Вона зовсім не виглядає на жидівку, та й Майзель каже, ніби він німецького походження, але хто йому повірить? І от я не відривав очей від Марильчиної привабливої постаті, я водив тужними очима за її очима, але дівчина не дивилася на мене. Я не міг дочекатися хвилини, коли вхоплю її в свої обійми, вона ж була призначена мені. Ірена перетанцювала з Адамом, навіть малий Петрас відбив її в танці, а Мазля ніби прикували до Марильки.

— Ну, годі! Прощу товариство на перекуску! — це мама врятувала мене від неопанованого відруху, відчинивши двері в їдальню, де стояв застелений стіл. Може мамі було не до смаку, що я не танцював, а Марилька крутилася по кімнаті з тим вихрестом, як називає вона Майзля. Вхопила Марильку за руку і пер-

шу повела до стола, бо ніхто маминого запрошення не слухав, і нібито з докором кинула мені:

— Поганий господар з тебе, Ромечку, не дбаш за гостей, а чай захолоне зовсім.

Мені вдалося сісти біля Марильки, що, розігріта й аж фіялково-червона, пахла потом. Іншого разу був би тільки відвернув носа від своєї „вибраної“, але тоді ні гострий запах поту, ні червоне обличчя мене не відштовхували, ба, мене манило, тягнуло з непереможною силою до неї. Я чекав з нетерпеливістю, щоб вона випила швидше чай і ми могли танцювати. На моє лихо, мама напекла кокосових тістечок, які Марилька так любить, і її важко було відірвати від стола. Вона підставила мамі свою чашку вдруте, так смакував „цей чай“. Кмітливий Майзель, вгадуючи мою думку, кинув з насмішкою:

— Ось чого бракувало нашим дамам! Кокосів! Ніхто не підозрівав у них такого апетиту!

— Бо ти не маєш сестри! Мої сестрички від ранку до вечора об'їдаються солодким, а потім дивуються, що в них грубі ноги!

Марилька не червоніла, а горіла. Рум'янець розлився аж по шії, вона їла і їла. Мені не залишилось нічого іншого, як налити їй собі чаю і смакувати кокосами. Я пив, але вся увага зосереджувалась на її суконці. Я вдивлявся в ті місця, де просвічувало тіло, і вгадував, яке воно на колір. Ніжно-рожеве, як пишуть в романах, чи смугляве? А може біле-біле? Ірена була найкраща, хоч дуже скромно одягнена в свою гімназійну білу блюзку. Чорні коси звисали нижче пояса, а на верхній губі в неї ніжний вусик. Але мені це не подобалось. Я бачив прозору, блакитну матерію ча повній Марильчиній постаті.

— Станцюємо вальса?

— З тобою? Ти мене сьогодні ще не запрошував чи до якого танцю...

— Бо ти не могла відірватися від...

— Я? Ти глузуєш? — і вона торкнула ніби ненароком мою ногу під столом своєю повною ніжкою. Я аж затрусився.

Зміненим, підвищеним голосом, бо Майзель блиснув глумливо своїми карими баньками, попросив його, щоб знайшов „Віденський вальс”.

— Тобі ближче до патефона, та й ти сьогодні у нас аранжер! — попросив я, ледве стримуючи себе від страху, що він зараз же вихопить у мене це спітніле тіло.

— Як шукати, то шукати... А може панна Ірена знає Ромків густ?

Ірена підвелася і голосно подякувала всім „за товариство”. Разом з Майзлем зараз же зникли в моїй кімнаті. Вже знайшли вальс Штрауса, вже самі почали танцювати, вже й інші пари закрутилися під звуки музики, а Марилька ще допивала чай, запихаючись тістечками. Боже, яким випробуванням піддає мене ця смаркуля!

— Ти вже? — я не витримав. — Ходім швидше, бо скінчиться платівка, ходім! — я витягнув майже силою її з-за стола, і ми почали танцювати. Як дикун, як п'яниця чарки, допався я того ласого шматка. Ледве пересував ногами, раз-у-раз заплутувався об її дьобелі ноги. Я притулював своє лице до її вологого і шерехатого обличчя, я давив її гладку спину, я спочивав на її повних грудях. Яка шкода, що були на мені груба блузка та светер! А то був би зовсім близенько!

Моє сп'яніння напевно передалось Марильці, бо вона теж оживилась, терлася своїм пелехатим волоссям об мої уші, звисала важко в моїх обіймах, ніби не мала вже сил триматися на ногах. Я горів. Це вперше мені було так важко і разом з тим так любо танцювати. „Віденський вальс” змінило танго, після танго ми фокстротували так завзято, що Марилька вже почала оглядатися за вільним кріслом, але я, як божевільний, не випускав її з рук.

— Ти втомилася? — запитав я з чемности, бо я сильний і хоч би який тягар Марильчиного тіла міг винести ще й ще. Я уявляв собі, що несу її ось так під музику на зелений луг, повний квітів, а може в якусь затишну спальню...

— Ні, ні! Я шалено люблю танці! — видерлися з її горла захриплі звуки. — Я танцювала б цілу ніч, дві ночі, лише...

— Лише?

— Тут дуже багато людей...

— Я розумію, — і, побачивши Іренину червону хустину, заслонив нею лямпу. В кімнаті стало майже темно. Тільки сільвети танцюючих, коли попадали під світло лямпи, відсвічували розіпрітим, червоним блиском. Я не знаю, що робили інші пари, я цілував Марильку, а вона зовсім не боронилась. Я був щасливий. Я хотів бути з нею сам-на-сам. Я думав тро хвилину, коли відводитиму її додому, і ми підемо, замість до її дому, кудись, може в Стрийський парк або куди вона захоче. Усі романтичні вулиці Львова створені для таких як ми... Чи я її кохав? Дурниця! Як би не назвати мої почування — вони сповнювали мене радістю і щастям!

— Я тебе кохаю! — шепнув без надуми, цілуючи її вушко. Вона обняла мене своїми повними руками. і ми танцювали безупину, навіть тоді, коли замовкла музика.

Послужливий Майзель швидко ставив нову платівку. Я був йому вдячний, навіть любив його в ті хвилини. Але було вже пізно. Ірена поспішала додому, а з нею почали розходитись й інші. Марилька причісувала розпатлане волосся біля дзеркала, довго прощалася з мамою і дозволила мені одягти на неї легенький плащик і рукавички. Мама прийняла, як зрозумілу й пристойну річ, що я відводив додому лише Марильку, дармащо інші дівчата теж жили далеченько. Але я не цікавився ніким.

— Ти дуже поспішаєш? — запитав я з тремтінням Марильку, боячись, щоб вона не побігла додому. Але Марилька вмить розвіяла мої побоювання. Вона може і вранці прийти додому. Там знають, що вона у Пшиборовських.

— То, може, підемо в Стрийський парк?

— Ходім! — погодилася, і ми пішли в сторону парку.

Дорога вела через Вульку. Ця околиця була мало освітлена, і запускатися в темну вуличку було небезпечно. Ми зупинились на дорозі, поблизу озера. Від води віяло прохолодою. Я притиснув Марильку до себе й почав цілувати. Коли місяць, що блукав по захмареному небі, вибивався на чисте небесне поле, я вдивлявся в обличчя коханої дівчини, шукаючи там відповіді на свої палкі почування. Мені хотілось признатись їй щиро і гаряче в коханні, в бажанні ніколи не розлучатись з нею. Але я не встигав, бо місяць знову заходив за хмару, і я, не бачачи її обличчя, заливав його кипучими поцілунками, німіючи від щастя. Аж вона заговорила сама:

— Може сядемо тут, на обриві... до парку далеко.

Я підстелив свого плаща, і Марилька прилягла на нього.

— Я тебе... я не знав, що ти така...

— Яка?

— Гарна, кохана, моя! Скажи — ти моя? Моя?

— Твоя...

Власне цього мені й треба було. Мати люблю дівчину, яка б мене не відпихала, не піддавала щоденним прогам, яка б мене кохала так, як я міг кохати.

— Ти мене любиш, Марильцю?

— Люблю. Ти цього не знав?

— Не знав. Я лише знав, що я тебе люблю, єдину, і любитиму все життя.

Вона мовчала, і я почав думати, чи правда те, що я говорив? Вона трохи злякалася, бо глянула на мене

не то здивовано, не то з недовірою. Це вперше я так обізвався до неї. Але пощо слова? Я почав її цілувати у виріз на шиї, розщепивши плащик. Вона відхилилась назад, і я притиснув її до землі. Ми боролися. Я боровся з охотою зробити щось таке, що припечатало б наш вічний, до смерти союз, а вона боролась зо мною. Дурна! Ми швидко змудилися тією грою в котика й мишку, і я підвівся з землі.

— Встань, Марильцю, ти можеш простудитися на росі.

— Ти гніваєшся на мене? — запитала вона недоречно.

— Я? Та це, мабуть, ти гніваєшся, я ж тебе образив! — відповів я і злякався, що вона ще, чого доброго, стане виправдуватись. Але вона мовчала, сидячи на моєму плащі, а мені було вже холодно. Я підтягнув замок у светері аж під шию, а вона в розстебнутому плащі, з-під якого ясніла легка суконка, і не думала вставати. В темряві біліли її повні ноги в ясних панчохах, але мені було не до ніг, я вже й цілуватись перехотів. Вона таки хотіла виправдатись, вияснити. І як вона це зробила!

— Я тобі хотіла сказати, що... ти можеш... що ти... що хочеш, але останнє... для...

Я зрозумів: останнє для того, що до віттаря поведе. А звідки ти, сороко, знала, що я не повів би до віттаря? Але я не потішив її, пізно було. Я згадав Марціна. Мовчки підвів дівчину з землі й допоміг застебнути плащик. Звисаючи на моєму плечі, вона плуталась не в такт моїм крокам, аж добилися ми до її дому. Останній поцілунок біля воріт не мав уже ніякого смаку. Я почув лише гострий запах поту, що йшов від її постаті.

З тієї „забави” почалися в моєму житті дні, повні втіхи та розваг. Вечір проведений з Марилькою, дав мені більше життєвого досвіду, як наука, невдала воєнна виправа, як непогашене почування, яке, мушу

признатись, ношу й досі в серці для Любуні. Ця груба Марилька показала мені, як треба поводитись в коханні, навчила розрізняти чітко дві сфери — захват і дійсність. Чи не купали, як була малою, методою доктора Кнайпа цю розважну смаркулю? Цією новою методою, що є такою успішною для молодих людей нашого покоління?

Але Марилька — не Любуня, не Сима — розпалала в мене бажання утік, і я не можу погасити його. І хочеться тих утік, бо десь глибоко в свідомості чашіть сумне передчуття, що недовго нам втішатись... Треба уживати життя! Ця гедоністична засада стає засадою моєю і моїх товаришів, всього мого покоління! Я бачу, що моя мама, яка багато речей бере поверховно, хитає зажурено головою:

— Такі втіхи не перед добром!

Сільські мудрощі! Старосвітські забобони! Збуваю мовчанкою її філософію і не журюся тим лихом, що має наспіти після нашого безтурботно-веселого життя. Інколи мене самого дивує, звідки стільки радості життя набирається у моїх товаришів, дівчат, ба у старших за нас, у заміжніх жінок, що не знаходять задоволення в подружжі, у статечних панів, що досі жили своїм канцелярйним життям, а сьогодні труд і піт цілого життя, ба, своїх попередників, розтринькують по модних каварнях, у безконечному філософуванні.

**
*

Ми з Майзлем ще трохи вчимося, іспити недалеко, але вся наша студентська голота дослівно не підводиться з каварняних столиків, а ночі протанцьовує по дансінгах. Дівчата лякали б наших прабабунь, коли б ті могли їх побачити! Шевці, кравці, золотники, фризієри ледве встигають за новими модами, що пливають до нашого міста з різних кінців — Парижу, Від-

ня, Будапешту, ну й з Варшави. Боже! Скільки чудесних дівчат у нашому місті! Які капелюшки на їхніх гарних голівках! А парфуми! І хай не думає бідна мама, що вони — неприступні королівни, що їх треба здобувати ім'ям, посадою, надзвичайним дотепом, інтелігенцією. Аж ніяк! Коли ти хоч трохи не нагадуєш звірюку, коли вмієш з шиком закинути ногу на ногу, сидячи в цукорні, коли, не моргнувши оком, платиш рахунок, а ще коли танцюєш не по-ведмежому, тоді до твоїх послуг кожна без виїмку з цих красунь, лише вибирай.

Я не хочу думати про Марильку! Ця смаркуля перейшла нас усіх. Аж страшно, як зазвучали її застережливі слова в ту єдину, любовну мить. „Для нареченого“! Я ж хто такий? Хіба не наречений? Звідки в неї підозріння, що я не одружусь з нею? Та ж це вже наші батьки уклали між собою. Вона не вірить? Ну й що з того? Не треба, коли так! Раз живемо! Де я таке чув? Ах, ще дитиною чув я цю фразу з уст клятого поручника! Йому дуже до лиця така життєва настанова. Військовик... не сьогодні-завтра поляже на полі слави... коротке в біса життя... Хіба він жив лише один раз? Він схопив, чортів син, сто життєвих доріг в одному життєвому моменті.

Поручник-наречений... А моє життя яке? Зневажати життя, бо воно не принесло сподіваного? Зневажати товаришів, бо вони не такі, як я? Марціна зневажати, всю нашу історію, завоювання і неволю, раз під возом, раз на возі, але завжди з гордістю... А чим гордитись? Минулим? Теперішнім? Могутня польська держава... Невже? От, баляст історичних претенсій — і більш нічого. Любуня сказала, що над нами тяжить історія, що всі наші завоювання лізуть і вилізуть нам боком... „Кого ви засимілювали? Що ви дістали від нас? Що ви виграли, лізучи по наше?“ Може й має рацію Любуня, але до чорта з нею!

А Марилька, хай їй біс, цинічна! Хіба могла так

дівчина... Але й я цинічний, цинічний через нього, проклятого поручника. Це він убив святе, чисте почуття, яке в моєму серці зберігалось для Любуни. Любуна така ж, як і інші. Може ще й гірша. Вона гірша від Ірени, що з виглядом незаймаєніці вимантачує гроші від Майзеля. Він не має своїх грошей, тож мусить красти в татовій крамниці. Вона гірша від Марильки, бо Марилька торгує своєю дівочою славою, а Любуна мішає до наших взаємин батьківщину, святі ідеали!

**
*

— Ромцю, ти йдеш? І знову повернешся п'яньким? Удосвіта?...

— Але ж, мамо! Я — п'яний? Ти мене бачила коли п'яним? Одну лямпочку...

— Я не докоряю тобі, сину. Молодість має свої права, але пригадай Тадзіка...

— Тадзіка? Та ж його дитиною вбили! Хочеш, щоб і я?...

— На рани Христові! Що це ти видумав, дитино! Тільки, може, цього всього трохи, трохи... забагато...

— Чого, наприклад, мамцю, забагато?

— Та того гуляння, тих дівчат. Не можеш собі вибрати, сину, одну, найкращу?

— Я шукаю, але найкращої нема! А коли й є десь, то дуже, дуже захована... І я шукаю.

Мама відходить від мене без слова і, певно, хреститься за мою спиною. Але мені так набридли її побоювання. Коли б вона знала, що я вже вибрав, і справді одну, найкращу між дівчатами. І як зле вибрав, я ж завжди зле вибираю. Така доля. Але Сима? Вона й досі тягне мене до себе. Може навідатись? Подякувати за сусідську ввічливість?

— Я швидко вернуся, мамусю. Заскочу до Сими на хвилинку.

— До Сими? — мама кривиться. Вона забула вже

„шляхетних сусідок”. Я їй не дослухав, яким новим епітетом обдарувала бідну дівчину моя мама. Була вже і „ларшивкою”, і „апетитною дівчиною”, і „зовсім розкішні одяги”... Признаюся, що мамині пересуди добрі хіба для зовсім молодих дівчаток, які ще не перейшли нашого гімназійного вишколу. Для мене мають єдину вартість Симинова свіжа краса й невимушена поведінка. Вона не мудрує, як наші дівчата, і, хай мама не сердиться, в цієї жидівки більше культури, як у наших „добре уроджених”. Та ще цей присмак екзотики... Піду!

— Можеш спати спокійно, мамцю! Від неї не прийду п'янений. І більше від неї нікуди не піду. Вернусь і сидітиму дома. Баста!

— Як баста, то й баста! — мамині очі веселішають. Вона так любить, коли я ввечері сиджу з нею, або й сам у своїй кімнаті. Тоді вона думає, що я вчуся. Відкладає тоді окуляри, „патріотичну еротику” і йде в кухню, щоб мені приготувати якусь смачну страву.

— Я нічого не їстиму, не голодний!

— Ти може хворий? Паштетика у французькому тісті не з'їси?

**
*

Давно минули часи, коли смакував я житній хліб із свинячим смальцем. Я не можу спокійно сидіти. Причаююсь біля вікна, намагаюся розхолодити палаючі щоки. Я шиплю, як гадюка, злісно хихочу під носом:

— І ще один неусміх! І то в жидівки! Вона насмілилась не пустити мене до своїх хоромів! До своєї мізерної конури! „Погано почуваю себе... не можу прийняти”... А я що? З'їв би тебе? То ж не міг би я посидіти біля ліжка, коли навіть хвора, в ліжку? Ти ди-

вись, яка дама! „Ні, ні таки не можу”... А за шафою, я присягнув би, хтось стояв, хтось чи то високий, чи низький, чиясь тінь коливалась на стіні... Почекай, ти незрадлива приятелько, щирій товаришу! Його могла, а мене ні? Фу, гидота!

Я може писав би, я від перекладів перейшов до оригінальних творів, але в такому настрої, коли мене всі образили, що напишеш? Про тротуарних дам, кльоаки, паразитів, про смердюче, прокляте місто? Я так пишу, мої товариші так пишуть, наша література вся така. А про що ж, власне, нам писати? Патріотичні оди? Ніхто з нас уже не мусить бути патріотом, бо здійснились уже наші мрії...

Всі дороги ведуть до Риму, а трагічна дорога, в кінці якої чекаєш світлої ласки, братнього співчуття, потіхи, розради — понад цитаделю, до Любуні.

Не було золотого молодця Завадовського, що кликав би на „прогулянку в гори”, а небесні сурми звістили війну з німцями, і я дістав покликання. Я — не боягуз! Я, до ста бісів, патріот, брат патріота і патріотів син! Але я боюся... Я не виявив цього перед мамою, бо вона й так у важкій жалобі, як колись після Тадзікової смерті. Не виходить з дому, мліє, плаче, і я мушу її розважати. Я брешу, повторюю все те, про що брешуть наші газети, радіо і накази, розліплені по місті. Я бажаю боронити нашу землю від тевтонської фурії, але я її не обороню. І ніхто не оборонить. І я боюся...

**
*

Була дев'ята година вечора, вулиці були такі метушки, але яка ж відмінна була та метушня! З людських облич вилазили страх, зневіра й розпука. І облич вже тих нема перед моїми очима... Нас уже загнали в касарні, і населення раптом стало чуже, злорадісне, вороже. Хто це? Ще кілька панюсь кидають

квіти у вікна наших поїздів, бо нас уже везуть. До чорта з панюсями, тільки заважають. Такі панни Зофії з фізикатів, що ніколи не мали дітей і тому мають відвагу верещати й підбадьорювати чужих синів, щоб їхали на заріз. Це, каже Майзель, психоза, але вона мине. Він каже, хай собі кричать патріотичні панюсі, ялові, бездітні, вони не спинять долі.

Я тікаю до Любуні. Темно під Цитаделею, не горять світла і там. І вуличка, де живе Любуня, темна, як прірва. Чи вона вдома? Забіг по темних сходах знайомої кам'яниці і стою перед темними дверима, а серце падає кудись униз. Чого прийшов до неї? Скимліти? Почути насміх, що тепер прийшов, а того разу й не подумав?... Алеж ні! Люба не насміється, вона така, як її мама, як ті дурні українські селяни, що приймали Марцінових предків хлібом-сіллю на своїй землі, не колами, ні! Шкрябаю по дверях, чи так лише здається? Та ж ні! Стою як спаралізований, не ворущусь. Пора постукати. Стукаю. Ніхто не відчиняє. Не відчиняє, хоч я гримаю, тарабаню, б'ю ногами двері. Її немає.

Що це? Я хотів заховатись у Любуні? Може й так. Чи лише попроситись, попросити благословення на святе діло? Ідемо ж умирати, не що! Не знаю, чого мені так треба було Любуні, до божевілля, до смерті!

ВЕРОНІКА

Так часто сниться, немов ходжу я по нашому приходському саду. З кухні лине мамин голос, на стежці до курника промайне біла запасочка поверх темної суконки, і татків голос ніби чую в порожній церкві, як співає собі з дяком тремтячим голосом. і так мені гарно, любо! Тож, лягаючи близько півночі, молюсь гаряче, щоб послав мені Бог одну-однісіньку ласку — „приходський сон”. Це єдині ясні хвилини в новому житті. Нове моє життя з того часу, коли я опинилась на волі.

Я вже знов в Україні, знову „вільна громадянка”, без провини, більше — перевихована. У відділі кадрів поклали печатку на папірчикові, поновивши одночасно з усіма почестями в правах члена професійної спілки. Можу працювати, платити членські вкладки — і все.

Воля... Та чи довга вона? Так часто сниться татунців садок... Сни мої дорогі, щасливі, чудові! Бо там... цілих десять років доля відмовляла навіть снів. Хіба встигнеш затямити, коли, ледве засклепивши очі, піднімаєшся до роботи? Не зоглянешся, як і ніч минула, а що вже сні! Коли хитаєшся голодна і слаба, а перед очима на тлі фіялкових незайманих снігів золотиста чаша, що росте, яснішає, наближається до тебе, і враз ти бачиш — це не чаша, а склянка золотисто-зеленкуватого трану! Вона так близько, що тільки рукою сягни, а простягнула руку — порожнеча, холодна безодня. Вдариш себе по чолі, струсиш з себе оп'яніння,

Вакриєш очі. Відкриєш і бачиш — тремтяча рука і далі посягає по склянку, а вона тут, зовсім близько.

Купила на перші зароблені гроші на Благбазі грудку масла. Та не має вона того смаку, що галюцинована олія, яка тремтіла зеленкуватими переливами на тлі фіялкових тіней снігової пустелі. Як ця грудка масла, так і свідомість, що нове життя на волі буцімто не краще й не інше. Бо десятирічний кошмарний побут за тобою, а радості не відчуваєш. Як повернутись до нормального життя? Навколо нібито все нормальне. І місто ніби таке, як вічність, що ділила. Може трохи старіше, брудніше, пустіше. Це жах подумати, що прибилась з населеної людьми землі в пустиню! Людей нема!

**
*

Коли вийшла з Південного вокзалу і зупинилась біля крамнички на Привокзальній площі, глянула безрадно в сторону міста. Куди? З яким вітром іти в цьому порожньому місті? Ще було темно. З підміських поїздів поспішали робітники до заводів. Заводські гудки стогнали на далеких окраїнах міста. А місто спало чи тільки прикинулось, що спить. Хіба можна так довго залежуватися в постелі? Вже світало! Очевидно, можна, коли сплять, у брудних від сажі будинках. Три, чотири, п'ять поверхів. Скільки мешкань на кожному поверсі? А скільки людей у кожному мешканні? А може там і немає кому спати? Може і їх, як мене колись... Я здригнулась від важкого спогаду. Того слова там на далекій півночі не вживали. Воно було там невимісне, непотрібне, незрозуміле, бо звідтам не було вже куди. Це ж край світу. Забирала хіба холодна, ледь розмерзла земля. Та вона не лякала, гостинно, спокійно приймала тих, що їх земля печаль навіки покинула.

Передо мною простягнулась через залізничий міст

широка вулиця, на Холодну Гору. На давній Михайловій квартирі латав якийсь старий жид черевики, якась артіль була, бо нова вивіска висіла на похилій стіні. Згадала Мусю, братів Променків, тітку завідувача їдальні, добра жінка, як жаліла мене... Але біля кожного з них поставила я в душі хрестика, хіба можна до них набиватись? Та й чи відшукаєш їх сьогодні там же, де жили колись? Рішила поїхати на давню квартиру, запитати Водолазову. Хто міг би прийняти мене до себе жити? Коли злякається і не пустить на поріг, піду на міліцію. Чого до Водолазової, коли вона була така непривітна останніми часами? Хтось може давав їй більше за кімнату, а може підмовляв проти мене? Чи така сердита зроду була, бо може боялась чогось, усього? Людина людині вовк! Хто це сказав?

Сіла в трамвай і їхала, добре не тямлячи, куди їду. Вулиці починали залюднюватись. Я прикипіла до вікна. Чи не побачу когось, кого я і хто мене знав, пам'ятає... Але всі були незнайомі, якісь однакові усі.

Висіла і я з іншими, стиснувши серце, та що там! Задихавшись, вилізла на другий поверх знайомої кам'яниці і глянула на двері. Знайомі двері з тими тріщинами, на них сліди від багатьох карточок. Ось напис: „Стукати тричі”. і ще: „Не стукати”. І ще хтось написав: „Приходив тричі, мав квитки на музкомедію, де тебе вітер носить?”

Невимушене листування, що свідчить про чиесь безжурне молоде життя, трохи збадьорило, і враз виникло питання: а хто ж тут живе?

Постукала, але ніхто не поспішав відчиняти. Спробувала постукати двічі, і теж без результату. Тоді сперлася на стіну й відпочивала. Тоді постукала тричі, як було написано на дверях, і ось на порозі з'явилась худа жінка. Не Водолазова, ні!

— Я до Марії Василівни... Чи це квартира Водолазової?

— Вам чого? — обізвалась непривітно худа.

Господи! Та це ж вона! Я пізнала її тільки по голосу. Але вона мовчала.

— Не пізнаєте мене, Маріє Василівна? Я...

— Та що ви? — її голос заломився, вона то відхилялася від мене, то підступала під самі очі і мовчала, мовчала. Певно, не знала, що їй робити, чи пустити в хату, чи...

— Ви не бійтесь... я не втекла... мене виправдали...

— Та що ви! — повторила без зв'язку. — Що ви! Заходьте! Заходьте — і потягнула мене в коридор. Двері в кухню були прочинені, і вона потягнула мене туди. Аж там, закривши двері, ніби опритомніла і зашепотіла:

— Як на те, всі гади розбрелися хто куди, будемо самі, зовсім самі! — ще хвилинка і Водолазова стала давньою обачливою жінкою, наче закам'янілою на одному місці, в одному вигляді. Посадила мене проти печі на дзиглику і, сперши руки на животі, приглядалася мені з німим співчуттям. Глибокий біль прорвався з її слів, коли вигукнула, похитуючи головою:

— Що це з вами, бідна моя Варочко, зробили? Сердечна моя Варочка, моя... Скільки часу, ех скільки часу! Пусте діло життя, нема над чим і сльозу пустити, таке убоге та нікчемне. Та ви розташовуйтеся! Будемо вгощатися ікрою з баклажанів. Картопельки засмажимо. Я зараз нагодую вас, люба моя, і тоді поговоримо. — Вона зірвалася, як пташка, і пурхнула по кухні, підсуваючи до мене то тарілку, то хліб, і все підносила до очей краєць фартуха.

Я глянула у дзеркало, що висіло на дверях. У те дзеркало я бувало, виходячи з Миколою, кидала останній погляд на себе. Але тепер воно було каламутне, і я не впізнала, хто це такий там виринув з різьбленої рами. Ми перейшли до „мосі" кімнати. І тут було дзеркало, перед яким я чепурилась останнього вечора. Воно показало жахливу відбитку заслання. Хіба то була я?

— Як сон! — воркотіла Водолазова, ніби боячись дивитись у мій бік. — Скільки то часу! В Мусі дитина народилась, до школи вже ходить. Один чоловік був, а тепер другий. Санька Копійка — чи пам'ятаєте? — померла. А її подруга, що жила з вами, подалася з дітьми кудись... Тихіше додала: — Чоловіка вивезли, то поїхала за ним, а куди, хто-зна! А у вас, Варочко, як з пропискою?

— В порядку, ще тільки підписати в міліції..

— Ага! — зраділа і вперше не так уже боязко глянула на мене.

— Постаріла ти, доню, ой, як постаріла, без часу постаріла. А все через зуби. З'їла зуби, га?

— Цинга з'їла — шамкнула я, перейнята хвилию глухої розпачі. — Чого я вижила? Чого мені мучитись на білому світі? — я вже не могла й розридатися. Коли звільнили, а після того додали ще, тоді раз плакала, а то ніколи більше.

— Чи сльози допоможуть?

— Не допоможуть, знаю, а от плачу...

— Плач, Варочко, може полегшає. Полегшає, нічого, виживеш. Усі ми під тим ходимо. Колись під Богом ходили, а тепер... забуло про нас небо. Ну, та їж! Відпочинеш, може й житимеш у нас, коли пропишуть. А не захочуть, то в мене є знайомий, він по блату допоможе. От коли б ти не така вимучена та не постаріла, то... Ти знаєш, що для жінки та ще для самотньої завжди знайдеться порада. Не всі вовки.

**
*

І знову сниться кожної ночі татунців сад. Все вибили з моєї пам'яті хижі московські морози, а саду того, що дідусь садили, а татко плекали, по якому маленькою за ручку водили попід дерева, не вибили.

З бідною влаштувалася в трикотажній фабриці, працюю прибиральницею. Водолазова й досі тримає

у себе. Я прибираю квартиру, коли її немає, топлю в печі, перу й прасую, віддячуюсь як можу. Час від часу вона буркне:

— Не знаю, чи довго житимеш у мене. Ти знаєш наші порядки.

— А куди ж я подінусь?

— Сиди, сиди, ніхто тебе не виганяє.

— Маріє Василівна... — почала була я одного разу.

— Чого?

— Не чули ви про...

— Про кого? Та не мни, а то злякаюсь.

— Про мого Миколу.

— Не чула! Ворог народу...

Та не ворог народу в мене перед очима, а той дивний юнак, що колись давно, давно говорив такі речі. Таких дивних слів тепер ніхто не говорить. Тепер усі мовчать. Люди не ті в місті. А де ж ті люди? Я чую, що я тут така чужа, така самотня. Іноді думаю, чи не краще було б не вертатись, а сидіти там, на далекій півночі... між своїми.

До відділу кадрів прийшов новий начальник. Я знала його колись, та він ніби не впізнавав мене. Я боюся заходити туди, боюсь, щоб не пізнав. Боюся зустрітися з ним віч-на-віч. Завжди, коли він приходить, я схиляюсь ніби за чим, відвертаю голову. Перейшла б на іншу роботу, та хто прийме? А то приходить хвилинка, і мені хочеться виразно глянути йому в вічі — хай знає, хай донесе, хай зашлють ще, а я скажу йому, що думаю про таких, як він, про... та під горло підкочується клубок образ і страху, і моя бідна, стеряна душа відвертає голову, схиляється до землі. Хіба мого визову і моєї жертви хтось потребує?

Тоді стискаю беззубі щелепи і ховаюся за свою знищену вроду й ненадійну старість. Як моя мітла в темному куті з сміттям, я безпечна, спокійна. Але образа не заспокоюється. А що якби підійти з мітлою і відром, що в мене за зброю, і — „давайте, товаришу,

поміряємось!" Коли побачу по очах, що пізнав, не чекатиму, що донесе, а вдарю держаком у голову, очі, в ніс, аж заюзиться кров'ю. Так робитиму, як робили зі мною вправні і не дуже ще заправлені, що били куди попало...

Це він. Ось проходить коридором, відчиняє двері у відділ кадрів, на мене й не подивився. Невже не пізнав? Я чекаю так кожного ранку, озброєна сукуватим держаком та залізним порожнім відром, цоки палають, очі печуть. Добряга завгосп потішає:

— Ви рожевієте, поправляйтесь.

Я жила тими надіями, я чекала тієї хвилини, і вона прийшла.

— Маріє Василівна! Я вбила!

— Божевільна, не кричи! Люди, рятуйте! Де ж ви, гади, паразити? Як треба, то вас ніколи немає! Рятуйте!

— Маріє... матінко моя рідна, не хвилюйтесь! Я вбила гада, паразита!

— Що ти плетеш? Схаменись! Хіба у нас вбивають? Кого вбила?

— Гада! Того, що видав мого Миколу... Лопухіна!

— Я тобі лікаря покличу. Варочко люба, хороша, скажи, що жартуєш, що ти здуру збожеволіла, що ти хвора, а то я сама до енкаведе побіжу, чуєш, побіжу до енкаведе!

— Біжіть, моя мила, я вбила...

Водолазова стоїть проти мене, не ворухнеться, з очей ллються сльози на збіліле лице, як прикована стоїть проти мене, а губи ворухаються, ніби вона молиться... Тоді нараз маленькими крочками, наче непомітно, посувається до дверей. Вже досягнула порога, і раптом метнулася знову до мене:

— Чим же ти вбила, божевільна?

— Як чим? Держаком і відром! Хто чим воює від того й гине. Я воюю відром і держаком, і від відра згину! Згину від мітли й відра...

Водолазова скинула з голови хустину й кинулась до водопроводу. Намочила її й приклала до моєї голови. Ще намочила й ще прикладає, холодно мені, якось слабшаю я від тих приторків. Вона дивиться на двері.

— Хоч би Митька прийшов, теж мені доктор. Так ні, музкомедії йому в голові, Лемешов співає! А тобі як, серденько, краще?

— Краще, — відповідаю спокійно.

— То й добре. Лежи собі ось тут на здоров'ячко, а я...

— Побіжу в енкаведе?...

— Ти знову? Горенько мое! Ти краще мовчи, а то лихо тобі буде, тобі й мені! О, хтось іде! — і Водолазова заголосила. Я лежала, і байдуже мені було, почує нас хтось чи залишить ось так. Водолазова схопилася і кинулась до дверей.

— Митя! — гукнула углиб коридору. — Митя, а ходи сюди!

— Чого вам? Я поспішаю! — але хлопець увійшов і зразу спинив на мені свої веселі, молоді очі. — Жінки тільки те й знають, що ніжитись! Що вам? Головка розболіла? У вас головонька болить, а в місті таке діється! Німець війну почав! — і додав уже по-важно: — Ідемо захищати батьківщину.

Водолазова так і застигла біля дверей. Дивилась на Митьку, не розуміючи жадного слова. Тільки руки широко розставила, ніби хотіла когось приголубити, обняти. Митька глянув на неї нетерпляче.

— Та що ж ви, Маріє Василівна, як статуя, стовбичите? Хіба це вас кличуть воювати? І взагалі війна не така вже страшна, коли... — він сплюнув і, ніби пригадавши щось, додав начебто до мене: — В Західню Україну підемо... визволяти з панського ярма... — Тут він хотів узяти мою руку, але я вирвала її і з криком схопилася з ліжка:

— Кого визволяти збираєтесь, кажи, не муч!

Водолазова кинулася до мене, до Митьки, але хлопець, уже не зважаючи на нас, щось пробурмотів собі під ніс і вибіг. У моїх очах засвітилися північні зорі, запалали білим холодним світлом. І зараз же погасли. А тоді, як зірка зі щирого золота, виплигнула склянка золотистої олії. Кружляла зовсім близько перед моїми очима, тільки сягни, досягни її рукою, а то починала підноситись, наближатись до уст, і пахла, пахла. Я схопила устами край склянки і вже мала пригубити смаковитої рідини, коли раптом склянка впала і розбилася. Ой, леле! Мій язик був сухий і гіркий.

ЛЮБУНЯ

І тільки я добилась до Львова з села, де гостювала у Вірки, вже на станції відчула, що скоїлося щось надзвичайне. Як змінилося моє кохане місто! На вулицях якийсь незвичайний поспіх, людей багато, трамваї не ходять, води, мабуть немає, бо жінки з відрами біля кранів і багато якогось чужого люду в місті. Це, пояснюють мені, втікачі з Польщі. Ага, з Польщі...

— А тут хіба не Польща? — якийсь патріотично-гістеричний вигук.

— Та Польща, Польща! Будемо боронити Львів до останнього вояка!

— До останнього? Німецького?

— Авжеж що не нашого...

Хтось вибіг із брами з криком:

— Німці готують газову атаку!

Усі вже пообклеювали свої вікна папером, місто мерехтить папірцями. І кожний викопав собі оборонний рів. Хто на два метри, хто на метр. Моя господиня щаслива, побачивши мене.

— Ох, Любуню! Добре, що ти з'явилася! Старого схопили до окопів. Якись шанці копає, а Володю... — вона хилиться до мого вуха, — ми заховали в комірці...

— Добре зробили! Війна довго не потриває, — повторюю тільки що зачуту на вулиці фразу.

— Бог би з вас промовляв! Панно Любко, ви все знайдете мудре слово, але мені щось не віриться. Вони ж тільки збираються воювати, будуть битися на

нашій землі, а свою кинули першого тижня... Там побоялись, а тут набрались відваги, аякже! — і зажурилась. — Хліба не продають, пекарень не відкривають, води нема, газу...

В цю хвилину гримнув гарматній постріл. Господиня перехрестилась і вхопила мене за руку.

— Біжім у льох! Або у двір, ми ж викопали у дворі яму! — тягне мене кудись з хати.

— А Володя як? Залишимо його?...

— Правда! Ох, я нещаслива! Що я наробила! Він на ганку. Але, — крикнула, — не смійте рухати його! Він же... його повісять! Ой, горе мое, дитино моя! А де ж мій старий?

— Заспокойтесь, пані Ганю! Ми залишимось у моїй кімнаті, вона середня, і Володю туди переведемо, там немає вікон на вулицю, ганком перескочить...

— Це бомби! Газові бомби! По радіо заповідали! — звереснула жінка, коли вдруге затриміло над нашими головами ніби сто громів. З вікон посипались наклейки.

— Гази! Ми подушимось! Бомба впала на наш будинок!

— Ходім до мене! — і ми виходимо з кухні на ганок. Комірка, в якій сидить бідний дезертир, на місці, кам'яниця також ціла, не видно ніяких пошкоджень.

— Це не бомби! Це, мабуть, поляки стріляють з цитаделі. І чого б німцям кидати бомби на нашу стару рудеру? — потішаю господиню, і вона заспокоюється. І більше вже гармат не чути. Затихло й на вулиці. Господиня дивиться на мене безтямно й повторює своє:

— Щастя, що хоч ви прийшли...

— Я не прийхала, я прийшла. Поїздів не було...

Моя кімната незаймана. Вона чекала мого приїзду. Під дверима біліє папірець. Схиляюся по нього — лист: „Прощай, моя королівно, йду на смерть”... Зім'яла в руці, боюсь глянути на господиню, чи не

прочитала. Але їй не до мене. Тремтить під стіною, готова кожної хвилини впасти на землю.

— Ви побудьте тут, а я навідаюсь до Володі.

— Не смійте! — закричала. — А як побачать?

— Хто побачить? Всі зайняті так, як і ви. Але як не хочете, не треба. Піду погляну на вулицю, що там діється.

— Ой, Любонько, коли ви такі добрі, то захопіть з собою збанок та принесіть трохи води. Водопоровід не працює. Зваримо трохи чаю.

Накидаю хустину на плече і беру дзбанок. Внизу по вулиці Коперника маршували вояки, кудись на схід. Чого на схід? Туди ж їдуть авта з цивілями, селянські вози з жінками, елегантні пані в лисячих комірах, на подушках. Стоїмо під цитаделлю, хапаючись набираємо воду і дивимось на вулицю. Їдуть гармати, замаєні зеленню.

— Німця ведуть! — крикнув хтось у натовпі. Всі кидаються на той голос. Усім цікаво, як виглядає німець. Схвильовано сміються, викрикують непристойні слова, навіть жінки.

— Ось він, герой! Повісити проклятого!

— Чекай, собачий герман, усіх перевішаємо на Гицля горі! — якась пані, тримаючи в руках карафку з водою, пробивається до полоненого. — Я тобі очі видеру!

— Ведуть! Ведуть! Їх буде більше, не бійтесь!

Оточений кількома польськими вояками, іде молоді хлоп'я в чорному однострої. Очі кудись угору, щока смикається.

— Це парашутист! Де його піймали?

Поляки, що ведуть німця, гордо шідводять голови. Пані плещуть у долоні.

— Он як зблід! Невесело, германе, що? А нападати на польську землю весело? — пані з карафкою плює в сторону полоненого. Слина падає на рукав полякові, але той не ображується, навіть посміхається.

Він знає, що це не на нього. Поплювавши на ворога, пані набираються надій на перемогу і вже зовсім весело поспішають додому. Я бачу, що в пекарні на розі відхилюється штора. Підіймаю її вище, всовую голову, а тоді все тіло. Купую кілька булок і кілограм борошна.

Моя господиня сидить на тому ж місці під стіною, як закам'яніла.

— Пошукайте якогось картону, щоб заслонити вікна, пані Ганю. Володя їв? Я поратимусь з вікнами, а ви понесіть йому булок, я принесла. Ну, то їжте самі, я їдуд.

— Куди ви підете? — але вже мляво. Я бачу, вона вже заспокоюється. І рада, що я йду. Боїться за свого дезертира. Не довіряє мені.

Пані Люна радить перебратися до неї на деякий час.

Та ж у цитаделю б'ють, там стоїть ціла батарея! Небезпечно!

А в її мешканні безпечно? А власне проти вікон пані Люни, під каштанами, стоять гармати. І в церковному дворі. Всюди стоять гармати й скоростріли, і туди власне кидають німці бомби.

**
*

— От працює розвідка! — з подивом заявляє пані Люна. — Ще ні одної бомби по-дурному на скинули! Сиди в мене, моя дитино, — командує пані Люна, — ось тобі постіль, наплечник постав ось сюди.

— Не бачили Семена? — питаюсь знечев'я, не слухаючи, що вона бубонить.

— Власне, мав прийти вчора. Чекаю з неспокоєм. Якби чого не трапилось.

З тієї хвилини ми думаємо лише про нього, і кожна з нас нишком молиться.

— А що ж там твій Ромек? Воює? Зустріла якось

Пшиборовську. Зчорніла, подалась, не така, як інші польські пані, що й досі нічого не розуміють. Вірять тепер уже не в свою, а в московську перемогу. Ромек, мабуть, не живе, бо ті перші мобілізовані не встигли й повоювати. Другий набір уже тікав... всі тікають, ти лише дивись!

Вулицею сунуть вози, авта з мужчинами, жінками, собачками.

— Хто це? Польський уряд?

— Мабуть, так. І з нашої землі тікатимуть. Та покищо б'ються, хоч і стріляють хто куди, навмання, боронять Львів!

Я розказую пані Люні, як я йшла Личаківською вулицею і напратила на барикаду. На барикаді стояли вояки і старшина. Вони затримали мене, не хотіли пропустити, хоч я говорила по-польському. Коли раптом бахнула гармата, мабуть їхня, що стояла на Пасіках. Поляки поховалися за барикаду і мене залишили в спокої. Але я також боялася. Лягла на тротуар і лежала. Думала, що посипляться відламки. Чого було довше лежати? Підвелась і побігла. Даремно тікала, вояків ніби не було. Куди вони ділись?

У двері голосно постукали.

— Ти йди! Я сама.

— Усі в підвал! — вигукнули за дверима. — Тут обивательська сторожа.

— У підвал? Чого? Ми не боїмось.

— Негайно в підвал! — гаркнули за дверима. — Зараз буде газова атака.

Пані Люна поволі одягає свій вічний чорний жакетик, в'язану хустку і порається біля якогось згортка.

— Ти чула? Одягайся.

— Не маю охоти сидіти в підвалі з вашими сусідами. Може я залишусь?

— То й я залишусь.

— Але ж ця сторожа знову прийде кликати. Ну, ходім уже, що поробиш.

Почали сходити по темних східцях, коли в сінях зчинилась метушня. Обивательська сторожа напала на якогось вояка.

— Пан за чим тут?

— Дайте трохи води... я ранений...

— Ранений? — запитала якась пані. — То пана треба до шпиталу! Хто відпровадить раненого вояка до шпиталу? Ану, хто на охотника? Нема? То я піду з вами, я — жінка!

— Хвилинку... я відпочину...

— Дайте води! Він зомлів!

Але обивательська сторожа невблаганна. Щось підозріває.

— Пан з якої частини?

— Води!

— Та дайте йому води!

— Дайте йому спокій! От люди!

— Почекайте! Розступіться. Це наш обов'язок!

— А наш обов'язок допомогти людині, що своє життя віддає...

Враз кам'яниця здригнулась від сильної детонації. Обиватель з рушницею кинувся до підвалу і звідти загорлав:

Гази! Всі за мною!

За ним побігла й пані, що хотіла рятувати вояка, побігли й інші. Ми перечекали, аж протовпляться у підвал усі мешканці, і вже не рухались з сіней. Вояк, знявши сорочку і кинувши рушницю в кут, вискочив з брами. Вдруге примнуло, але кам'яниця все ще стояла на місці. У відчинену браму вбіг якийсь старшина. Я запитала його:

— Це наші стріляють, з цитаделі?

Він похилив розтублено голову.

— Або я знаю...

Пані Люна шепнула мені на вухо:

— Цей теж...

Їх було щораз більше. Вояки з задрістю дивилися на цивілів, що в паніці затинали селянських коників, щоб вивезли їх та їхні статки до Дністра. Всюди валялися сідла, шкуратяні торби, пояси, зброя, а найбільше протитазів. Очевидно, вояки зовсім не боялися газів.

Ми рахували години, прислухалися до гуркоту, чекали, коли почнуться рукопашні бої, бо німці були вже під містом. Довго треба було чекати. Ми з панею Люною вийшли на вулицю. Ніхто нас не спиняв. Не видно було й обивательської сторожі.

Було чудове осіннє надвечір'я. Місто відпочивало, дерева запахли сильніше. Природа захочувала людей до життя, до нормального життя. Та життя не було. Люди ще не відважились виповзти з темних підвалів. Тут і там польські вояки розбивали об край пішехода свої рушниці. Проти нас зупинився якийсь старшина і заломив руки.

— Бачите, пані?

В кінці Личаківської вулиці куріла якась темна колона.

— Що це? Пожежа? Ні, нічого не бачу!

— Ви сліпі! Ви всі посліпili! А я бачу! — і вистрілив собі в лоб.

Чорна курява наближалась. Вона наближалась і обрисовувалась виразними контурами. З куряви ринули довгі ряди.

— Большевики! — вискочив з дому наш знайомий. — Ви на що чекаєте? На захід! На захід! — і побіг, блідий, з валізкою в руці. Ми стали ніби осяяні новою. Тікають.

— Пані Люно!

— Любонько!

— Де Семен? Як же ж то буде? З большевиками? Чи може... пані Люно, тікаймо!

— Куди мені, старій? А тобі, доню, може краще тікати, хто-зна? Ні, ми таки зачекаємо вістки...

І ми заспокоїлись. Ми чекаємо вістки.

Ті йшли проти нас з багнетами, оглядаючись на всі боки, непевні, злякані, як і ті, кого мали вбивати. Ось які вони, переможці! Знічені, як звірі, що їх виполошили з ям мисливські роги. І ми залишились з ними. Пані Люна потягнула мене додому.

— Чекатимемо вістки від Семена. Він думає про нас. Не хвилюйся, моя дитино!

**
*

Я вже працюю в міськраді. Працюю, як можу, для своїх. Нишком передаю потрібні відомості. Мій начальник, Іван Васильович, яких тисячі в місті, не заважає. Бачить, як справно йде праця для „возз'єднання”. Ніби українець, але який? Територіальний. Партійний. От і все. І до мене ставиться з підкресленою байдужістю. Іноді гірко, коли розмовляє з старими польськими службовцями, новими жидівськими, а мене ніби не бачить. Важливе — праця! А яка вона ця праця? Жахлива! В нашому бюрі гвалт, як на прощу йдуть прохачі. Я мушу всіх вислухувати, кудись відсилати, бо начальник усіх залишає моїй фантазії.

— Куди можна відсилайте. В область, у райони, до чортової матері спекулянтів відсилайте!

Здебільшого поляки, жиди, незнайомі, на щастя, люди, бо ж працюю я під іншим прізвиськом. Приходять по дозволи, просять не викидати з приміщень, просять довідок для ведення підозрілої торгівлі, для життя, для спокою. В секретаріаті шум, дим, крик, сварки. Власне, не вдається майже ніколи щось комусь зробити. Області, райони спроваджують їх до нас, вони просять, погрожують, лаються.

Найсправніше працює сторож, полячок Кендзьо-

рек. Він пізнає відразу, хто за чим. Недарма вислу- жив у магістраті двадцять років. Декого відсилає сам, куди треба. Бо важливе для нього не прохачі, а ми — службовці. Особливо пильно слідкує за мною. Я помічаю це, і мушу остерігатись. Та не встереглась.

Жіночий крик у снігах, але ніхто не звертає на це уваги. Це — звичайна річ. Але крик підсилюється, навіть Кендзьорек не може його вгамувати. В секретаріят вдирається хвиля життя, а очолює її жінка, власне та, що своїм криком перемогла Кендзьорка. Якесь знайоме обличчя, але хто вона така? Може знаю її, а може помилилась. Відвертаю обличчя, не думаю вже про неї. Але вона аж повернулась з-під начальникових дверей і, як заморожена, прикипає до мого обличчя. Крашене руде волосся, запалі щоки вималювані рожевовесняною легкодушністю, пронизливі курячі очка в сітці зморшок.

— Пізнаєте мене, панно Любко?

Тільки тепер пізнаю панну Зофію з фізику, сучку Гражинку. Я приймаю її тепло, майже сердечно. Це ж дурна, довгоязика баба.

— Дуже зайнятий товариш начальник, але я вам зроблю протекцію.

— Ніяка протекція мені не потрібна! — викрикує вона ображено. — Справедливість, ось що мені потрібне! Пошанування людини! Людських прав пошанування!

Що ж поробиш? Хай собі кричить, її не втишити. В бюрі й так гамір, ніхто не чує власного голосу. По- кричала, витерла губи мережаною хустинкою і за- спокоїлась. Нахиляється до мене знову з усміхом:

— Ви можете мені допомогти? О, ви свята особа! Я завжди говорила, що ви... але підлі люди не хотіли мені вірити! Кохана панно Любко, та я вам, я вам стократно віддячу... Потрібний лише маленький па- пірчик, щоб не пхали мені до хати чубариків, бо ви розумієте... маленький папірчик...

— Ви матимете такого папірчика, за ним треба піти...

Але вона вже не слухала. Підбігла до Кендзьорка і пальцем показує на мене. Обоє привітно усміхаються. Вона з розчервонілим носом, радісна, вдячна, а він, ох, який схидний усміх виповзає на його противне лице. Хоч би вже пішов собі геть! Але вона ще повертається до мене.

— Бо, знаєте, бідна Пшиборовська, ви знаєте, що їй трапилось? Не знаєте! Та вона тепер має чотири родини чубариків у себе. Бідна жертва живе в тім кутику, де спали панни, ще за ваших часів. У вашім елегантнім мешканні панюшаться! В цілому мешканні, на рани Божі! А все те через, — вона кричить до мого вуха, — через ту пінду з другого поверху! Сима тепер пані! О, ви б її не пізнали...

Я підводжусь і хочу вибігти. Вона заступає дорогу.

— Мало їй було тих нещасть. Старий помер, син загинув, а стару притиснули. Чекай! Ти ще дістанеш за своє! Є ж справедливість на світі...

— До побачення, панно Зофіє, у мене багато роботи.

Зофія не відходить. Вона стоїть з Кендзьорком і щось жваво лепече. Я не можу повірити, що Сима донесла на Пшиборовську. Робити донос на вдову? Чи може хотіла сама поселитися? Чи може помстилась за старі образи? Напевно ні! Сима, певно, задоволена з нового стану. Жиди опанували місто. Ніякі Івани Васильовичі, ніякі чубарики! І не лише ті найбільшні, пролетарі. І колишні багатчі, власники ресторанів, фабрик, крамниць — всі вони вже не як власники, а як директори, завідувачі чи постачальники командують, включилися в торгівлю та виробництво.

І я, грішна, схиляюся перед Симиною мудрістю. Вона знала, чого їй та її землякам потрібно. Я іноді заздрю цій „паршивці”, що це вони, а не ми опанували революцію і головне — москалів. Вони викорис-

товують, а ми мусимо лише боронитись. Щаслива Сима! Ми як на грані життя. Кожної ночі прислухаєшся, чи не прийшли по тебе, вдень уникаєш зустрічей, хильцем просмикуєшся вулицями, неспокій, напруження. А найгірше — сумніви.

Я працюю і далі за вказівками організації, але важко мені, так хотілося б з'єднатись з Семеном, але його немає. Нишком думаю про свою страшну самоту серед того страшного безлюддя, що постало в нашому місті після приходу большевиків. Життя минає без радости, ніхто мене не потребує. Лише небезпека вірний, невідступний супутник за тобою слідом.

Виходжу з міськради вже темним вечором. Ще вночі треба прийти на нараду. Я стенографую. А може це не сьогодні? Запитаю Івана Васильовича. З Кендзьоркового обличчя не сходить гидкий усміх.

— Так, сьогодні нарада, товаришко Голубович.

Я розумію що це значить. Виходжу з ратуші, щоб більше туди не вернутись.

**
*

Пані Люна одягає мене, випроваджує і потішає. В голові хаос. Як упорядкувати — третя хата від дороги, кличка, перехід у ліс і там... Це вперше я покидаю місто, не знаючи, куди їду. Сама... далеко... Щоб не хвилюватись, пригадую речі, про які ніколи б і не подумала. Кендзьорек це зять Петрасів, наших сусідів з партеру. Там же живе нанна Зофія, „польська газета”, казав, сміючись, Ромек. Інформатор хоч куди. Та не про це! Пшиборовська живе з чужими людьми, як ми колись... Мариська, поліцаї, пані Ванда.

Цікаво, де академік? Вероніка? Ні, не про це! Пшиборовській гірко, а чи нам було солодко? Хотіла так дуже нашого мешкання — має! Май і розкошуй! А Сима? Цікаво, що Сима зробила з тими своїми книжками? Та ж це все контрреволюція! Але вона жидів-

ка. Щаслива жидівка! Кажуть, вона працює в суді. Може стала прокурором? Аджеж у неї високі правничі студії і симпатії до країни рад. Алеж ні! Вона все таки чужа. Працює для інтернаціоналу, для пролетаріяту — це правда, а тієї праці тепер хоч завались. Кому що потрібне до щастя...

Іду пішки, ніби не поспішаючи, в старому Вірчиному костюмі, на голові хустка, в руці мотузяний мішок. Так, замаскована під спекулянтку, наближаюсь до залізничного кварталу. Он вліво Польова вулиця. Прощай, вуличко! Прощай, „елегантне мешкання”, дитинство, місто моє рідне, прощайте! Людей майже не видно. На Польовій зовсім темно. Освітлена лише головна вулиця, та й то не дуже. Ще раз гляну на Польову і піду, піду геть з міста.

підбігає до мене.

Під муром хтось обіперся, і якась жіноча постать — Пані зробить мені ласку і почекає тут біля...

— Симко! Невже це ти?

— Любуня! — Сима плаче.

— Що таке трапилось з мамою? Що ви тут робите?

— Мама хвора...

— То ви йдете в шпиталь? Пішки?

— У шпиталь? Та в який шпиталь, коли нас ніде не приймають. Аяйяй, що нам робити? — Сима тримає в обіймах жовту кавчукову лялечку, стару Арновичку.

— Ніде не приймають? А в „Народню Лічницю” ти пробувала? Там працюють мої знайомі лікарі. Підемо туди! — вирішую раптом, глянувши на годинник. Ще захоплю поїзд, часу в мене досить. — Але живо!

— Не вірю! Нікому не вірю! — лементувала Сима. — Ми всюди вже були! Вона не працює... Ну, але як ти кажеш... Бог тебе послав, Любуню, я не знаю, як тобі дякувати. Хай тобі Бог пошле за твоє серце —

щастя, здоров'я! Хай тобі Бог пошле! Веди нас, Любуню, я заплачу лікарям і... бачиш, вона ледве жива.

Ми відправили стару до лікарні. Там не було вільних ліжок, лікарня була призначена для відповідальних советських службовців, але моя брва знайома лікарка прийняла. Сима не вірила.

— Зовсім інший світ! Ви ні до кого не подібні! — лебеділа, коли ми вже все влаштували. — І то ви, українці! Віриш мені, Любо, я вперше за півроку усміхнулась, я втратила всі надії, я бачу людей перед собою! Ні, ще не все пропало!

— Мама хворіє півроку, а ти тільки тепер ведеш її лікувати?

— Та ні! Вона тільки сьогодні захворіла, але ця гіцлярня!

— Ти про шпиталь? — не зрозуміла я, до чого вона веде.

— Ах! Не шпиталь, а цей новий світ!

— А... це так. Але я мушу вже йти. Бувай здорова, Симочко!

— Ти поспішаєш? Зачекай! Ходи до мене! Я хочу... я мушу з тобою... Ти єдина людина, з якою можна жити! Любо, ти може потребуєш мешкання? Ходи до мене жити! Може потребуєш посади?

— Я їду, Симко! — відповіла я коротко, але вона мене зрозуміла.

— Тікаєш?

— Єге ж.

— Єх, коли б не мама, я б сама пішла з тобою світ-за-очі. Не віриш? Ти думаєш про моє теляче захоплення радянською Україною? Інтернаціоналом? Пролетаріятотом? Воно вже вивітріло з дурної голови. Давно вивітріло. Я вже нічого не бажаю, я навіть не живу, лише животію. Як я тобі заздрю, що ти кидаєш все до чорта і їдеш...

— Не маєш чого заздрити. Я ще не знаю, чи вдасться...

— Удасться! Напено вдасться! Бо ти — людина! Ти порядна і не злобна. У вас є люди...

— Мушу поспішати. Розставаймось, моя люба. Коли тобі буде хтось колись потрібний, то піди до старої шляхтянки, пам'ятаєш пані Люну Залевську? Вона тобі допоможе. А може треба буде їй допоміти... вона сама на світі...

— Будь спокійна! Я її знаю. А ти йди спокійно своєю дорогою, — Сима почервоніла, — я за тебе буду молитись. Ну, па, моя стара!

З такими думками, що перекидали всі мої дотеперішні поняття про Симу, про страшну дійсність, що знищила мрії тієї ідеалістки-комуністки, їхала я, всунувшись у купу спекулянтів, до прикордонної станції. Я думала про Симу, про її трагедію, і потрохи забувала про себе, про своє життя, що плило, непотрібне нікому, самотнє й сумне. Власне, чого мені хотілося? Соромно признатись, що хотілося, щоб життя спливало вкупі з ним, моїм вимріяним нареченим, хотілось боротися й жити з ним разом, почувати, що він не лише потребує мене вряди-годи для „справи”. А так для себе, для душі, для життя... Хіба я не та ж Галочка, з якою одружувались козаки?

Юра відкрив у мені власне такі вартості, які доповнюють суворе життя людини-воєнка, але він їх не помічав. Не помічав або не хотів помічати. Але хіба він не відрікся колись кращої за мене, судженої? Може вона й була краща, хто-зна. А я, дурна, завжди надто щиро зверталася до нього, біла в таке місце, яке наставлялось проти мене. Я нарікала на марноту нашого життя. Бо хіба це життя — боротьба і поразки? Самі поразки! Самі поразки! І Ромек так само думав, але їхня боротьба була не з тих, що кладе геросві вінок на чоло. Він ішов „бити кабанів”, він хотів лише бити інших, а коли вдарили його, він здався. Навіть свого місця на землі поляки не хотіли відвоювати... „до останнього набою”.

Гірко кидати рідну землю. Хоч за тим лісом, за річкою, на тому боці теж наша земля. Там і Вірка, і багато знайомих, але... Семена немає. Він залишився. Чого я не залишилась?

**
*

Через півтора року, коли вернулась додому, вже вільного від москалів — якими дивно чужими вернулись ми з-за кордону! Ті, що залишилися, були якісь згуртовані, зріднілі, твердші, досвідченіші й мудріші, як ми. Пані Люна все пояснює просто й зрозуміло. Для неї нема дивовиж, таємничости, неясностей.

— Як тривога, то до Бога! Ти мене розумієш? Як нас б'ють — ми всі, як рідні. Шануємо себе, любимо, вибачаємо образи. А як трохи проясниться над нами небо, то дивимось не на нього, а на плями...

Пані Люна була як завжди. Ні, таки трохи інакша була. В очах утома, я її бачила, хоч рухи ще жваві, і готовість завжди комусь послужити.

— Сідай, Любуню! Вип'ємо цикорії з дарованим хлібом. Але це все жарти. Ми маємо одну важливу річ. Ти мене нею обдарувала. Сима!

— Ах, Сима! — злякалася я. — Її вбили?

— Заспокойся, дитино! Вона в мене. А в мене, ти ж знаєш, певніше, як у кого. Вона тільки хворіє, бідолашна, хворіє психічно. Вона важко переживає недолю своїх земляків. Мені неможливо її іноді стримати, вона хоче йти, каже, що це злочин ховатись, коли гинуть усі.

— Бідна Сима, вона завжди однакова! А її мама?

— Мама померла ще за большевиків, мабуть тієї ночі, коли ти тікала.

— Вона хотіла тікати зі мною, тільки мами не могла залишити. Та й куди б тікала?

— Отож! Куди б тікала? — старе обличчя спалахнуло. Невже картала мене старенька шляхтянка

за мою молодість? Та за те, що вона, стара, залишилась у запроженому місті, а я, молода, прийшла до нього лише тоді, коли по ньому вештались „визвольники”? Я паленіла за свої офіцерські чоботи, що так претенсійно, так по-емігрантськи блищали на моїх ногах. Якою незвичайною появою здавалися ми на тлі знищеного московською окупацією міста! Ба, навіть наша мова різнила нас з земляками, і ми дивилися на них, як на чужинців!

Та хай про це думають інші, я хочу побачитись з Симою. Мені й досі не сходять з думок її слова: — „Я почуваю себе українкою!” Як вона гарно читала Влизька:

*Понесем же, серце, голі й босі
На одчай голівоньку свою!*

Але того дня я не могла її побачити, бо мене відкликали інші справи. Пані Люна має мені щось передати.

— Ти втратила зв'язок? Не горе! Все можна налагодити. Я маю для тебе нове доручення від Нареченого.

Я спаленіла. Невже це слово, заховане в моїй душі стільки років, ще з далекого дитинства збережене, стало відомим?

— Ти знаєш, хто це?

— Знаю. Гадалося, він тільки для мене був „нареченим”, а виходить...

Я похилила голову й мовчки прийняла гірке розчарування. Пані Люна слідкує за моїм обличчям, завжає моє невдоволення.

— Ти чимсь невдоволена? Це ж вияв уваги, піклування тобою.

— Я зовсім не бажаю піклування! Я хотіла б...
— Та похопилась. Хіба я стану нарікати перед панею Люною, що я чекала серця, почувань, кохання від „нареченого”? Що навіть побачення, може останнього,

з ним не доможусь? Семен ховав від мене, як колись від Вероніки, свою душу, і пані Люна, це мене вразило болючим передчуттям, була свідком „печальної церемонії”, не з’єднання, а розлуки. Яка збіжність! Може цього вимріяного, єдиного, романтичного нареченого ніколи не було? Семена Трусевича не було? Може й не було, були сни, мрії, спогади...

Проте, він з’явився ще раз у моему житті, на коротеньку мить, щоб викарбувати в душі вічний слід.

**
*

Остання ніч в Україні минала біля зруйнованої станції в лемківському селі. Жахлива ніч! А перед тією останньою ніччю що було? Достигали черниці на горі в лісі, і Параня кликала мене:

— В хижі нема й пенцаків. Хоть борівок набираєм.

Тільки видертись на гору, що звисає над дорогою, а на ній густий ліс. Черниць там! Та так скраю між густими деревами, а далі вглиб витовчене кіньми місце, одне за одним сліди по вогнищах.

— Хто б тут міг бути?

Дівчата, що збирають зі мною ягоди, кидають коші й біжать вниз у село, бо звідтам голосіння вітер аж сюди несе. Це вертаються молоді лемки, що поїхали в ліс по дрова. Але вертаються вже не самі, їх везуть на возах, постріляних. Їх постріляли поляки з сусідніх сіл. Почалося. І цієї ночі чекаємо гостей з польського села.

— Засуньтеся на ніч колами, бо заріжуть! — Кася не затихає від плачу. — Тепер пішло таке, що різні не буде кінця. І справедливості не буде в цих горах.

Багато було тривожних ночей, коли чути крики, плач, знову крик, але ця остання була зовсім тиха, здавалося усе спало, лихе й добре, відпочивали й злочинці, даруючи відпочинок втомленим горем людям.

Тільки потік, що за шкільним будинком, гомонів як кожної ночі. Нараз на краю села тихо, ніби граючись, затараккали таракальця. Це обходила самооборона своє село. З одного кінця в другий. Не маючи зброї, вони таракальцями давали знати, що село не спить, що готове приймати напад. Що в них сокири, заступы, коли. Ніхто не спить.

В думках усім нам місто, що покинули, пусте. зовсім обезлюднене. Був Великдень. Але дзвонили лише ті маленькі дзвони з личаківської церкви, ніби зойкали. Останні німецькі вояки поспішали з непри-вітної землі. Певно, думками витали по закутках своєї батьківщини, з соромом злазили з високих щаблів перемоги. Ось вам земля й раби, — новітні Колюмби! Ось вам поле для культури, дрібні крамарі та ремісники! Хочеться якнайскорше покинути життєвий простір, але не свій, а того обманутого народу, якого ні залізо, ні ясир, ні голод не знищили і в рабів не змогли обернути. Дістали по кулях? Так, дістали. А тепер додому! А до якого? Розбитого, зруйнованого, бо в цьому місці скоро вовки витимуть...

В цьому місці... Тут залишилися самі випробувані в десятих пробах. Немає панюсь, зникли панікери, мудрагелі, політики, крутії, кволі, безрадні. Є самі приречені на боротьбу. Може безнадійну, але хто його знає? Ось за це, що можна так знечев'я втратити віру, що можна бачити лише безуспішність, мати замість запалу сумніви, за це — наказ Нареченого. А хіба я квола? Панікерка, мудрагель, політикантика? Пане сотнику, пане Семене, коханий, не проганяй мене! Не проганяй від себе! Ох, коли б бодай здалеку побачити високе чоло, очі такі, як сяючі зорі, підбілений на висках чуб, одне слово почути...

Можна зі Львова просто виїхати в Берлін, Відень, Францію, в далекі світи... Можна дістати маленький папірець з правдивою печаткою (хто розбере, котра правдива — чи та, що її поставив маленький власник

цибулевої ятки в берлінських галях, чи ця, відбита рукою добродушного коменданта сільської поліції в селі під лісами?). Я не хочу ні до Берліну, ні до Відня, ні до іншого міста „нової Європи”.

Знову ніч. Після довгої дороги лішки й підводами я приклонила голову в селі, що приліпилося до останнього клаптика нашої землі. Я спинилась навпроти гори, що височіла над дорогою, любої гори. Як багряно горіла вона учора, коли попід нею гналися валки втікачів. Гора сумує, гора нудиться. Їй дивно з тих маленьких, метушких сіром, що кудись у невідоме везуть найдорожче добро з рідної землі.

— Їдьмо всі разом! — лунають енергійні слова, як команда.

— Не важтеся їхати валкою. В польському селі вже чекає засідка.

Годі виминути польське село. Мазури чекають на втікачів. Ці втікачі колись зустрічали їх хлібом та сіллю. Але в мазурів немає пам'яті, вони радіють, що господарі цієї землі залишають їм землю. Треба з ними попрощатись. Напоготові зброя, що її залишили польські пани, тікаючи в Румунію. „Хай хлопипо-воюють”. І хлопипо-воюють.

— Їхати вночі!

— Перебудьте ніч у вїттовій хаті! Він має зброю.

— Чого це я, дурень, не взяв своєї?

Поволі тягнеться ніч. З лісів несеться гарматний гул. А йому відповідає в селі тарахкальце самооборони. Всі знають: не сплять, чатують. Від цього трохи легше. Голова поболує, випила б води і... прилягла б, прилягла на підводі. Над головами іскристе небо, українська ніч. Тепла ніч пестить розпалене чоло.

В кінці села зриваються постріли, крики і знову постріли. Мужчини збивають підводи до купи, як колись чумаки в степу.

— Жінки і діти всередину!

— Та що ви! В хату жінок! На горлице!

— З горища стрілятимуть!

Якась жінка тихо схлипує. Чого вона? Бо ніч така чудова, хоч тривожна... І ще хтось плаче, притискаючи до грудей маля. Я підсідаю до жінки, і обидві ми заслонюємо нашими тілами дитину.

— Ідуть сюди! — прибігає хлопець, що тримається валки. На підводах готуються до оборони. Нагромадили каміння, у декого коли, палиці.

— Невже ні в кого немає зброї? — з розпукою викрикає молода мати.

— І добре, що нема! — потішає всіх дружина професора. — З самого Харкова доїхали без зброї і тут якось проб'ємося. Коля, не відходь від мене!

— Мужчини! Збірка!

— Я тебе нікуди не пущу!

З сіна висувається високий чолов'яга.

— Сиди, жінко! Ти нічого не розумієш.

— Тоді й я за тобою!

— Мусю, ти ж не мужчина!

Всі обступають чотирикутник підвод. Тихо пливуть по небу спокійні зорі. Підходять чоловіки з калатальцями.

— Ви живі? А там зарізали кількох утікачів...

Жінки падають на коліна.

— А ми тут чекаємо! На що чекаємо? Ходім боронити! — схоплюються мужчини.

Лемки, як витесані з каменю. Тільки калатальця тремтять у цупких руках.

— Пізно. Їх порізали в будинку. Мазурів привів учитель-поляк.

— То ходім до того вчителя! Чого стоїмо?

— Та і його вже нема. Хлопці викінчили.

— Хлопці? Наші?

— Та наші...

Від тих слів небо стає яснішим. Розступився темний, тривожний ліс.

— Наші, кажете? — професор витряг коня і пі-

шов на дорогу, що починала біліти під лісом. Борода розвівається на вітрі, як і грива його коня.

— Коля! Куди ж ти?

— Панове, що ж тепер? Що таке?

Війт не мовив ні слова. Самі очі промовляють. До одних промовляють самі очі, а іншим ще треба слів.

Агроном з Волині ще мусить перевірити, чи той, що видавав у волості папери, петлюрівець, ще з тої війни знайомий. Інші ще мають трохи часу на те, щоб отямитись і з гонених, наляканих утікачів перейти в стан мужів. З нашої валки залишились три підводи. На останній сиджу я з тією жінкою, що в неї маленька дитина. Їдемо під густим лісом. Такий ліс, аж хочеться зайти в його темну глибінь, хоч і страшно.

— Вже недалеко Команча, — радіє жінка, — там мій брат з родиною. А чоловік в дивізії. Ви заміжня?

Я повертаю голову до лісу, здається, він живий, щось гомонить у ньому. Зсуваюсь з підводи і стаю на дорозі. В траві червоніють суниці, як кров. На північному сході гудуть гармати. Куди мені?

— Панно Любо!

— Я зараз, зараз, я дожену вас...

Схиляюся, коли вже ніхто мене не бачить, до землі і набираю в пригорщу землі. Повну долоню. Зідхаю важко, але не плачу. Так стою і стою. Якісь постаті, як тіні, з синяви лісу виходять на дорогу. Хто це? Професор з конем і лемки, що виставляли документи в широкий світ... Я зриваюся, як птах, з дороги і пробиваюся в лісову гущу. Там... він! Припасти навіки! Не відходити ніколи!

— Любуню! — ніжно, м'яко. — Хлопці!

— Наказ!

Наречений бере ніжно, нахилиється надо мною. Він пахне лісом, димом, у зброї, як колись, як наречений.

— Я залишусь, я не поїду нікуди, я...

— Ти поїдеш, Любуню, поїдеш. Співатимеш пісень

про нас, ну, скажи, співатимеш про нашу боротьбу...

Повернувся і пішов. Ні, не пішов, розплився між соснами, розтанув, як нічний присмерк, мій Наречений!

**
*

Мені зовсім невесело, що я поза лінією небезпеки. Перші години, коли підвода віддалялася від протяжного гарматного гудіння, від польської боївки, від тієї німецької армії, що втратила військовий дух, минули й залишилась безнадійність чужини. Я мочу ноги в льодовій річці, мос все добро — важкі черевики для мандрівки і грудочка землі. Дорога між високими горами, закрита від сонця і літаків.

Треба лізти у вагон, бо цей поїзд рушає на захід, а мені на захід і на захід дорога. Всім сумно, бо кидають те, що найдорожче. Поїздом керує комендант, що везе родини дивізійників, він розділяє приділ сиру і ковбаси. У вагоні, звичайно, сварка. Поїзд іде, не зупиняється, не припиняються й крики та образи. Чи поділили, а чи ще доділюють, але ще не погодились.

Повз очі пропливають надзвичайні краєвиди. Гори в усіх відтінках зелені, і гадючками серед них в'ються смарагдові річки з срібними пребенями. Але втікачі мають в очах інші річки й інші гори. Втома приходить із заходом сонця, і я похиляю голову на купу вугілля, бо ідемо на льорі з вугіллям. Стихає сварка, бо хтось добув пляшку горілки. Запили недовір'я й кривди. Але на ясному ще небі появляються літаки, і це насторожує тих, що випили й забули.

— Ой, це тіффлігери!

— Рятуй нас Мати Божа!

Поїзд зупинився перед станцією, і всі кидаються до лісу. Літаки зовсім низько літають над нами і стріляють із скорострільів.

— Та швидше! Та дивись на нас летять!...

— Люди добрі, допоможіть! Вона не рушиться...
Ольго, що з тобою?

Пані, що досі спокійно сиділа на купі вугілля, впала і не може підвестись. На відкритій льорі лементує старший чоловік, а вона мовчить і лежить. Я і ще хтось зриваємось з-під дерева і біжимо до вагона. Пані лежить, а її чоловік старається своїм тілом закрити її.

— Ідіть! Ідіть! Не бачите літаків? — кричить до нас, але ми підходимо.

— Що таке? Ви може ранені? — але пані не відповідає. Мій супутник шепче: — Може вона не живе?

Страшним зусиллям піднімаємо важку жінку і тягнемо її з льори, чоловік нам помагає. Від дерев відриваються ще якісь люди й помагають затягнути її в безпечне місце. Вона жива, не поранена, але чомусь не рухається, мовчить. Чоловік її лементує, але й ми не можемо нічого зрозуміти. Я дуже втомилася. Сперлася на дерево й ледве стою. Мій супутник, що разом зі мною біг до вагона, теж блідий. Ми не належимо до родини дивізійників, і нас приділ сиру обминув.

— Ви голодні? — звертаюся до нього, але він не відповідає. Та певно, що голодний, але зараз не до їжі. Я зважуюсь на неможливе. — Підходжу до коменданта і прошу порцію для мого сусіда. Комендант обіцяє йому і мені, як лише сядемо до вагону. Нетерпляче чекаю відбою.

Ми вже у вагоні. Сидимо поруч з паном Шкуратом і їмо ковбасу з сиром. Нам пропонували навіть горілку, але ми відмовились. Боїмося, щоб не розгубитись, хоч їдемо розгублені, порозкидані, щоб далі розгубитись ще більше. Я хотіла б, щоби цього пана Шкурата хоч трішки потягнуло до мене так, як мене якась несподівана сила тягне до нього. Я маю потребу комусь помагати, послугувати. Я вже підвела нерухому пані, я нагодувала її, як дитину, заспокоїла її

чоловіка, хоч сама знаю, що всі мої заспокійливі слова безпідставні. Але моя увага звернена на нього.

— Ви з Галичини? — кидаю неспокійне питання, коли вже темніло.

Він не відзивається, ніби не почув, то ж я тягну ніби жартома:

— Не видумуйте, я повірю кожному вашому слову.

— А чого це так?

— Тому, що питаюся не з цікавості.

Я відчула, що він усміхається, і тягну далі:

— Бо я зі Львова, і мені здається, що я вас десь бачила...

— Можливо. Коли ж вам не залежить на правді, то ви, певно, бачили мене... на сцені. Я — артист львівської опери.

А тепер я усміхаюсь. Я його пізнала. Це — поет підпілля. Він відовічує те життя, від якого мене так жорстоко відірвали. Як же я не помітила від першої хвилини, що це він? Але таких, як він, не легко пізнати з першого погляду. У нього безліч масок. Я закутуюся в свого дощовика, бо з гір повіває холодом, і підсуваюся до нього.

— Чи ми ще вернемось? — розбиваю недоречно мовчанку. Він, на диво, помовчавши хвилину, ніби жартома:

— А якої відповіді вам хочеться? Серйозної, чи такої? Коли серйозної, тоді я нічого не знаю.

Раптом я чую його віддих зовсім близьенько мого обличчя. І тихо, так, як такі вміють стишувати голос:

— Ви — Любуня, що?

— Ви мою кенкарту бачили в коменданта?

— Навіщо мені кенкарта. Я знаю вас усіх.

— Усіх?

— Віру знаю...

До мене вертається життя.

— Кого?

— Поручника...

— Я задля нього їду.

**
*

Ми доїхали з поетом до межі. Захід заслонили височезні Альпи, ми заховані в долині, в яку лише о дванадцятій годині дня заглядає сонце. Таборяни розживаються, торгують, одружуються, організують школи, співають у хорах... Тільки деякі оглядаються назад, на попереднє життя, а ми удвох все ще там ген, на сході.

Шкурат пише. Коли заглянеш за сірий коц, яким відгородився від крикливої зграї парубків, завжди в тютюновому диму, над паперами. Він поспішає, боїться, що не завершить задумане діло. Чи могла б я йому допомогти? Я пишу на машині, в мене безмір часу.

Шкурат дивиться на мене і важить. Він дасть мені відповідь завтра. Гаразд, я зайду завтра.

Наступного дня відбула марудний марш по каву, причепурилась і плеснула в долоні перед сірим коцом.

— Це ви, Любуню? Заходьте! Чи можу запропонувати маленьку прогулянку в гори? Ви любите збирати гриби?

Ми дряпаємось по ховзькому, всипаному шпильками узбіччі. Сонце десь там обзолочує сосни, воно у своїй мандрівці не забуває чистеньких, прохолодних альпійських верхів, але ми у нашій долині ще його не бачимо. Декілька годин витратили, щоб вийти на залиту сонцем галявину. Шкурат каже:

— Може б відпочили? Цей куток нагадує мені рідні гори.

У нас повні кошики грибів. Це велика нагорода за втому й убуток сил, які в нас ледве тримаються на голодній таборівій пайці. Я не можу стриматись

і в пориві вдячності запрошую за „миле товариство” на вечерю, тобто на гриби. Шкурат радо приймає запрошення. Я хочу йому послужити. Я маю потребу робити людям послуги, навіть тоді, коли вони мене не просять. Я чекаю обіцяної згоди на мою співпрацю. Вже сонце стає над нашим табором, значить полудне, а він ще не пригадав про нашу вчорашню умову. Я вириваюсь:

— То як буде з нашою співпрацею? Ви хочете, чи ні, мене в машиністки?

— Чи я хочу? Я не маю відваги вам накидатись, але коли подумаю, скільки ще роботи передо мною...

— А що властиво ви пишете? Спогади? Роман?

— Не знаю, як назвати. Це буде щось посередині між романом і спогадами. Романізовані спогади чи роман на тлі... Власне, це буде історія нашої боротьби, і герой тієї боротьби наш поручник.

— Поручник! — гаряча кров припливає до мого обличчя, вдаряє десь біля серця. Я хочу усміхнутись, але з моїх очей раптом спливають сльози. Я лише шепчу, щоб приховати зворушення:

— Пишіть, пишіть, ах, як це цікаво!

І ми немов би скинули важкий оберемок з плечей. Плещемо язиками, перебиваємо одне одного, заважаємо висловити найважливіше. Я плету безладно про своє дитинство, про появу нареченого в нашому домі. Про розмови з мамою, про ляхів, про школу Конарського, про „вухача”, про старого Пшиборовського...

Шкурат прикипів до мого обличчя. Пшиборовського він знав, хто його не знає. Йому відкриваються очі на багато дивних, тоді незрозумілих речей. Він кидається записувати щось у своєму зошиті, просить пригадати якісь слова, розмови про Славка, що забігав до шинку біля нашого дому, щоб зустрінутися із старим Пшиборовським.

— Від кого ви чули про Славка? — кидає, як на допиті, насупивши брови.

— Від сина Пшиборовського. Мого товариша ще з дитинства. Він мені пізніше розповідав, підглядав вітчима.

— А чому він підглядав вітчима? Яке йому діло було до батькових справ?

Мені соромно виявити те, що було глибоко в моєму серці. Я розповідаю так, як витідніше мені було говорити про „ті” справи. Ми сперечаємось, він навіть кричить на мене, я відповідаю також гостро, бороню себе, але Шкурат невблаганний. Він витягає з мене все. Ще й сердиться.

— Ваше базікання лише затемнює картину. Ні, ні, це не те, що я хотів би... — бурмоче про себе і кидас на мене погляд, такий недобрий. Він може невдоволений з мене, розмови, прогулянки? Я підводжуся з трави і обтрушую суконку. Він мусить зрозуміти, що я вертаюся до табору. А він щось пише й пише. І раптом:

— Ви знаєте, про кого ми сперечаємось, Любуню?

— Та певно, що знаю. Про поручника. Про Семена Трусевича, мого „нареченого”, мого найдорожчого, старого нареченого!

Але він не вірить мені. Перекривлює не жартома, ні, зовсім серйозно:

— Про поручника, поручника... Поручників було багато. Але він один!

— Один?

— Та певно, що один! Ви не знаєте, хто він. Аж не віриться, що серед нас жив такий неповторний, такий героїчний, такий надзвичайний...

— Мені здається, що я знаю його...

— Очевидно, ви знали поручника УГА Семена Трусевича, як ви кажете, нареченого вашої далекої кузенки. Але він ще був безіменним, невловимим, незаступним „поручником” Шпаком, Гордієм, Шін-шенем, Лісом і ще скільки там було у нього імен, масок, псевд. А скільки акцій, нападів, організованих ви-

ступів, яка безперервна боротьба нашого народу з Польщею велася під його незримим проводом!

Вітер ніс запах гірських рослин, пахла нагріта на стовбурах сосон живиця, несло запахами рідних Карпат. Шкурат, дивлячись у далечінь, пристрасно затягнувся димом цигарки.

— Що вам відомо про зустріч поручника з Миколою Хвильовим у Відні? Нічого? Жаль. Це не була популярна зустріч. А хто знав, що самогубство генерала Жизномського в день поновлення угоди між Польщею і Німеччиною про неторкальність польських західніх кордонів було спричинене візитом нашого поручника у Жизномського з трагічною вісткою про польську шпигунську акцію? Ця знаменита містифікація коштувала генералові життя і спричинила провал польсько-німецької угоди.

— Це справді фантастичні подвиги!

— Шкода, якщо вони залишаться поза увагою народу, для якого боровся і бореться наш дорогий поручник...

— „Як жаль, що я не можу бути з ним!” — але це ствердження тільки майнуло в моїх думках.

— Те, що ми сидимо з вами тут, а не залишились там, де наше місто, гірко і нестерпно. Я тішу себе лише одним: доки вилижуся з проклятих хвороб, що паралізують мою енергію, напишу спогад про українця і його героїчне життя, таке неподібне до життя інших мешканців нашої планети. Наскільки ще служать мені пам'ять і рука, щоб втримати бодай перо.

— „А я? Я?” — заплакала я в душі. А голосно до цього з покорюю в душі: — приймете в машиністки?

ПОРУЧНИК

Те, чого ми чекали стільки років, прийшло. Німці вирушили війною на Польщу. Ми були готові. Я сидів два дні біля телефону, а третього дня зовсім по-дурному попався. Чого я відчинив двері „обивательській сторожі” — і сам не розумію. Як вона зраділа, що знайшла мужчину, та ще й українця! Хоч я запевняв їх, що мені минула п'ятдесятка, повели, побрязкуючи старими рушницями, копати рови. Я намагався переконати сторожу, що в мене пильна справа і я через пів години з'явлюся сам на личаківській рогацьці, вони й слухати не хотіли. Я пішов з ними, бо іншої ради не було, але по дорозі уклав плян: — змитись і вернутись негайно додому.

Так дійшли ми до рогацьки. Мені дали лопату, забрану таки в мого сторожа, і поставили поруч з іншими „добровільцями” зараз біля личаківського парку. Ми взялися енергійно до роботи. Я оглянув моїх товаришів. На жаль, між ними не було нікого, ким би міг послужитися до втечі.

І так, вистежуючи все нових, прибуваючих „охотників”, викопав я неглибокий рів, який мав загородити дорогу ворожим танкам. Час минав, і я вже мусів би мати розв'язку дурної ситуації. Я просунувся непомітно на край рову, зовсім близько парку, і намітив найближчий кущ, за яким мусів захватись. Прийшов момент, я подав свою лопату вусатому сусідові і добірною польською мовою попросив його при-

пильнувати її, бо мені, мовляв, треба на хвилину віддалитись.

— Тут всілякі люди, а лопата, прошу лише подивитись! Я вас теж виручу, коли буде треба.

Доки вусач оглядав лопату, я пішов за куці, ніби вибираючи місце, і звідтіль, уже скрадаючись, заскочив за широке дерево, а там в одну мить збіг ховзьким від чатиння травником аж до затишної вулички ген під цвинтарем. Обтріпавшись трохи від землі, перейшов повагом малу вуличку, щоб попасти до трамвайної зупинки і поїхати в місто. І для чогось кинув оком на кам'яницю, в якій я жив. І, чорт би то вхопив! З неї якраз виходили два поліцаї. Я подався назад, до рогу було чотири кроки, не більше, коли поліцаї, свищучи з усієї сили, кинулись до мене.

— А, маємо пташка! — схопив мене один з них за рукав. — Тепер не втечеш!

— Панове певні, що я від вас тікав? — обурився я. — Ви грубо помилились! Я вертався з рогачки, де з ранку копав рови. Можемо зараз туди піти, якщо не вірите чесному обивателеві! Ходім, ходім!

— І він ще буде наказувати нам, що робити! — роззлостився поліцай. — Ми самі знаємо, куди нам пана запровадити.

— Мене запровадити? — ніби щиро здивувався я. — Мое прізвище Ясінський!

Поліцай глипнув на мене і зареготався.

— Ясінський! Ти називаєшся Трусевич! Ми тебе знайшли, то й будеш собі копати рови там, де покажемо.

Я мовчки засунув руку в нагрудну кишеню і витягнув особистий документ з своєю світлиною на ім'я поляка Францішка Ясінського.

— Прощу пана! — підсунув документ поліцаєві під ніс. Той видимо завагався, бо сповільнив ходу і передав його товаришеві, і вони щось муркнули, трохи

розгубившись. Врешті другий, виступив зі своєю заввагою, ніби хотів показати, що він теж не абихто:

— То чого ж ви дали себе затримати? І йшли з нами такий шмат дороги? Чому відразу не показали?

— А чи панове питали мене, як я називаюсь? — я набрався нахабства. — Я признаюсь панам, що копаючи рови, дуже захотів пити. Пішов, але пригадав, що там залишилась моя лопата, дуже добра лопата, можемо піти разом на рогачку, бо я власне туди вертаюся...

Поліцаї зупинилися і, певно, важили в думках, що їм робити. І хто-зна, чи не повели б мене до окопів, якби навпроти нас не вийшла стійка „обивательської сторожі.” Вони засалютували моїм напасникам і, зупинившись, почали прикурювати цигарки. В очах сторожі стояв німий запит відносно моєї особи, але вони не наважувалися запитати „саржу”. Тому й почали розмову, ніби йшлося про далекі справи.

— Досить на нині роботи. Ви теж мобілізуєте?

Наче не бажаючи перебивати урядову розмову, я простягнув руку по свій документ, щоб спокійно відійти. Тимчасом поліцаї ніби щось пригадав. Ховаючи мій документ до кишені, попрощався з „обивателями” і звернувся до мене:

— Мушу пана пофатигувати на поліцію. Там остаточно перевіримо, і пан зможе піти додому.

— До якого дому? — майже викрикнув я. — Я ж вертаюся до ровів. І там моя лопата. Може підемо спершу по лопату?

Поліцаї знову повернувся до свого супутника і, коли той махнув зневажливо рукою, відпустив мене.

— Ну, добре, ідіть до ровів, а по документ зголосіться на Личаківській. Сьома дільниця. до восьмої години вечора.

Що ж я? Пішов у сторону Личаківського парку, з якого тількищо так щасливо вискочив, далі звернув на вулицю Піярів і там зник у дворі знайомого кра-

маря. Додому вертатись було неможливо і вештатись по місту теж небезпечно, ще й без документу, бо „обивателі” волочились вулицями і в кожному чоловікові вбачали німецького шпигуна.

Але довго не міг сидіти в чужій хаті і подався на умовлене місце на Богданівці. Та тут таки зразу і попався. В маленькій хатці чекали на мене не товариші, а поліція. Хата була розконспірована. Одна лише думка мене потішала, що фальшивого документу на ім'я Ясінського при мені не було.

**
*

Яка іронія долі! Німці остаточно розвалюють Польщу. Чуємо хаотичні постріли польської артилерії, від якої населення панічно ховається до пивниць, бачимо хаос і замішання в самій тюрмі. Тоді западає тиша. Рахуємо години до приходу німців. Вони мали бути в місті, але нема! Сидимо розгублені, дезорієнтовані.

Нас у камері небагато, кілька сільських хлопців, молодий священик. Потрохи готуємось до виходу. Сторожа напевно покине тюрму. Оглядаємо замки, пробуємо зрушити двері. Тиша триває, ніхто до нас не приходять. Невже сторожа покинула тюрму? Довше сидіти немає глузду. Підважуємо двері, і вони потрохи піддаються. Раптом якийсь рух у тюремному дворі. Хтось ходить уздовж коридорів. Застигаємо. Чуємо голоси. Це не німці!

Брудні, малі, сіруваті вояки входять у нашу камеру. Чубатий червоноармієць робить рух рушницею, щоб ми виходили.

— Злодюги, таку твою! Червона армія спасає народ... Ідять, вас ніхто не скривдить. А ти, старий, за що сидиш?

— Я? За коня! — кидаю поважно. За мою спиною тулиться молодий священик.

— А ти хто такой? Монах? Ну, іди, йди, поки не шльопнули...

Вибігаємо на порожню площу і зараз же розділяємось. Іду з одним сільським хлопцем пішки до міста. Виходжу не Ясінським, не Верещаком, не Гамотою, а з атестатом конокрада. Це вперше я виставив собі такий папірчик. З ним можна розпочинати нове життя.

І так живу деякий час, не поновлюючи документів. Пані Люна на старому місці, Любуня в міськраді, трохи страшно за неї. Вона надто чутлива, нервова, невидержлива. Шкода мені малої Любуні. Це вона кидає недоречно:

— Ах який це жах! Стільки зусиль, така завзята боротьба, і самі поразки! Коби хоч трохи того успіху! Ось німці! Москалі! Ідуть до перемог, ступають по наших трупах, як по м'яких килимах...

Я вияснивав їй, що наше існування доти буде загрожене, поки наші сусіди житимуть життям галапачів і посягатимуть по нашу землю і по нас самих. Я вказував їй на жидів. Вони не зникають, як інші вимерлі народи тільки тому, що їх б'ють і переслідують... Що і наше теперішнє життя зумовлене повсякчасними жертвами... Чи зрозуміє Любуня цю істину?

— Нас, виходить, так само ненавидять, як жидів? — питає з жахом в очах.

— Хіба ти ненавидиш жидів? — питав я. — А Сима?

— Вона інша. Вона сама ненавидить своїх земляків...

— Тих, що пристосовуються до всяких умов, хоч би й рабських, що вигибають і вигинуть, але тих, що борються і будують свою державу...

Більше не міг я з нею про це розмовляти. І так ми зустрілися на короткий час, та... чи зустрінемось ще колись? Хай доля береже мою маленьку Любуню, якій хочеться всіх любити і щоб нас усі любили...

Я хотів відвезти її закордон, поєднати з кимсь, що дав би їй, як і її сестрі, затишок та любов. Я жив би думкою, що мої діти знайшли теплий кутик на землі, як я колись у їхній хаті. Та життя повернулося до мене тим боком, про який я й не думав.

**
*

Я лежав після виснажливої дороги у порожній stodoli на приходстві, в малому селі, де колись давно жили батьки моєї нареченої. Воно було майже в цілості виселене. Буйний живопліт відділяв наш давній світ від скупой дійсності. Починав падати дощ. Я відпочивав, але не міг зімкнути очей. З натугою зорив розмоклу дорогу, що гадюкою повзла на схід. Люди припишкли по хатах в страху перед злим повітрям. На шляху мала появитись підвода. Я дивився і мріяв.

Оцей маленький рай, де пройшло б життя пана Семена Трусевича, одруженого з донечкою отця парохана... Тут поблизу росли б червоні троянди на клюмбах, а там рядами зеленіла б головата капуста, геґали б гуси, кричали б кури на дощ. Літом відпочивали б у саду, зимою гостилися б у місті, „провінціали”...

На обрії появилась темна плямка. Гостро вп'яленими очима дивився я в отвір stodoli. Плямка поволі більшала, наближалася. То не була підвода. Щось маленьке, ледве видне, прямувало по шляху. Ні, це таки не підвода, це людська постать поволеньки посувалась вперед. Ще багато часу пройде, аж вона наблизиться так, що я зможу розпізнати, хто це. Я закриваю очі і мрію.

Оце я загуляв на приходському празнику. Відпочиваю на сіні, ще мить і до мене прийде моя люба. Жартома докорятиме, що, мовляв, сонечко високо, а я сплю та й сплю. Яка вона гарна! Темна коса на грудях, пахне конваліями, чепурна стрічка у волоссі,

гарячі уста... Вероніка прикусила губки, вони темно-вишневі після того, як стрічка, маленькі ніжки...

Постать наблизилась. Це стара жінка, може жебрачка, підпирається посохом, ледве пересовує ноги, мабуть, важко випагати їх з болота. Ось підходить до приходської брами. Певно, за милостинею, не знає, небога, що панотця немає, порожньо на приходстві, ніхто її не прийме. Мабуть, нетутешня, здалеку йде. Авжеж не тутешня, одяг у неї не такий... Вона зі сходу... Може й не жебрачка? Так поквалпно розцінив людину. Але хіба не якась „заслужена” збирається „перебрати керівництво на місцях”? Така б не йшла пішки та ще в дощ, та ще болотом.

Стоїть зовсім близько, перепочиває. Під дубом стоїть. Чого їй стояти? Дивно, дивно. Чого не зійде на ганок, там же можна захоронитись від дощу. Розглянулася, ніби не вірить, що ось тут попала. Перейшла огорожу, вийшла в сад. Стала, де біліють могилки Верончиних батьків. Дощ обмиває камінних янголів. Жінка торкнулась мокрої фігури. Впала? Вона лежить на гробі. Що ж це таке? Мені не видно її обличчя, одяг у неї підозрілий, а чого моє серце товчеться? Що воно сигналізує? Моє серце непомильне, воно не вдасть фальшивого алярму!

Я вибігаю зі стодоли й, обминаючи живопліт, продираюся до могилок. На землі, сперши на коліна голову, хлипас сива, розпатлана, беззуба жінка. Аж сині від холоду пальці гладять хрестик, напис, вона шепче, з кимсь вітається, виправдується перед кимсь і глухо проказує:

— Я прийшла спочити, простіть мені, любі, я вже більше нікуди від вас не піду. Я прийшла до вас... ваша...

Це сон? Привид? Я хотів щось сказати, але голос здавило страшне відкриття. І хіба я повірю, що оце, що відбувається перед моїми очима, і справді відбувається? І я стою під дощем, під безлистими деревами,

як скам'янілий, з непокритою головою і промовляю до себе:

— Це ти, пахуча квіточко моєї молодости? Вероніка... Вера... Ходи, присядемо, люба, відпочинь, я зогрію твої захололі пальчики, он вітер розвіяв твою косу, я торкнувся до твоєї коси... Небо темне, сіре, але ти не бійся, хутко пройде ніч, небо проясниться, засіється зорями...

Чий це голос? Невже мій? Таж мій! А хто ж вона, ця жінка, що викликала таку ніжність, таку бурю?...

Я скрикую:

— Веро! Веро!

Вона мовчить. Чи я марю? Я втуплюю очі в її обличчя і шукаю там своєї молодости. Вона не зронює звуку. Затиснуті губи, якісь незнайомі, тільки очі давні, темні очі блукають по моему обличчі. Очі темні, чужі, нерозумні. Я простягаю до неї руки, торкаюсь маленьких крижин, розтираю їх, затулюю хусткою мокре, сиве волосся.

— Ти чуєш мене, рідна моя? Це ж я, Семен!

Сиве клоччя відслонює темну плямку на потилиці. Сердешна „мишка"... Це вона, таки вона! Ми заплющуємо очі, і в наших очах зелений сад..

Може очуняє, розіпріється під теплим піддашсям. Я грію її найніжнішими словами, вигладжую сиве клоччя, руки потрохи тепліють, але вона мовчить, похиливши голову.

— Веронько, люба моя, ти вдома. Тут твоя мамця, татко тут. Ми всі з тобою. Ти ж наша маленька Вероніка...

— Я Вера — це вірно. А ти хто? Може завкадрами? Завкадрами проклятий! Я тебе мітлою уколошкаю... — прошамрїла, не відкидаючись від могилки.

— Я Семен, Семен. Але ми помовчімо!

— Ти Семен? Ви всі зі мною? — підвелася і усміхнулась. — Я щаслива... я не хочу нічого, тільки

відпочити, відпочити тут, у землі, бо жити годі, пізно. Я прийшла сюди до вас... тут моє місце... мені холодно... зогрійте мене...

Пізно, пізно! Я не міг її розігріти. Її зогріла липка, розмокла земля під білими янголами, що поєднала її з мамцею, татусем. І вона ще раз усміхнулася, вже на краю життя, бо таки йшла, добилася здалеку до цього садочка, що дідусь садили, а татко росли.

Тільки другої ночі прибули з підводою. Козак, усміхаючись самими зубами, що блищали на стомленому, блідому обличчі, простягнув руку.

— Привіт від полковника і ще привіт... не догадаєтесь від кого, щасливий чоловіче. Від Любуні! Як вона побивається за вами! Як вона рветься до вас. — Він прижмуривав око. — Чи не суджена вона вам?

— Ні, друже, моя суджена тут...

— Кінець —

Темою і тлом повісти „Наречений”, як і більшости творів О. Керч, були люди і події доби визвольних змагань українського народу 1917 — 1940 рр.

Події тих часів, що їх свідком, можливо і учасником була сама авторка, показані такою яскравою літературно - мистецькою формою, що читаючи твір, приходиться зупинятись, щоб з полегшею ствердити, що ми серед іншої дійсности.

Персонажі і герої твору неспокійні і тривожні, як неспокійними і тривожно-трагічними були тоді часи, коли вони жили і діяли. У творі бачимо частину нашої бурхливої новішої історії.

Молодий читач буде вражений тою атмосферою, що існувала в Україні, а старші люди, що були свідками подій, ще раз відчують і переживуть важкі моменти визвольної боротьби українського народу тих часів. Пригадають собі відносини між українцями, поляками і жидами, що їх нарисувала авторка тонкою психологічною чутливістю і знанням. Пригадають собі також спроби східного червоного окупанта наших земель інфільтрувати організоване життя українців Західньої України і наслідки цієї інфільтрації.

Герої повісти „Наречений” символізують нову революційно-визвольну добу в житті українського народу і його боротьбу за волю. Повість названо „Наречений” тому, що головного героя повісти так назвала авторка твору, — „Наречений”, він же поручник”.

Авторка вдало і по мистецькому розв'язала трудну і складну тематику твору і тому можна сподіватись, що й цю її працю критика і читачі приймуть і оцінять позитивно.

I. В.

